

Αρχείο

Δελτίο
ενημέρωσης και
επιστημονικού
προβληματισμού
του Τμήματος
Πολιτικής
Επιστήμης του
Πανεπιστημίου
Κρήτης

Τεύχος 2
Ρέθυμνο,
Μάιος 2026

Αρχείο

Δελτίο ενημέρωσης και επιστημονικού
προβληματισμού του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης
του Πανεπιστημίου Κρήτης

ISSN: 3057-5575

Η περιοδική εξαμηνιαία έκδοση *Αρχείο* φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα πλαίσιο συζήτησης και κριτικής για συγγράμματα από το ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Δεδομένου ότι ο βίος ενός βιβλίου δεν εξαντλείται στο περιεχόμενο που περικλείεται από το εξώφυλλό του, αλλά διευρύνεται, νοηματοδοτείται και εμπλουτίζεται με την πορεία του μέσα στην ιστορία, και με τις αντιδράσεις που προκαλεί, η βιβλιοκριτική αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας κριτικής δημοσιότητας ήδη από τις ιστορικές απαρχές της. Με το εγχείρημα αυτό επιχειρείται μια συμβολή στη διεύρυνση και εμπάθυνση του κριτικού διαλόγου στην Ελλάδα, μέσα και πέρα από το πλαίσιο της πανεπιστημιακής έρευνας και διδασκαλίας.

Το *Αρχείο* παρουσιάζει και σχολιάζει συγγράμματα των κοινωνικών επιστημών, δημοσιευμένα στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Διευθύνεται από πενταμελή συντακτική επιτροπή μελών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η επιτροπή αποφασίζει την έγκριση ενός κειμένου προς δημοσίευση κατόπιν αξιολόγησης. Κάθε συντάκτρια και συντάκτης είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για το περιεχόμενο του δημοσιεύματός τους. Κάθε τεύχος αναρτάται στον ιστότοπο του Πανεπιστημίου Κρήτης (<https://ejournals.lib.uoc.gr/arxeio>), και είναι ελεύθερα διαθέσιμο. Το κείμενο θα πρέπει να μην υπερβαίνει τις 3.000 λέξεις, θα πρέπει να χρησιμοποιεί τον τρόπο βιβλιογραφικών παραπομπών του Σικάγο, και να αποστέλλεται ηλεκτρονικά ως αρχείο .doc στην ηλεκτρονική διεύθυνση polar@pol.soc.uoc.gr.

Συντακτική Επιτροπή: Αντώνης Αγγελάκης - Θανάσης Γκιούρας - Γιάννης Καραγιάννης - Γεράσιμος Κάρουλας - Γιάννης Κουμπουρλής

The periodical publication *Archive* aims to provide a platform for discussion and criticism of writings from the broader field of social sciences. As the life of a book is not limited to the content enclosed within its covers, but expands, gains meaning, and is enriched by its journey through history and the reactions it provokes, book reviews have been a constituent element of critical publicity since its historical beginnings. This project aims to contribute to the broadening and deepening of critical dialogue in Greece, both within and beyond the context of university research and teaching.

The *Archive* presents and comments on social science writings published in Greek, English, French, and German. It is managed by a five-member editorial committee of members of the Department of Political Science at the University of Crete. The committee decides on the approval of a text for publication after evaluation. Each editor is solely responsible for the content of their publications. Each issue is posted on the University of Crete website (<https://ejournals.lib.uoc.gr/arxeio>) and is freely available. The text should not exceed 3,000 words, should use the Chicago style of bibliographic references, and should be sent as .doc(x) files to the email address: polar@pol.soc.uoc.gr. Postal address: Department of Political Science, University of Crete, Rethymno, 74100, Greece.

Editorial committee: Antonios Angelakis - Thanasis Giouras - Yiannis Karayiannis - Gerasimos Karoulas - Ioannis Koubourlis.

Περιεχόμενα δεύτερου τεύχους

Πολιτικά Κόμματα, Κράτος και Αντιπροσώπευση. Μια συζήτηση που διαρκεί
Christopher Baylor, *The Case Against Political Parties*, Palgrave Macmillan,
2026. – Χριστόφορος Βερναρδάκης.....7

Ο τεχνολογικός ως σύγχρονη μορφή πολιτικής ηγεσίας και μεταβολής των
πολιτικών συστημάτων
Christopher J. Bickerton and Carlo Invernizzi Accetti, *Τεχνολογικός: Η νέα
πολιτική λογική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*, 2025, Orosito. – Γεράσιμος
Κάρουλας.....17

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό
φαινόμενο»
Χριστόφορος Βερναρδάκης, *Κράτος και Διακυβέρνηση. Η Πολιτική Εξουσία στην
εποχή του νεοφιλελευθερισμού*. Σάκκουλας, Αθήνα 2025 – Θανάσης Γκιούρας....27

Νέες βιομηχανικές πολιτικές σε ένα μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον
Dani Rodrik, *Shared Prosperity in a Fractured World. A New Economics for the
Middle Class, the Global Poor, and Our Climate*. Princeton University Press 2025
– Αντώνης Αγγελάκης.....41

«Χωρίς όρκο δεν υπάρχει κοινότητα» – Ιστορική αναδρομή στο αστικό
φαινόμενο
Νικολέττα Γιαντσή-Μελετιάδη, *Ιστορία του αστικού φαινομένου. Η ανάδυση των
πόλεων της Φλάνδρας κατά τον Μεσαίωνα*. University Studio Press,
Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2025 – Θανάσης Γκιούρας.....47

Το Δελτίο του Αρχείου

Για τον Alexander Kluge, Δημήτρης Καρύδας.....57
Alexander Kluge: Συνέντευξη με τον Rainer Stollmann 2003.....108
Alexander Kluge: Τι θα πει αλήθεια;.....118

Πολιτικά Κόμματα, Κράτος και
Αντιπροσώπευση. Μια συζήτηση που διαρκεί

Χριστόφορος Βερναρδάκης*

Christopher
Baylor, *The Case
Against Political
Parties*, Palgrave
Macmillan, 2026,
168 σελ.

Η καχυποψία απέναντι στα πολιτικά κόμματα είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η αστική αντιπροσωπευτική Δημοκρατία της νεωτερικότητας: τα κόμματα διασπούν την ενότητα της κοινωνίας (δηλαδή του Κράτους – Έθνους), λειτουργούν ως «φατρίες» που μετατρέπουν τη δημόσια κρίση σε οπαδισμό και θολώνουν τη λογοδοσία προστατεύοντας την εκάστοτε ηγεσία και τον γραφειοκρατικό κύκλο της. Η κριτική αυτή – που στην ουσία εξέφραζε την εχθρότητα των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στην άρθρωση δικαιώματος πολιτικής αντιπροσώπευσης της εργατικής τάξης του 19ου αιώνα -, υπήρξε κυρίαρχη στο δημόσιο λόγο έως τη συνταγματική – θεσμική αναγνώριση των κομμάτων, οπότε και αναγνωρίστηκαν ως λειτουργικές δομές της αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και όχι ως φορείς «διάσπασης της ενότητας του έθνους»¹.

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

¹ Στα «κλασικά» φιλελεύθερα Συντάγματα του 19ου αιώνα τα κόμματα δεν εμφανίζονται ως θεσμοί: θεωρούνται περισσότερο ιδιωτικές ενώσεις / φατρίες ή απλώς πολιτικοί μηχανισμοί έξω από το συνταγματικό κείμενο. Η αναγνώριση των κομμάτων στα συνταγματικά κείμενα ως αναγκαίων *οργάνων της δημοκρατικής λειτουργίας* (και συχνά με απαιτήσεις εσωκομματικής δημοκρατίας / διαφάνειας) ξεκινά ουσιαστικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή από τα τέλη του 1940 και μετά (Ιταλία, 1948: άρθρο 49, Γερμανία, 1949: Θεμελιώδης Νόμος, άρθρο 21, Γαλλία, 1958: άρθρο 4).

Το ενδιαφέρον σήμερα είναι ότι αυτή η καχυποψία δεν επιστρέφει ως απλή ηθικολογία περί «κακών πολιτικών μορφών», αλλά ως θεωρητικό και θεσμικό ερώτημα: μήπως τα κόμματα, όπως λειτουργούν στις σύγχρονες συνθήκες, δεν συνιστούν πια λύση για την αντιπροσώπηση αλλά αποτελούν μέρος, ίσως και αιτία, του ελλείμματος αντιπροσώπησης;

Το πολύ πρόσφατο βιβλίο του Καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια Christopher Baylor, *The Case Against Political Parties*, επιχειρεί κάτι που ακούγεται προκλητικό: να υποστηρίξει συστηματικά, με καθαρό, παιδαγωγικό και θεσμικά συγκεκριμένο τρόπο τη «Θέση κατά των κομμάτων», σε ένα περιβάλλον όπου η κυρίαρχη πολιτική επιστήμη δείχνει συμπάθεια προς τα κόμματα ως απαραίτητων, λειτουργικών και πιθανώς μοναδικών «εργαλείων» ολοκληρωμένης πολιτικής αντιπροσώπησης.

Το ενδιαφέρον είναι ότι η κριτική του Baylor δεν παραπέμπει σε ιδέες επιστροφής σε αυταρχικά προ-αντιπροσωπευτικά συστήματα. Η κριτική του είναι μια δημοκρατική αγωνία εκ των έσω: η υπόθεσή του είναι ότι τα πολιτικά κόμματα υποτίθεται πως υποβοηθούν τη λειτουργία της δημοκρατίας, όμως συχνά, όπως φαίνεται τις τελευταίες δεκαετίες, ζημιώνουν τη διαβούλευση, την αντιπροσώπηση και τη λογοδοσία. Μετασχηματίζονται από θεσμοί κοινωνικής αντιπροσώπησης σε υποσυστήματα του Κράτους και των κοινωνικών συμφερόντων που εκφράζει με την εξουσία του². Το ερώτημα που προκύπτει, επομένως, είναι διπλό:

- α) αν τα κόμματα είναι πρόβλημα, τι ακριβώς πρόβλημα συνιστούν, λειτουργικό, θεσμικό, ταξικό, ψυχολογικό, γνωστικό;
- β) αν αφαιρεθούν από τη λειτουργία των πολιτικών συστημάτων ή έστω περιοριστούν, τι μπαίνει στη θέση τους, με ποια ιδιότητα και «μηχανική» εξουσίας;

1. Το επιχείρημα του Baylor: γιατί επανέρχεται «η Υπόθεση κατά των κομμάτων»

Το βιβλίο είναι σύντομο, αποτελείται από 168 σελίδες στις οποίες περιλαμβάνεται ένα χρήσιμο Index εννοιών και ονομάτων. Χωρίζεται σε τρία μεγάλα μέρη: το Πρώτο Μέρος τιτλοφορείται *Political Parties and Voter Behavior* (Πολιτικά Κόμματα και Συμπεριφορά Ψηφοφόρων), το

² Ο Baylor αναπτύσσει τη σκέψη του κινούμενος στη γραμμή που είχαν ανοίξει με τη θεωρία του «cartel party» οι Katz-Mair, στοχεύοντας όμως σε πιο «πρακτικές» απαντήσεις. Για τη θεωρία του «cartel party», βλ. κυρίως Katz, R. – Mair, P. (1995), “Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party”, *Party Politics* 1 (1), σ. 5-28, Katz, R. – Mair, P. (2009), “The Cartel Party Thesis: A Restatement”, *Perspectives on Politics* 7 (4), σ. 753-766 και, τέλος, Katz, R. – Mair, P. (2018), *Democracy and the cartelization of Political Parties*, *Comparative Politics*, Oxford Academic.

Δεύτερο Μέρος τιτλοφορείται Political Parties and Democracy (Πολιτικά Κόμματα και Δημοκρατία) και το Τρίτο Μέρος τιτλοφορείται The Party in Government (Το κόμμα στην Κυβέρνηση). Εντός κάθε Μέρους αναπτύσσονται επιμέρους μικρά κεφάλαια, ο συνολικός αριθμός των οποίων για όλο το βιβλίο φτάνει τα δέκα.

Αυτή η δομή υποδηλώνει ήδη τη μεθοδολογική οδό που έχει επιλέξει να ακολουθήσει ο συγγραφέας. Δεν ξεκινά από τις κλασικές «μεγάλες θεωρίες» για να καταλήξει στη θεσμική μηχανική, ξεκινά αντίστροφα, από το πώς τα κόμματα λειτουργούν σήμερα ως γνωστικά - συμπεριφορικά φίλτρα της αντιπροσώπευσης και κλιμακώνει την ανάλυση προς την κατεύθυνση του πώς μετασχηματίζουν τον πυρήνα της δημοκρατικής λειτουργίας. Ας δούμε πιο αναλυτικά τα σημαντικότερα επιχειρήματα που συγκροτεί ο συγγραφέας.

1.1. Το πολιτικό κόμμα ως «αναγνωρίσιμη γνωστική συντόμηση»

Στο Πρώτο Μέρος και στο κεφάλαιο 1 (*Parties as a Shortcut for Voters*, σ. 3-12) ο Baylog αμφισβητεί την κλασική ιδέα ότι τα πολιτικά κόμματα υποβοηθούν τους ψηφοφόρους να επιλέγουν κόμμα βάσει της πολιτικής δαημοσύνης που παράγει ο τίτλος τους (π.χ., ένα κόμμα που ονομάζεται «σοσιαλιστικό» δεν είναι πάντοτε προφανές ότι το φορτίο πολιτικής που παράγει είναι πράγματι «σοσιαλιστικό»). Οι ιδεολογικές δηλώσεις στον τίτλο του κατά περίπτωση κόμματος θεωρήθηκε στις κλασικές θεωρίες των κομμάτων ότι περιέγραφαν «ορθολογικές ιδεολογικές συντομεύσεις», κάτι το οποίο κατά τον συγγραφέα έχει υποστεί μια βαθιά αναθεώρηση. Η ένστασή που εγείρεται είναι διπλής όψεως: Η πρώτη πλευρά είναι ότι οι κομματικές ετικέτες μπορούν να «παραπλανούν» αντί να διαφωτίζουν και άρα να αποδυναμώνουν την ουσιαστική «εκ των υστέρων» ιδεολογικο-πολιτική λογοδοσία (*retrospective voting*). Η δεύτερη πλευρά έγκειται στη διαπίστωση ότι ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος και ιδίως αυτό που δεν ανήκει σε «σκληρούς» ιδεολογικούς πόλους ή δεν προσδιορίζεται από την κλασική «κομματική ταύτιση», συγκροτεί πια τις εκλογικές του επιλογές κάνοντας ατομικές ιδεολογικές αναγωγές σε πρόσωπα - υποψηφίους ή και σε θεματικές ατζέντες που επικρατούν κατά τη συγκυρία των εκλογών, επομένως «μαθαίνει» να λειτουργεί με ένα σύνολο πολιτικών και ιδεολογικών κριτηρίων που δεν εφάπτεται αναγκαστικά με τις προσφερόμενες κομματικές «ετικέτες».

1.2. Από την κομματική ταύτιση στο «κόμμα εξατομικευμένης ταύτισης»

Στο κεφάλαιο 2 του Πρώτου Μέρους (*Parties Bring Out the Worst in Human Psychology*, σ. 13-33) το βάρος δίδεται στην πολιτική ψυχολογία. Στο σημείο αυτό θεμελιώνεται μια από τις πιο αιχμηρές (και πολιτικά φορτισμένες) υποθέσεις του συγγραφέα: ότι τα σημερινά πολιτικά κόμματα,

αντίθετα με την παράδοση της κλασικής βιβλιογραφίας περί πολιτικών κομμάτων, επενδύουν συνειδητά στη μείωση της κομματικής ταύτισης, δηλαδή στη μείωση της ιδεολογικής και συμβολικής προσήλωσης στα συστήματα αξιών που τα γέννησαν και τα ανέπτυξαν, συγκροτώντας μια νέου είδους «κομματική πειθαρχία» που διαχωρίζει την ιδεολογία από την τρέχουσα κομματική επιλογή. Θα την ονομάζαμε μια «ωφελμιστική κομματική πειθαρχία».

Ο συλλογισμός του Baylor ακολουθεί τα εξής στάδια. Η κλασική κομματική ταύτιση μειώνεται διαρκώς. Επομένως, παύει να λειτουργεί ως «οθόνη αντιλήψεων» με την οποία το εκλογικό σώμα φιλτράρει την οπτική του για την κοινωνία και τον κόσμο³. Η εναπομείνασα κομματική ταύτιση δεν συγκροτείται βάσει των ιδεολογικών, συμβολικών και ψυχολογικών σχέσεων με το «πολιτικό κόμμα», αλλά ως ταύτιση λόγω ατομικών συμφερόντων που περισσότερο στηρίζεται σε συναισθηματικά θραύσματα και ανορθολογική πόλωση, μειώνει την κριτική σκέψη και λειτουργεί ως μηχανισμός κινήτρων για ατομική επιβεβαίωση.

Ο Baylor διαπιστώνει μια τομή μεταξύ της «παλαιάς» από την «νέα» κομματική ταύτιση, καταλήγοντας στο επιχείρημα ότι ακόμη κι' αν το κόμμα διευκολύνει την έκφραση μιας πολιτικής επιλογής, το κάνει θυσιάζοντας τη γνωσιακή ηθική της δημοκρατίας: η πίστη του ατομικού συμφέροντος στο κόμμα ανταμείβεται περισσότερο από την πίστη του συλλογικού συμφέροντος⁴.

1.3. Η Αντιπροσώπηση ως διαδικασία διαλογής και απόρριψης κοινωνικών αιτημάτων.

Στο Δεύτερο Μέρος τα κρίσιμα κεφάλαια για το επιχείρημα του Baylor είναι το Κεφάλαιο 4 ("Parties and the Representation of Diverse Groups", σ. 55-64) και το Κεφάλαιο 5 ("Many Ideologies and Two Parties", σ. 65-84).

Τα κεφάλαια αυτά μεταφέρουν το κέντρο βάρους του επιχειρήματος από τον ψηφοφόρο στη μορφή αντιπροσώπησης που εκφράζουν τα κόμματα. Επηρεασμένος προφανώς από τον τρόπο λειτουργίας των δύο πανεθνικών κομμάτων των ΗΠΑ (Ρεπουμπλικανικό και Δημοκρατικό) θεωρεί ότι οι

³ Η κλασική θεωρία της κομματικής ταύτισης, όπως αναπτύχθηκε ολοκληρωμένα στη θεμελιώδη για την εκλογική συμπεριφορά εργασία των Campbell, A. – Converse, P. – Miller, W.E. – Stokes, D. (1960), *The American Voter*, New York, Willey and Sons, είχε δείξει ότι η κομματική ταύτιση λειτουργεί ως μία «οθόνη αντιλήψεων» που περνά από φίλτρο την οπτική για την κοινωνία και τον κόσμο που έχουν οι ψηφοφόροι, χρωματίζοντας τις κρίσεις τους για τα κόμματα, τους υποψήφιους και τις διακυβεύσεις κάθε εκλογής.

⁴ Για την πρωτοτυπία των «κομμάτων χωρίς κομματική ταύτιση» που βρίσκεται σήμερα στον πυρήνα της από-αντιπροσωπευτικοποίησης της δημοκρατίας, βλ. επίσης Βερναρδάκης, Χρ. (2025), *Κράτος και Διακυβέρνηση, Η Πολιτική Εξουσία στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού*, Σάκκουλας, σ. 244-246.

κοινωνικές, ταξικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις τους που έτσι κι' αλλιώς συσκοτίζονται από τη δεσμευτικότητα της σύγχρονης «διακυβέρνησης», συμπιέζονται σε έναν δικομματικό μύλο, με αποτέλεσμα σημαντικές πλευρές ή τάσεις της κοινωνικής τους βάσης να «χάνονται» απορροφούμενες μέσα στις εκάστοτε εσωκομματικές ισορροπίες. Το κόμμα λειτουργεί ως μηχανισμός που κατασκευάζει - παράγει «ουδέτερες» πλειοψηφίες, ως αθροίσματα επιμέρους συσχετισμών, παρά μια χαρτογράφηση προτιμήσεων και προγραμματική - ιδεολογική ενοποίηση. Τα σύγχρονα (συστημικά) κόμματα οργανώνουν μια διαδικασία διαλογής κοινωνικών συμφερόντων που θέλουν να ενσωματώσουν. Τα υπόλοιπα τα απορρίπτουν.

Παρά το «αμερικανοκεντρικό» υπόβαθρο της παρατήρησης αυτής μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η ίδια διαδικασία συντελείται σε όλα τα σύγχρονα κομματικά συστήματα, όπου και παρατηρείται μια προγραμματική «σύγκλιση» στο μέσον των παλαιών προγραμματικών διαφορών. Αυτός άλλωστε είναι και ο ισχυρότερος λόγος της γενικής τάσης μείωσης της εμπιστοσύνης στα πολιτικά κόμματα και ειδικότερα στην τάση μείωσης της ενεργούς συμμετοχής σε αυτά.

1.4. Πολιτική Συμμετοχή και δημοκρατικοί κανόνες

Στο Δεύτερο Μέρος και ειδικότερα στο 6ο κεφάλαιο («Parties and Voter Participation», σ. 85-96) ο Baylor αναγνωρίζει ότι τα πολιτικά κόμματα στα πρόσφατα χρόνια έχουν συντελέσει κάποιες φορές με την κινητοποιητική οργανωτική τους δυνατότητα στη μεγέθυνση της εκλογικής συμμετοχής. Επιμένει ωστόσο ότι το (δημοκρατικό) κέρδος από την αύξηση της συμμετοχής δεν είναι αυτονόητα μεγαλύτερο από το θεσμικό κόστος που έχει παραχθεί λόγω της μετατροπής της κοινωνικής αντιπροσώπευσης σε μια διαδικασία γραφειοκρατικής επιλογής αντιπροσωπεύσιμων συμφερόντων που ενισχύουν περισσότερο την ατομική πόλωση από τη συλλογική εκπροσώπηση.

Στο 7ο κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους («Political Parties and Democratic Norms», σ. 97-111) το επιχείρημα κορυφώνεται. Ο μετασχηματισμός των σημερινών κομμάτων από θεσμούς κοινωνικής αντιπροσώπευσης σε αθροίσματα ιδιοτελών ατομικών συμφερόντων υπονομεύει τους θεσμικούς ελέγχους και τις ισορροπίες, καθώς και την ειρηνική μεταβίβαση της εξουσίας. Όταν το πολιτικό κόμμα χρησιμοποιείται ως μέσον άσκησης εξουσίας προς επίτευξη ουσιαστικά ατομικών και όχι συλλογικών συμφερόντων, τίθεται σε κίνδυνο η συνολική λειτουργία της δημοκρατίας. Τα σημερινά πολιτικά κόμματα καλλιεργούν μια ιδέα που δίνει προτεραιότητα στην ήττα του εκάστοτε αντιπάλου (ως αντίπαλου διαχειριστή της εξουσίας) και καθόλου στην προγραμματική διαφύλαξη και εφαρμογή των κοινωνικών συμφερόντων που (θα έπρεπε να) εκπροσωπεί. Για το λόγο αυτό παρατηρείται σε όλα τα σύγχρονα πολιτικά και κομματικά

συστήματα η αποδυνάμωση των βασικών συνταγματικών αρχών που τείνουν να θεωρηθούν δευτερεύουσας σημασίας έναντι της κλειστής επιτελικής πολιτικής ομάδας που διοικεί το κράτος.

1.5. «Κυβέρνηση με και χωρίς κόμμα»: το εργαστήριο των non-partisan θεσμών

Στο Τρίτο Μέρος και στα κεφάλαια 8 και 9 (“National Government, With and Without Party”, σ. 115-136 και “State and Local Governments Without Parties”, σ. 137-150) ο Baylor επιχειρεί να δείξει ότι υπάρχουν ιστορικές θεσμικές πρακτικές μη-κομματικής (non-partisan) οργάνωσης, ιδίως σε υποεθνικά επίπεδα (τοπικό κράτος), άρα η κατάργηση ή μείωση του ρόλου των κομμάτων δεν αποτελεί ουτοπία.

Στο 10ο κεφάλαιο (“Party On”, σ. 151-161), τέλος, προτείνει μια ατζέντα περιορισμού των κομμάτων, μάλλον φτωχή ωστόσο. Οι προτάσεις του απευθύνονται στις εθνικές νομοθεσίες με τις οποίες θα μπορούσε να διευρυνθεί η πρόσβαση ανεξάρτητων υποψηφίων στα ψηφοδέλτια και στις εκλογές, αλλά και να διερευνηθούν άλλες θεσμικές λύσεις, όπως η κατάταξη προτίμησης στην ψήφο (α’ επιλογή, β’ επιλογή, κ.ο.κ).

2. Οι κυριότερες συνεισφορές του βιβλίου

Συνοψίζοντας το περιεχόμενο της προσέγγισης Baylor μπορεί κανείς να προσδιορίσει τρεις συνεισφορές.

Η πρώτη συνεισφορά είναι μεθοδολογική. Το βιβλίο αποτελεί υπόδειγμα σχηματικής καθαρότητας: παίρνει τα κλασικά επιχειρήματα υπέρ των κομμάτων (ιδεολογική και κοινωνική αναφορά, συλλογική δράση, κινητοποίηση συμμετοχής, πειθαρχία κυβερνησιμότητας, κ.ο.κ) και τα περνά από τα δημοφιλή στις μέρες μας τεστ κόστους-οφέλους. Διερευνά δηλαδή το κατά πόσον το ισοζύγιο δικαιώνει τα σημερινά πολιτικά κόμματα. Το αποτέλεσμα προκύπτει μάλλον αρνητικό.

Η δεύτερη συνεισφορά είναι, ταυτόχρονα, μεθοδολογική και θεωρητική και έγκειται σε μια ενδιαφέρουσα «αντιστροφή» που κάνει ο συγγραφέας: αντί να ρωτά «πώς θα διορθώσουμε τα κόμματα;», διερευνά το «πώς θα έμοιαζε η δημοκρατία αν τολμούσαμε να τα περιορίσουμε;» Πρόκειται για μια γόνιμη αντιστροφή, αφού ανοίγει δρόμους πολιτικού και θεωρητικού αναστοχασμού πέραν της τετριμμένης άποψης περί της «αναγκαιότητας των κομμάτων».

Η τρίτη συνεισφορά είναι ότι παρεμβαίνει θεωρητικά στο υπαρκτό σήμερα πρόβλημα πολιτικής αντιπροσώπευσης, την ηθικο-θεσμική φθορά που δημιουργεί η ιδέα του «κόμματος - μηχανισμού» και του στόχου της «νίκης με κάθε κόστος», ανεξαρτήτως προγράμματος, στόχων και μέσων.

3. Τα όρια του Baylor: όταν το «κόμμα» ανάγεται σε «υπερ-θεσμό»

Το κυριότερο, ίσως, θεωρητικό και μεθοδολογικό έλλειμμα στην προσέγγιση του Baylor είναι ότι αναφέρεται στα κόμματα σαν να είναι ο κύριος μηχανισμός που παράγει παθολογίες, ενώ στην πραγματικότητα είναι ο μετασχηματιστής των βαθύτερων σχέσεων εξουσίας, ο αγωγός, όχι η γεννήτρια. Δεν μπορεί να υπάρξει θεωρητική τοποθέτηση για τα πολιτικά κόμματα χωρίς μια ανάλυση του Κράτους, της δομής της πολιτικής εξουσίας και των πολιτικών μορφών με τις οποίες εμφανίζονται οι σχέσεις εξουσίας. Και πάνω σε αυτήν την κομβική παρατήρηση μπορούν να προβληθούν δύο βασικές ενστάσεις για τη θεωρητική θεμελίωση του βιβλίου.

3.1. Η “χωρίς κόμματα” λύση και το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης

Η πρώτη ένσταση, ιδίως από την πλευρά της κριτικής θεωρίας για το Κράτος, είναι ότι η φράση «χωρίς κόμματα» δεν σημαίνει απαραίτητα «χωρίς κυριαρχία συμφερόντων», ούτε «χωρίς οργάνωση». Συχνά μπορεί να σημαίνει απλώς «χωρίς ορατό κομματικό στίγμα», άρα με πιο άτυπες συμμαχίες, πιο δυσδιάκριτη χρηματοδότηση, πιο ιδιωτικοποιημένη πρόσβαση στα κέντρα απόφασης, πιο «ανεξέλεγκτο» κράτος. Το «χωρίς κόμματα» μπορεί κάλλιστα να μετατρέψει την πολιτική σύγκρουση σε απλή τεχνική διαχείριση της εξουσίας και να καταστήσει την κοινωνική αντιπροσώπευση «άδειο πουκάμισο».

Ο Baylor δείχνει μεν ότι έχουν υπάρξει ιστορικά προηγούμενα «non-partisan» θεσμών, αλλά δεν είναι σαφές ότι αυτά τα προηγούμενα απαντούν στο κεφαλαιώδες ζήτημα του ποιος και γιατί ελέγχει την πολιτική εξουσία και το κράτος.

3.2. Ο «αμερικανοκεντρισμός».

Η δεύτερη ένσταση είναι ότι το βιβλίο είναι έντονα εστιασμένο στην αμερικανική εμπειρία. Όμως αυτό έχει συνέπειες: οι θεσμικές συνθήκες που παράγουν τον αμερικανικό δικομματισμό (εκλογικοί κανόνες, προκριματικές εκλογές, ομοσπονδιακή διάρθρωση, δικαστικοποίηση, money politics) κινδυνεύουν να εμφανιστούν ως “παράγωγα των κομμάτων”, ενώ στην πραγματικότητα συνιστούν συναρθρώσεις κράτους – αγοράς – πολιτικών θεσμών μέσα στις οποίες τα κόμματα λειτουργούν. Αν κανείς περιοριστεί μόνον στην αμερικανική εμπειρία, αποστρεφόμενος την ευρωπαϊκή εμπειρία των πολιτικών κομμάτων ως υλικών προϊόντων των μεγάλων διαιρετικών τομών (συγκρότηση Εθνικού Κράτους και Βιομηχανική Επανάσταση) θα υποβαθμίσει αναγκαστικά το ρόλο των κομμάτων που δεν είναι μόνον λειτουργικά εργαλεία ενός συστήματος διακυβέρνησης, αλλά, έστω και δευτερευόντως, έστω και πολύ λιγότερο σε

σχέση με το παρελθόν, προϊόντα του κοινωνικού ανταγωνισμού και των αιτημάτων αντιπροσώπησης.

4. Τα πολιτικά κόμματα ως τμήμα της «μηχανικής» του νεοφιλελεύθερου κράτους

Επομένως, απαιτείται να επιστρέψει κανείς στον πυρήνα του σημερινού προβλήματος αντιπροσώπησης. Ο μετασχηματισμός των κομμάτων και των κομματικών συστημάτων σε ολιγοπωλιακές και καρτελοποιημένες πολιτικές μορφές εκφράζουν την κρίση της δημοκρατίας ως αλλαγή υποδείγματος ταξικής κυριαρχίας⁵.

Η θέση αυτή αντιστρέφει το συλλογισμό του Baylog, καθώς αλλάζει τη σχέση αιτιότητας: δεν είναι (μόνον) ότι τα κόμματα παράγουν άγωνα και προσωποπαγή πόλωση, γνωστική τεμπελιά ή λειτουργική αναποτελεσματικότητα. Είναι ότι ο μετασχηματισμός του κράτους από κράτος αστικού συνταγματισμού σε νεοφιλελεύθερο κράτος (είσοδος πρακτικών “governance” και εταιρικού μάνατζμεντ στη διοίκηση, μετατροπή δημοσίων αγαθών σε εμπόρευμα, διεύρυνση δημοσιο-ιδιωτικών μηχανικών διακυβέρνησης, μετατόπιση εξουσίας σε οχρωμένους πυρήνες απρόσβλητους από την ορατότητα του κοινωνικού ελέγχου) μετασχηματίζει και τα κόμματα σε εξαρτήματα του νέου τρόπου κυριαρχίας των ανώτερων τάξεων (Βερναρδάκης, *ό.π.*, σ. 233-248).

Με άλλα λόγια, ενώ ο Baylog θεωρεί το κόμμα ύποπτο «μολυντή» της δημοκρατίας, η ευρύτερη εμπειρία καταδεικνύει ότι το κόμμα είναι μορφή μέσω της οποίας ο νεοφιλελεύθερος κρατικός μηχανισμός οργανώνει (και περιορίζει) τη δημοκρατία. Η διαφορά δεν είναι απλώς θεωρητική, έχει θεσμικές συνέπειες. Αν το πρόβλημα είναι “κόμμα = ατομική πόλωση”, μια non-partisan λύση φαίνεται ελκυστική. Αν το πρόβλημα είναι “κράτος - διακυβέρνηση = ανασχεδιασμός της εξουσίας”, τότε ακόμα και αν περιοριστούν ή και καταργηθούν τα κόμματα θα παραμείνει άθικτος (ή και θα ενισχυθεί) ο απρόσβλητος πυρήνας της εξουσίας και θα καταστεί αυτή ακόμα πιο αυταρχική και περισσότερο ολιγαρχική.

Έχουμε λοιπόν μπροστά μας δύο οπτικές, δύο θεάσεις της ίδιας κρίσης (κρίση αντιπροσώπησης). Η πρώτη θέαση είναι αυτή της πολιτικής ψυχολογίας και της θεσμικής συμπεριφοράς, όπως την αναπτύσσει ο Baylog: τα κόμματα λειτουργούν ως μηχανές ατομικής ταύτισης, πειθάρχησης, πόλωσης και άμβλυνσης της λογοδοσίας και, πλέον, αποτυγχάνουν να συναρθρώνουν πραγματική αντιπροσώπηση. Η δεύτερη θέαση είναι αυτή της νεοφιλελεύθερης “μηχανικής” του σημερινού κράτους: τα κόμματα (ως μέρος του πολιτικού-αντιπροσωπευτικού μηχανισμού) τείνουν να καρτελοποιούνται και να λειτουργούν μέσα σε ένα κράτος που κρατά και

⁵ Βλ. σχετικά, Μπαρτσιδής, Μ. (2025), «Η ζοφερή ζωτικότητα του νεοφιλελευθερισμού», *εφ. Εποχή*, 7 Δεκεμβρίου.

εξελίσσει τα «αυταρχικά» εργαλεία και αποβάλλει τα «δημοκρατικά», δηλαδή εκείνα που θα επέτρεπαν κοινωνικό - κοινοβουλευτικό έλεγχο. Η κρίση αντιπροσώπευσης, επομένως, δεν μπορεί να απαντηθεί απλώς με “ανεξάρτητους” θεσμούς χωρίς να τεθεί το ερώτημα: ανεξάρτητους από ποιον; και υπόλογους σε ποιον;

5. Τελική αποτίμηση: «κατά των κομμάτων» ή «κατά του τρόπου που κυβερνάται το κράτος μέσω κομμάτων»;

Το *The Case Against Political Parties* αξίζει να διαβαστεί επειδή είναι ένα καλογραμμένο, συνεκτικό και εκπαιδευτικά χρήσιμο βιβλίο: προτρέπει να μη θεωρούνται τα σημερινά κόμματα «φυσικός» θεσμός της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η μεγαλύτερη αρετή του είναι ότι θέτει καθαρά το ερώτημα της εναλλακτικής. Λειτουργεί και ως ένα πολύτιμο «τεστ αντοχής» για τα «φιλο-κομματικά» (pro-party) στερεότυπα. Ωστόσο, κινδυνεύει να υπερεκτιμήσει την ικανότητα των non-partisan λύσεων να παράγουν δημοκρατική λογοδοσία όταν οι δομές εξουσίας μετακινούνται προς χώρους πιο οχυρωμένους, λιγότερο διαπερατούς, περισσότερο εναρμονισμένους με ολιγαρχικά συμφέροντα. Η κριτική του Baylog είναι εξαιρετική ως «μικρο-μηχανική» του σημερινού κομματικού φαινομένου. Όμως, το πρόβλημα της σύγχρονης πολιτικής αντιπροσώπευσης εξακολουθεί να επικεντρώνεται στη «μακρο-μηχανική»: ποιο κράτος, ποια διακυβέρνηση, ποιος πυρήνας εξουσίας, ποια σχέση με την αγορά. Η σύγκριση των δύο προσεγγίσεων δείχνει ότι το αίτημα για «περιορισμό ή καθόλου κόμματα» μπορεί να είναι ένα δημοκρατικό φάρμακο, μπορεί, όμως, να εξελιχθεί σε μια αυταπάτη. Η κρίσιμη μεταβλητή είναι το αν συνοδεύεται από θεσμούς που ορατοποιούν και δεσμεύουν την εξουσία, αντί να την κάνουν πιο άτυπη και απρόσιτη.

Ο τεχνολαϊκισμός ως σύγχρονη μορφή
πολιτικής ηγεσίας και μεταβολής των
πολιτικών συστημάτων

Γεράσιμος Κάρουλας*

«Εν ολίγοις, υποστηρίζουμε ότι ο τεχνολαϊκισμός
προέρχεται από μια προεξάρχουσα διαδικασία
διαχωρισμού της κοινωνίας από την πολιτική, η
οποία υπονόμευσε τους μηχανισμούς διαμεσολάβησης
μεταξύ τους» (Bickerton & Invernizzi Accetti,
2025, σ.35)

Christopher J.
Bickerton and
Carlo Invernizzi
Accetti,
Τεχνολαϊκισμός: Η
νέα πολιτική λογική
της
αντιπροσωπευτικής
δημοκρατίας,
2025, Oposito
(μτφρ: Βαγγέλης
Τσίρμπας), 336
σελ.

Στη μελέτη για τη μεταβολή των πολιτικών
συστημάτων των τελευταίων δεκαετιών
ιδιαίτερη βαρύτητα έχει δοθεί στον καθοριστικό
ρόλο που έχουν διαδραματίσει ο λαϊκισμός και
η τεχνοκρατία. Όπως είναι λογικό, το
ερευνητικό αυτό ενδιαφέρον έχει συμβάλει
στην ανάδειξη ενός σημαντικού αριθμού
αναλύσεων και μελετών για αμφότερα τα
φαινόμενα, εστιάζοντας, για παράδειγμα, σε
διαφορετικές κατηγορίες λαϊκισμού (π.χ.
αριστερός και δεξιός λαϊκισμός)¹ ή ερμηνείες
προέλευσης του τεχνοκρατικού φαινομένου
(π.χ. συνθήκες που οδηγούν στην ανάδειξη
τεχνοκρατικών κυβερνήσεων και τεχνοκρατών
πολιτικών)².

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

¹ Σταυρακάκης, Γ., Νικήσιανης, Ν., Κιουπκιολής, Α., Κατσαμπέκης, Γ., & Σιώμος, Θ. (2017). Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 47-78.

² Costa Pinto, A., Cotta, M. and Tavares de Almeida, P. (eds) (2018). *Technocratic Ministers and Political Leadership in European Democracies*, Palgrave Macmillan.

Η εν λόγω εξέλιξη, σε μεγάλο βαθμό, ενισχύθηκε από τις συνθήκες κρίσης των τελευταίων ετών, ταυτίζοντας τον λαϊκισμό και την τεχνοκρατία με την ανάδειξη νέων κομμάτων και κυβερνήσεων, τόσο από τα αριστερά όσο και από τα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Παρ' όλα αυτά, οι προσεγγίσεις αυτές αντιμετωπίζουν τις δύο αυτές έννοιες ως a priori αντιθετικές, δεδομένου ότι ο λαϊκισμός περιλαμβάνει την επίκληση σ' έναν «αδιαφοροποίητο» λαό και την εναντίωση στις κατεστημένες πολιτικές ελίτ, την ώρα που η τεχνοκρατία εστιάζει στην ύπαρξη της μιας και μοναδικής λύσης (όπως η περίφημη συλλογιστική τύπου ΤΙΝΑ που βρήκε ιδιαίτερη εφαρμογή την περίοδο της κρίσης), η οποία προκύπτει μέσα από την ύπαρξη ειδημοσύνης που προσφέρουν συγκεκριμένες κατηγορίες εμπειρογνομόνων, όπως για παράδειγμα οι τεχνοκράτες πολιτικοί.

Το βιβλίο των Christopher Bickerton and Carlo Invernizzi Accetti με τίτλο «Τεχνολαϊκισμός: Η νέα πολιτική λογική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας» προχωράει πέρα από τη συγκεκριμένη διάκριση, υποστηρίζοντας ότι λαϊκισμός και τεχνοκρατία δεν αποτελούν δύο αντιθετικά μεταξύ τους φαινόμενα³, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά, αντιθέτως, έχουν χρησιμοποιηθεί εκτενώς από τους ίδιους πολιτικούς ηγέτες, συνθέτοντας μια πρακτική ιδιαίτερα δημοφιλή για τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα. Όπως αναφέρεται στο βιβλίο ο τεχνολαϊκισμός⁴ μπορεί να οριστεί «...ως οργανωτική λογική του εκλογικού ανταγωνισμού που βασίζεται σ' έναν συνδυασμό λαϊκιστικών και τεχνοκρατικών στοιχείων, σε επίπεδο λόγου και πολιτικής οργάνωσης» (σ. 43).

Αναλυτικότερα, τόσο ο λαϊκισμός όσο και η τεχνοκρατία μπορούν να προέρχονται και από τις δύο πλευρές του ιδεολογικού φάσματος, έχοντας ως βασικό χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αντιτίθενται και στην πραγματικότητα υποβαθμίζουν τον πραγματικό πολιτικό ανταγωνισμό, στη βάση ιδεολογικών αρχών και αξιών. Από τη μία, ο μεν λαϊκισμός αναφέρεται στην αδιαφοροποίητη εκπροσώπηση του συνόλου των πολιτών μιας κοινωνίας, ενώ, από την άλλη, η τεχνοκρατία «διαθέτει» την μοναδική πολιτική λύση για τα θέματα στα οποία επικεντρώνει. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζουν οι συγγραφείς «Από αυτή τη σκοπιά, υποστηρίζουμε ότι ο τεχνολαϊκισμός υποβαθμίζει την ποιότητα των δημοκρατικών καθεστώτων, επειδή οι πολιτικοί δρώντες που ανταγωνίζονται με βάση αξιώσεις εκπροσώπησης του «λαού» εν συνόλω και κατοχής των απαιτούμενων ικανοτήτων για την επίτευξη «αντικειμενικών» στόχων δεν αφήνουν

³ Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως προς το συγκεκριμένο συνδυασμό είναι και η προσέγγιση του Caramani βλ. σχετικά Caramani, D. (2017). Will vs Reason. The populist and technocratic forms of political representation and their critique to party government, *American Political Science Review*, 111:1.

⁴ Ο όρος «τεχνολαϊκισμός» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Lipow and Seyd το 1995. Βλ. σχετικά Lipow, A. & Seyd, P. (1995). Political parties and the challenge to democracy: From steam-engines to techno-populism, *New Political Science*, 17:1-2.

κανένα περιθώριο για ουσιαστική πολιτική αντιπαράθεση, ακόμα και αν δεν αμφισβητούν τους επίσημους μηχανισμούς του εκλογικού ανταγωνισμού» (σελ. 241).

Στο πλαίσιο αυτό, η προσέγγιση των συγγραφέων συνιστά μια πιο μετριοπαθή ερμηνεία για τη μεταβολή των σύγχρονων δημοκρατικών πολιτευμάτων, αποστασιοποιούμενη από ιδιαίτερα αρνητικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, όπως εκείνες του Crouch για τη «Μεταδημοκρατία»⁵ ή των Levitsky και Ziblatt στο «Πώς πεθαίνουν οι Δημοκρατίες;»⁶, κάνοντας λόγο για έναν «μετασχηματισμό της λογικής του πολιτικού ανταγωνισμού εντός των υπάρχοντων δημοκρατικών καθεστώτων» (σ. 24), ο οποίος όμως συντελεί στην κρίση της σύγχρονης δημοκρατίας και τη συρρίκνωση της ποιότητάς της. Την ανάδειξη του τεχνολογικού φαινομένου οι Bickerton και Invernizzi Accetti αποδίδουν σε δύο βασικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών. Η πρώτη αφορά στη βαθμιαία συρρίκνωση του διαμεσολαβημένου συστήματος της κομματικής δημοκρατίας, όπως προκύπτει μέσα από τον περιορισμό της εσωκομματικής λειτουργίας των κομμάτων και τον ολοένα πιο περιθωριοποιημένο ρόλο των κομματικών μελών. Η δεύτερη εστιάζει στον περιορισμό του ρόλου της ιδεολογίας, τόσο μεταξύ των πολιτικών ελίτ όσο και μεταξύ των πολιτών, ως καθοριστικής μεταβλητής στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς. Οι εν λόγω εξελίξεις συνδέονται με ορισμένα χαρακτηριστικά των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων, όπως η ισχυροποίηση του ρόλου των πολιτικών ηγετών, αλλά και η περιορισμένη ισχύς των διαιρετικών τομών στις σύγχρονες κοινωνίες.

Αν και οι συγγραφείς δεν υποστηρίζουν ότι η προσέγγισή τους συνιστά μια νέα ερμηνεία της σύγχρονης πολιτικής ηγεσίας, παρ' όλα αυτά, η αξιοποίηση του τεχνολογισμού ως μεταβολή του πεδίου του πολιτικού ανταγωνισμού, πρώτα και κύρια αξιοποιείται, αλλά και ταυτίζεται με συγκεκριμένους πολιτικούς ηγέτες. Εν προκειμένω, η αξιοποίηση τεχνολογικών εργαλείων συμβάλλει αφενός στην περαιτέρω ισχυροποίηση των ηγετών, αλλά και στη διαμόρφωση μιας αδιαμεσολάβητης σχέσης με τους πολίτες/ ψηφοφόρους, όπως με σαφήνεια περιγράφεται από τους συγγραφείς στο σύνολο των παραδειγμάτων, αλλά και των διαφορετικών κατηγοριών τεχνολογισμού που αναγνωρίζονται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «Ο λαϊκιστής ηγέτης θεωρείται ότι συνδέεται άμεσα με τον λαό, ενώ ο τεχνοκράτης ηγέτης θεωρείται ότι γνωρίζει το πραγματικό του συμφέρον» (σ. 221). Στο πλαίσιο αυτό, η χρήση συγκεκριμένων εργαλείων που έχουν χρησιμοποιηθεί, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, ακόμα και από αριστερά κόμματα, όπως η απευθείας εκλογή ηγετών όχι μόνο από τα μέλη, αλλά και από φίλους του κόμματος, καθώς και η ισχυροποίηση συμβούλων και εμπειρογνομόνων έναντι των εσωκομματικών οργάνων (π.χ. σύμβουλοι αρχηγών κομμάτων, συγκρότηση μη-κομματικών θεματικών επιτροπών), αναμφίβολα, θα μπορούσαν να

⁵ Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές.

⁶ Levitsky S. και Ziblatt D. (2018), *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, Μεταίχμιο.

ερμηνευθούν υπό το πρίσμα του τεχνολοαϊκισμού και της προσπάθειας διαμόρφωσης μιας αδιαμεσολάβητης σχέσης των σύγχρονων πολιτικών ηγετών με το εκλογικό ακροατήριο.

Στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας του βιβλίου είναι η άποψη ότι ο τεχνολοαϊκισμός δεν συνιστά ένα φαινόμενο με ομοιόμορφα χαρακτηριστικά, αλλά μεταβάλλεται με βάση τις συνθήκες, τις παραδόσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ηγετών και των κομμάτων που τα αξιοποιούν. Στο πλαίσιο αυτό, οι συγγραφείς διακρίνουν μεταξύ του τεχνολοαϊκισμού που αποτελεί το κυρίαρχο εργαλείο ενός πολιτικού κόμματος (αμιγείς περιπτώσεις) και του τεχνολοαϊκισμού που συνυπάρχει με ένα ισχυρό ιδεολογικό στοιχείο (υβριδικές περιπτώσεις).

Στην πρώτη περίπτωση, οι Bickerton και Invernizzi Accetti διακρίνουν μεταξύ τριών βασικών υποκατηγοριών: α) του τεχνολοαϊκισμού μέσω του κόμματος, β) του τεχνολοαϊκισμού μέσω της εκλογικής βάσης και γ) του τεχνολοαϊκισμού μέσω του ηγέτη.

Ως ενδεικτικό παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας αμιγούς τεχνολοαϊκισμού αναγνωρίζεται η περίπτωση των «Νέων Εργατικών» των Τόνι Μπλερ και Γκόρντον Μπράουν, την περίοδο 1994-2010 και η γενικότερη αξιοποίηση του Τρίτου Δρόμου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση «...η επαναλαμβανόμενη, σχεδόν εμμονική επίκληση του «λαού» ως υποκειμένου και αντικειμένου συνάμα των πολιτικών των Νέων Εργατικών» (σ.75) συνδυάζεται με «...την υπόθεση ότι υπάρχουν αντικειμενικά «ορθές» πολιτικές ανεξάρτητες από συγκεκριμένα συμφέροντα και αξίες, από την οποία συνάγεται ότι η ιδεολογική σύγκρουση και διαφωνία είναι στην καλύτερη περίπτωση παρωχημένες και στη χειρότερη περίπτωση προκαλύμματα για μια αθέμιτη επιδίωξη ειδικών συμφερόντων...» (σ. 80) και την ισχυροποίηση του ρόλου των πολιτικών συμβούλων και των δημοσκοπών όπου «οι ειδικοί γίνονται οι νέοι διαμεσολαβητές ανάμεσα στην κομματική ηγεσία και το κοινό αντικαθιστώντας τους παραδοσιακούς δεσμούς του κόμματος...με την κοινωνία» (σ.85). Αν και οι Εργατικοί συνιστούν ένα παραδοσιακό κόμμα, η προσθήκη και η συνεχής επίκληση στο «Νέοι» ήθελε να «επικοινωνήσει» μια διαφοροποίηση συγκριτικά με το παρελθόν, όχι μόνο απέναντι στον συντηρητικό πολιτικό χώρο, αλλά και στον αριστερό, χωρίς όμως να παραγνωρίζεται η ανάγκη συνέχειας του συγκεκριμένου κομματικού σχηματισμού. Εν προκειμένω, ο κομματικός μηχανισμός μεταβλήθηκε σημαντικά σε επίπεδο εσωκομματικής λειτουργίας με έμφαση στον ισχυρό ρόλο του κομματικού ηγέτη (π.χ. παράκαμψη των ενδιάμεσων οργάνων και υλοποίηση δημοψηφισμάτων μεταξύ των μελών), την περιθωριοποίηση των κομματικών λειτουργιών και την ισχυροποίηση του ρόλου συμβούλων και ειδικών.

Αντίστοιχα, στη δεύτερη κατηγορία (δηλ. τεχνολοαϊκισμός μέσω εκλογικής βάσης) κατατάσσεται η περίπτωση του ιταλικού Κινήματος Πέντε Αστέρων (M5S) των Μπέπε Γκρίλο και Τζιανρομπέρτο Καζαλέτζιο και ιδιαίτερα κατά την περίοδο 2009-2014. Το Κίνημα των Πέντε Αστέρων, σε μεγάλο βαθμό,

στηρίχθηκε στην ιδιαίτερα δημοφιλή στις μέρες μας άποψη (συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας), περί υπέρβασης της παραδοσιακής διαίρεσης μεταξύ δεξιάς και αριστεράς, μια διάσταση, άλλωστε, που σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό είναι εμφανής στο σύνολο των κομμάτων που διέπονται από τη λογική του τεχνολαϊκισμού. Η εν λόγω συνθήκη σχετίζεται με την στοχοθεσία των συγκεκριμένων κομμάτων για προσέγγιση ενός πολυσυλλεκτικού ακροατηρίου, ιδιαίτερα σε όρους εκλογικής επιρροής. Εν προκειμένω, στην περίπτωση του M5S το στοιχείο του λαϊκισμού εστιάζει, κατά κύριο λόγο, στην εναντίωση απέναντι στις παραδοσιακές πολιτικές ελίτ, μέσα από την χρήση της έννοιας της «κάστας» η οποία «...αναφέρεται σε ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών ελίτ που συμμαχούν προς υπεράσπιση των προνομίων τους, εις βάρος του απλού, τίμιου και εργατικού λαού» (σ.88). Σε αντίθεση όμως μ' άλλες περιπτώσεις το τεχνοκρατικό στοιχείο προέρχεται μέσα από τον ίδιο το λαό, όπου οι γνώσεις που οι πολίτες διαθέτουν (π.χ. μέσα από την επαγγελματική τους δραστηριότητα) σε συνάρτηση με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών «...αναμένεται να οδηγήσει στην εκτίναξη της «συλλογικής ευφυΐας», καθιστώντας εφικτή την επίλυση προβλημάτων με τον πιο αποτελεσματικό και δραστικό τρόπο» (σ.96), ενισχύοντας περαιτέρω την αίσθηση της αδιαμεσολάβητης επικοινωνίας μεταξύ ηγεσίας και πολιτών.

Το τελευταίο από τα παραδείγματα που σχετίζονται με τις αμιγείς περιπτώσεις τεχνολαϊκισμού είναι η περίπτωση του La République En Marche! (LREM) (σημερινή ονομασία Renaissance) του Εμανουέλ Μακρόν. Ακολουθώντας και ο ίδιος τη συλλογιστική ότι το LREM δεν είναι ούτε αριστερό ούτε δεξιό ή αργότερα ότι είναι και αριστερό και δεξιό, ο Μακρόν εστίασε αφενός στην ικανότητά του να εκπροσωπήσει το σύνολο του λαού και αφετέρου στην ανάδειξη των ικανοτήτων που ο ίδιος διαθέτει για την αντιμετώπιση των προβλημάτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι συγγραφείς: «Στο τρίτο είδος τεχνολαϊκισμού, ο ηγέτης συνδυάζει την κοινότοπη αξίωση ενσάρκωσης της λαϊκής βούλησης με τη λιγότερο κοινότοπη έμφαση στις ικανότητες και στην ειδημοσύνη του ίδιου. Ο ηγέτης λύνει τα προβλήματα του λαού, είναι άνθρωπος των έργων και των λύσεων. Η αξίωση ενσάρκωσης του «λαού» συνοδεύεται από αξιώσεις περί αποτελεσματικής και αποδοτικής διακυβέρνησης» (σ. 110).

Ακολουθως, ως περιπτώσεις υβριδικών κομμάτων, οι Bickerton και Invernizzi Accetti αναλύουν το Ισπανικό Podemos, ως μια περίπτωση αριστερού τεχνολαϊκιστικού κόμματος και τη Lega του Ματέο Σαλβίνι, ως μια περίπτωση τεχνολαϊκιστικού κόμματος από τον ακροδεξιό χώρο.

Αναλυτικότερα, η περίπτωση του Podemos θεωρείται ότι παρουσιάζει στοιχεία τόσο τεχνολαϊκισμού μέσω του ηγέτη όσο και τεχνολαϊκισμού μέσω της εκλογικής βάσης. Εν προκειμένω, τα ίδια τα στελέχη του Podemos είχαν χαρακτηρίσει το κόμμα ως λαϊκιστικό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Στο βιβλίο που έγραψε από κοινού με τη Σαντάλ Μουφ, ο συνιδρυτής και άλλοτε δεύτερος στην ιεραρχία του κόμματος, Ινίγο Ερεχόν, υποστήριξε: «Αν απογυμνώσουμε τον όρο από

μειωτικές και αντιδημοκρατικές συνδηλώσεις, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές της χαλαρής χρήσης του στον κυρίαρχο λόγο, το *Podemos* μπορεί πράγματι να χαρακτηριστεί ως «λαϊκιστικό» (σ. 114), ενώ ως επιπλέον στοιχείο λαϊκισμού του *Podemos* επισημαίνεται ο τρόπος οργάνωσης που περιστρέφεται γύρω από την ηγεσία του κόμματος και ιδιαίτερα τον Πάμπλο Ιγκλέσιας, με ελάχιστα ενδιάμεσα επίπεδα μεταξύ ηγεσίας και μελών. Αντίστοιχα, το τεχνοκρατικό στοιχείο προκύπτει, αφενός από την προβολή του ακαδημαϊκού προφίλ ενός σημαντικού αριθμού εκ των στελεχών του και αφετέρου από την πρακτική της «συλλογικής ευφυίας», που χρησιμοποιήθηκε και από το *M5S*, για την οποία στην περίπτωση του *Podemos* υποστηρίζεται ότι η χρησιμότητά της πηγάζει από την μη διαμεσολάβηση από τις διάφορες κατασκευές των ελίτ, αλλά και της έννοιας της «κοινής λογικής», δηλαδή της ύπαρξης μιας αντικειμενικής αλήθειας που ταυτίζεται με τις απόψεις των πολιτών.

Αντίστοιχα, στην περίπτωση της Λέγκας του Μ. Σαλβίνι εντοπίζονται στοιχεία τεχνολοϊκισμού μέσω του κόμματος και τεχνολοϊκισμού μέσω του ηγέτη. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση αξιοποιούνται, σε επίπεδο πολιτικού λόγου και θέσεων, ζητήματα που αναφέρθηκαν και προηγουμένως και εμπίπτουν στο πεδίο του λαϊκισμού, όπως ο ισχυρισμός ότι «...η ιδεολογική διαίρεση αριστεράς-δεξιάς είναι ξεπερασμένη» (σ.129), έχοντας αντικατασταθεί από εκείνη του λαού απέναντι στις ελίτ. Στο ίδιο πνεύμα αξιοποιείται και η τεχνοκρατική λογική όπου «...ο Σαλβίνι άρχισε να διατείνεται ότι ο ίδιος και τα κομματικά στελέχη του κατέχουν τις ειδικές δεξιότητες, τις οποίες αρχικά απέδιδε στα ανεξάρτητα στελέχη της κυβέρνησής του» (σ. 130). Στο πλαίσιο αυτό, αξιοποιήθηκε και πάλι η επίκληση στην «κοινή λογική», ως βασική διάσταση του προγράμματος και των θέσεων του κόμματος.

Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί, ότι οι συγγραφείς συνδέουν την ανάδειξη του τεχνολοϊκισμού με τις εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στο πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού και τη βαθμιαία συρρίκνωση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Στο πλαίσιο αυτό, αναγνωρίζουν τρεις βασικές περιόδους εξέλιξης του πολιτικού ανταγωνισμού. Η πρώτη, από το 1890 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1965, η οποία διακρίνεται από την ανάδειξη της ιδεολογικής πολιτικής αντιπαράθεσης με την ιδεολογική σύγκρουση να είναι πιο έντονη έως και το 1945 και στη συνέχεια, μέχρι το τέλος της περιόδου, να γίνεται πιο ελεγχόμενη. Η δεύτερη περίοδος μεταξύ 1965-1989, όπου σταδιακά και ως αποτέλεσμα μιας σειράς σημαντικών κοινωνικών αλλαγών της περιόδου (π.χ. άνοδος μεσαίας τάξης, εκκοσμίκευση), καταρρέει η λογική της προηγούμενης περιόδου. Τέλος, η τρίτη περίοδος ξεκινάει από τις αρχές δεκαετίας 1990 έως το 2020 με την ανάδυση της τεχνολοϊκιστικής λογικής.

Στην ανάλυσή τους, οι Bickerton και Invernizzi Accetti υποστηρίζουν ότι ο τεχνολοϊκισμός έρχεται για να καλύψει την αναλυτική αδυναμία των υφιστάμενων προσεγγίσεων για την πολιτική πόλωση, καθώς στην περίπτωση του τεχνολοϊκισμού η ύπαρξη αυξημένης συγκρουσιακότητας (π.χ. σε επίπεδο

έντονης κομματικής αντιπαλότητας και χαρακτηρισμών μεταξύ των πολιτικών αντιπάλων), δεν προϋποθέτει την ύπαρξη αυξημένης ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Αν και η διάσταση της συγκρουσιακότητας αποτελεί βασικό στοιχείο της ερμηνευτικής προσέγγισης των συγγραφέων, παρ' όλα αυτά, αναγνωρίζεται ότι ο τεχνολαϊκισμός δεν συνιστά ένα αντισυστημικό φαινόμενο που να οδηγεί στη σημαντική μεταβολή του υφιστάμενου status quo και στην υιοθέτηση ριζικών κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών. Αντιθέτως, οι όποιες σχετικές αναφορές περιορίζονται σε επίπεδο πολιτικού λόγου, επιδρώντας όμως στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας ενός δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ως αντίδοτο στη λογική του τεχνολαϊκισμού αναγνωρίζεται η ανάκαμψη της κομματικής δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, η ιδεολογική αναβίωση της αντιπαράθεσης των κομμάτων, αλλά και η ισχυροποίηση της εσωκομματικής τους λειτουργίας, συνιστούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου. Μάλιστα, όπως υποστηρίζεται, αυτό που πρέπει να επιτευχθεί δεν είναι μια απλή επιστροφή στην εποχή των μαζικών κομμάτων, καθώς και στη συγκεκριμένη περίπτωση «η ηγεσία ασκούσε εξουσία στα μεσαία στελέχη, τα οποία με τη σειρά τους ασκούσαν εξουσία στη βάση» (σ. 257). Αντιθέτως, αυτό που λογίζεται ως αναγκαίο είναι μια πραγματική αντιστροφή της συγκεκριμένης σχέσης, όπου ο έλεγχος της ηγεσίας πηγάζει από τη βάση με τον διαμεσολαβητικό ρόλο των μεσάιων στελεχών.

Η προσέγγιση του τεχνολαϊκισμού, αναμφίβολα, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον δεδομένου ότι στην εμπειρική του θεμελίωση και αξιολόγηση δεν εστιάζει αποκλειστικά και μόνο στα δύο βασικά συστατικά του στοιχεία, δηλαδή τον λαϊκισμό και την τεχνοκρατία. Αντιθέτως, λαμβάνει υπόψη μια σειρά από ζητήματα τα οποία απασχολούν με ιδιαίτερη έμφαση τα σύγχρονα πολιτικά συστήματα, όπως η διαρκής ισχυροποίηση των πολιτικών ηγετών, η υπέρβαση της διάκρισης μεταξύ δεξιάς και αριστεράς και η συνεπακόλουθη αποϊδεολογικοποίηση του σύγχρονου πολιτικού ανταγωνισμού, αλλά και η βαθμιαία μετάλλαξη του ρόλου των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων, με έμφαση στον περιορισμό της εσωκομματικής τους λειτουργίας και τη συρρίκνωση του ρόλου των μελών τους.

Μια ακόμα παρατήρηση που θα πρέπει να γίνει στην περίπτωση του τεχνολαϊκισμού ως πρακτικής, είναι η βασική διάκριση που επιδιώκει να προωθήσει μεταξύ «παλαιού» και «νέου». Εν προκειμένω, η διάκριση αυτή δεν περιορίζεται στο επίπεδο των πολιτικών ελίτ, αλλά και το πως η πολιτική συνδέεται με την οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, κάθε άλλο παρά τυχαίο πρέπει να θεωρείται, ότι ως παραδείγματα στο βιβλίο χρησιμοποιούνται τρία καινούργια κόμματα, δηλ. το Podemos, το M5S και το LREM, ενώ στην περίπτωση των άλλων δύο κομμάτων έχουμε να κάνουμε είτε με μια επίσημη αλλαγή ονομασίας, δηλ. στην περίπτωση της Λέγκας του Βορρά που μετονομάστηκε σε Λέγκα την περίοδο Σαλβίνι, είτε με μια ολική

αναδόμηση του κόμματος (rebranding) στην περίπτωση των «Νέων Εργατικών» του Μπλερ.

Εν προκειμένω, δύο ζητήματα που αναφέρονται στο βιβλίο των Bickerton και Invernizzi Accetti θα μπορούσαν να έχουν αναλυθεί περαιτέρω, δεδομένου ότι έχουν ιδιαίτερη σημασία στην ερμηνεία του φαινομένου του τεχνολοαϊκισμού. Το πρώτο, αφορά στο κατά πόσο ο τεχνολοαϊκισμός επιβάλλεται στο σύνολο του πολιτικού ανταγωνισμού (δηλ. σε καθημερινή βάση) ή αν αντιθέτως συνιστά μια πρακτική που με μεγαλύτερη έμφαση εφαρμόζεται σε συνθήκες εκλογικού ανταγωνισμού. Το δεύτερο, σχετίζεται με τις επιδράσεις των νέων τεχνολογιών στην πολιτική και την ψηφιοποίησή της, ένα ζήτημα που αν και αναφέρεται (π.χ. στις περιπτώσεις των M5S και Podemos) θα μπορούσε να είχε δοθεί μεγαλύτερη έμφαση, δεδομένου του πολυδιάστατου χαρακτήρα του στη σύγχρονη πολιτική⁷.

Οι δύο τελευταίες διαπιστώσεις, σε καμία περίπτωση, δεν υποβαθμίζουν τη σημαντική συμβολή που θα μπορούσε να έχει ο τεχνολοαϊκισμός ως ερμηνευτικής προσέγγισης για την μεταβολή των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων και την υποχώρηση της ποιότητας της δημοκρατίας.

Ειδικά για την ελληνική περίπτωση, η διάσταση του τεχνολοαϊκισμού θα μπορούσε να αποτελέσει μια σημαντική ερμηνευτική προσέγγιση σε διττό επίπεδο, με έμφαση στην βαθμιαία υποβάθμιση της λειτουργίας της δημοκρατίας, κατά τα τελευταία χρόνια. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, η ανάλυση αυτή θα μπορούσε να αφορά τα κόμματα που αναδείχθηκαν ή κατέρρευσαν κατά την περίοδο της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥΡΙΖΑ (όπως άλλωστε αναφέρεται και στην ελληνική εισαγωγή του βιβλίου). Αν και είναι γεγονός, ότι τόσο στο ΠΑΣΟΚ όσο και στον ΣΥΡΙΖΑ⁸ τα ζητήματα της τεχνοκρατίας και του λαϊκισμού έχουν αναλυθεί λιγότερο ή περισσότερο εκτενώς, αναμφίβολα, μια ερμηνευτική προσέγγιση υπό το πρίσμα του τεχνολοαϊκισμού θα μπορούσε να αναδείξει νέες ερμηνευτικές διαστάσεις. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ο τεχνολοαϊκισμός θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μια ερμηνεία του σύγχρονου

⁷ Criscitiello A. (2022). Technopopulism. The New Logic of Democratic Politics. Christopher J. Bickerton and Carlo Invernizzi Accetti. Oxford: Oxford University Press, *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*.

⁸ Για την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ βλ. ενδεικτικά Ασημακόπουλος, Β., και Τάσσης, Χ. (επιμ.) (2018). ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση - Ιδεολογικές Μετατοπίσεις - Κυβερνητικές Πολιτικές, Gutenberg `Καραγιάννης, Γ. (2021). ΠΑΣΟΚ και πολιτικός λόγος: νοσηματοδοτήσεις του λαϊκισμού, εκσυγχρονισμού και σοσιαλισμού, Νήσος. και για την περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ βλ. Μπαλαμπανίδης, Γ. (επιμ.) (2019), ΣΥΡΙΖΑ: Ένα κόμμα εν κινήσει - Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση, Θεμέλιο `Κάρουλας, Γ. (2025). "Αριστερά, διακυβέρνηση και ηγεσία: η περίοδος 2015-2019", στο Ελευθερίου, Κ., Τάσσης Χ. και Τσακίρης, Θ. (επίμ.), *Περιπέτειες της πολιτικής και της πολιτικής επιστήμης: Κόμμα, Δημοκρατία, Αριστερά, Σαββάλας*.

μεταβαλλόμενου κομματικού συστήματος, του οποίου οι αλλαγές αναμένονται ιδιαίτερα σημαντικές στο εγγύς μέλλον. Ζητήματα, όπως η υπέρβαση της διάκρισης μεταξύ δεξιάς- αριστεράς, όπως πολύ συχνά διατυπώνεται από διάφορα πολιτικά κόμματα (π.χ. Πλεύση Ελευθερίας, Ελληνική Λύση) ή η αδιαμεσολάβητη επαφή μεταξύ ηγετών και ψηφοφόρων αποτελούν θέματα τα οποία, δίχως άλλο, βρίσκονται στο επίκεντρο του πολιτικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει
θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

Θανάσης Γκιούρας*

Χριστόφορος
Βερναρδάκης,
Κράτος και
Διακυβέρνηση. Η
Πολιτική Εξουσία
στην εποχή του
νεοφιλελευθερισμού.
Σάκκουλας, Αθήνα
2025, 330 σελ.

Για κάποιον που θα ήθελε να εντυφώσει στην ανάπτυξη της ελληνικής πολιτικής επιστήμης μετά το έτος 2000 δεν θα είναι απροσδόκητο το συμπέρασμα, πως σημαντικό τμήμα των θεραπόντων της ενεπλάκη στη νομιμοποίηση ή την 'αξιολογικά ουδέτερη' ανάλυση των πρακτικών που πλαισίωσαν τόσο τις εφαρμογές των λεγόμενων 'μνημονιακών πολιτικών' λιτότητας και καταστολής, όσο και τη διαχείριση της πανδημίας που ξέσπασε το 2019. Εν προκειμένω, η όποια παρουσίαση έρχεται να μετρήσει την ελληνική κοινωνία με την ιερά ράβδο του 'εξευρωπαϊσμού', και να την βρει λειψή ή, συνδυαστικά, να την κρίνει με μια επιφανειακά αβρή αλλά κατ' ουσίαν αυταρχική τεχνοκρατική αντίληψη, η οποία μοιάζει να έχει απάντηση για τα πάντα εκτός από το αίτημα του εκδημοκρατισμού. Το σύγγραμμα που σχολιάζεται εδώ χωρεί σαφώς από το πεδίο της πολιτικής επιστήμης, αλλά εξίσου σαφώς δεν ανήκει σ' αυτή την κατηγορία.

* Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

Ο Χριστόφορος Βερναρδάκης, επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, δεν είναι άγνωστος στη γραμματολογία της ελληνικής πολιτικής επιστήμης, ιδιαίτερα όσο αφορά το κομματικό σύστημα της χώρας, μέσα από μελέτες που το ερευνούν σε ιστορικό βάθος. Με το εν λόγω σύγγραμμά του, επιχειρεί μια κριτική ανασυγκρότηση βασικών όρων του σύγχρονου πολιτικού συστήματος, η αντιθετική δυναμική των οποίων καταγράφεται ήδη στον τίτλο του, όπου συνυπάρχουν το 'πάλαι ποτέ' κράτος με την ιδιαίτερα νεωτερική 'διακυβέρνηση', η οποία κατέληξε να αποτελεί την ελληνική απόδοση του αγγλικού όρου *governance*. Η συμπαράθεση αυτή δεν συνοδεύεται επ' ουδενί από κάποια ακαδημαϊκή αφέλεια για την υποτιθέμενη γραμματολογική ισοτιμία των όρων (κάτι που διασαφηνίζεται εξάλλου με τον υπότιτλο), παρά αποσκοπεί σε μια αναδιτύπωση της θεωρίας του κράτους, στην οποία ελέγχεται κριτικά το περιεχόμενο και η λειτουργία όρων όπως η 'διακυβέρνηση' (και ο 'λαϊκισμός').

Το σύγγραμμα αποτελείται από τρία κεφάλαια (υποδιαιεμένα σε υποκεφάλαια), τα οποία πραγματεύονται κατά σειρά το κράτος, τη 'διακυβέρνηση', και τις κοινωνικές τάξεις και τα πολιτικά κόμματα ενόψει του αντίστοιχου, παροντικού ορίζοντα.

Το πρώτο κεφάλαιο φιλοδοξεί να αποτελέσει το απόσταγμα μιας θεωρητικής εντρύφησης σε μια συγκεκριμένη παράδοση θεωρίας του κράτους, η οποία, τουλάχιστον από το τελευταίο τρίτο του 20ού αιώνα (εάν όχι νωρίτερα) ανατρέχει στο όνομα του Marx, και σε αντίστοιχους συγγραφείς και θεωρητικούς, οι οποίοι δια της επιλογής από τον εκάστοτε συγγραφέα εμφανίζονται ως ένα λίγο ή πολύ συνεκτικό συνεχές θεωρητικού λόγου. Το συνεχές αυτό στην περίπτωση του Χ. Βερναρδάκη ξεκινά βεβαίως με τον Marx και τον Engels, συνεχίζοντας στον Λένιν και τον Gramsci, και καταλήγοντας στον Νίκο Πουλαντζά και τον Louis Althusser. Πέρα από το όποιο βάθος εντρύφησης στους συγγραφείς αυτούς, η ίδια η σειρά την οποία αποτελούν στο υπό σχολιασμό σύγγραμμα εμφανίζεται προβληματική, καταλήγοντας να αναδεικνύει το πρώτο κεφάλαιο ως το πιο αδύναμο του βιβλίου.

Η αναδρομή του Χ. Βερναρδάκη στον Marx δεν λαμβάνει υπόψη τη γραμματολογία των πρόσφατων δεκαετιών, η οποία έχει εμπλουτιστεί συν τοις άλλοις από τις προοπτικές που αναδείχτηκαν με την πρόοδο της έκδοσης των *Απάντων* (Marx-Engels-Gesamtausgabe), αναδεικνύοντας διαστάσεις του μαρξικού έργου (συμπεριλαμβανομένου του έργου του Engels και της δικής του αυταξίας), οι οποίες δεν ήταν γνωστές ή ήταν ρητά υποφωτισμένες στην προηγούμενη γραμματολογία – μια διαπίστωση που ισχύει επίσης για το φιλότιμο εγχειρίδιο του Martin Carnoy για το κράτος

και την πολιτική θεωρία,¹ δημοσιευμένο το 1984 και σε ελληνική μετάφραση το 1990, στο οποίο παραπέμπει συχνά ο συντάκτης. Η σύνοψη της αντίληψης του Marx για το κράτος εκτείνεται ουσιαστικά σε τρεις σελίδες (19-21), εστιάζοντας στο σπάραγμα για τον Feuerbach στη λεγόμενη Γερμανική Ιδεολογία, στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, στο Κεφάλαιο και στο σύγγραμμα του Engels για την καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Βεβαίως, κάθε γραμματολογική επιλογή μπορεί να κριθεί από τα αποτελέσματα και τη σκοπιμότητά της, ωστόσο ο κατ' ουσίαν περιορισμός της αντίληψης του Marx για το κράτος ως «καταναγκαστικού βραχίονα της αστικής τάξης» (σ. 20) υπολείπεται του εύρους και του βάθους του αντίστοιχου έργου. Η πολεμική διατύπωση του Μανιφέστου αναφορικά με το κράτος δεν αποτέλεσε για τον Marx, ήδη την περίοδο της επανάστασης που ακολούθησε τη δημοσίευσή του, ένα κάποιο περιοριστικό όριο στο σχολιασμό του κράτους – εν προκειμένω, κατά κύριο λόγο, του πρωσικού βασιλείου – ούτε και του υπαγόρευσε μια μονοσήμαντη προσέγγιση και εξήγηση των νεωτερικών κρατών καθ' όλη την συγγραφική πορεία του (αυτό γίνεται σαφές, μεταξύ άλλων, από τις συμπυκνωμένες αναφορές στις Σημειώσεις στο περιθώριο για το πρόγραμμα του γερμανικού εργατικού κόμματος το 1875). Ας επιτραπεί εδώ, χάριν ενδεικτικής αναφοράς, η παραπομπή σε μια καταγραφή απόψεων του (πολύ νεαρού) Marx αναφορικά με το κράτος:

Το 1843-1844 ο Karl Marx θα πλαισιώσει την απόφασή του να συντάξει μια ιστορία των πολιτικών (κρατικών) δομών που προέκυψαν από τη Γαλλική Επανάσταση, κυρίως της Συμβατικής Συνέλευσης, ανατρέχοντας σε ιστορικά έργα που αφορούν την επαναστατική περίοδο, και καταγράφοντας, μάλλον το φθινόπωρο του 1844 το εξής σχήμα προς ανάπτυξη:

- «1) Η ιστορία γένεσης του σύγχρονου κράτους ή η Γαλλική Επανάσταση. Η αυταπάτη της πολιτικής οργάνωσης. Σύγχυση με το αρχαίο κράτος. Η σχέση των επαναστατών με την αστική κοινωνία. Αναδιπλασιασμός όλων των στοιχείων ως αστικά στοιχεία και ως στοιχεία του κράτους.
- 2) Η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα του κράτους. Η ατομική ελευθερία και η δημόσια αρχή. Ελευθερία, ισότητα και ενότητα. Λαϊκή κυριαρχία.
- 3) Το κράτος και η αστική κοινωνία.
- 4) Το αντιπροσωπευτικό κράτος και η χάρτα [δικαιωμάτων]. Το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος και το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος.
- 5) Η διαίρεση των εξουσιών. Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία.
- 6) Η νομοθετική εξουσία και τα νομοθετικά σώματα. Πολιτικοί

¹ Martin Carnoy, *The state and political theory*. Princeton University Press, 1984.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

σύλλογοι.

7) Η εκτελεστική εξουσία. Συγκεντροποίηση και ιεραρχία. Συγκεντροποίηση και πολιτικός πολιτισμός. Ομοσπονδιακό σύστημα και βιομηχανισμός.

Η κρατική διοίκηση και η τοπική διοίκηση.

8') Η δικαστική εξουσία και το δίκαιο.

8'') Η εθνότητα και ο λαός.

9') Τα πολιτικά κόμματα.

9'') Το εκλογικό δικαίωμα, ο αγώνας για την αναίρεση του κράτους και της αστικής κοινωνίας».²

Το σχέδιο αυτό (συνταγμένο στο πλαίσιο των μελετών για την Αγία Οικογένεια) δεν επρόκειτο μεν να αναπτυχθεί σε πραγματεία από τον Marx, αλλά ο ίδιος δεν θα εγκατέλειπε ποτέ την πρόθεση κριτικής πραγμάτευσης της σύγχρονης πολιτικής, ούτε και το εννοιολογικό πλαίσιο που είχε καταγράψει στο σημειωματάριο του 1844-1847. Για τον Marx βασικό δείγμα του σύγχρονου κράτους αποτελεί το γαλλικό μετεπαναστατικό κράτος, οι συγκεντρωτικές διοικητικές (με την ευρύτερη έννοια του όρου: γραφειοκρατικές, δημοσιονομικές, στρατιωτικές) δομές του οποίου, προερχόμενες ή ενισχυμένες από μια θεμελιώδη επανάσταση, προσφέρονται τόσο για την ανάλυση της δυναμικής του σύγχρονου κράτους όσο και της ίδιας της επανάστασης που το έχει αναδείξει και διαμεσολαβείται από αυτό. Η λογική της εσωτερικής άρθρωσης της κρατικής σφαίρας θεματοποιεί το ζήτημα της δυναμικής της σύγχρονης κοινωνίας, κατά πρώτον μέσα από τον θεμελιώδη χωρισμό μεταξύ κράτους και αστικής κοινωνίας, επιβάλλοντας ουσιαστικά στον θεωρητικό λόγο την ήδη αναφερθείσα ανάπτυξη δύο 'διαλέκτων': αφενός της δυναμικής της πολιτικής σφαίρας ή οργάνωσης (από τις συνταγματικές δομές μέχρι τους χάρτες δικαιωμάτων, και από τους πολιτειακούς θεσμούς μέχρι το κομματικό σύστημα), και αφετέρου της ανάπτυξης των οικονομικοκοινωνικών δομών, που έχουν και αυτές διέλθει από ριζικές επαναστατικές διαδικασίες εκβιομηχάνισης και (με έτερη ορολογία) κεφαλαιακής συσσώρευσης. Καθώς ο Marx ουσιαστικά προβαίνει σε μια ριζική κριτική αναδιατύπωση των πολιτικών εννοιών της νεωτερικότητας, η σύγχρονη πολιτική αναδεικνύεται ως ένα πεδίο που συνδυάζει τις δύο 'διαλέκτους', θέτοντας συν τοις άλλοις έμφαση στο κομβικό για όλο τον 19ο αιώνα ζήτημα της διεύρυνσης του εκλογικού δικαιώματος - μια συζήτηση που θα λάβει άλλη τροπή μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχτεί πως η απαρίθμηση αυτών των σημείων από τον Marx, λίγους μήνες πριν από τις θεμελιώδεις θέσεις για τον Feuerbach (στο ίδιο σημειωματάριο), πλαισιώνουν με ιδιαίτερα περιεκτικό τρόπο τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση.³

² MEGA IV/3, σ. 11· η έμφαση στο πρωτότυπο.

³ Αντλώ αυτές τις παραθέσεις από το σύγγραμμά μου *Ταξικός αγώνας και κρατική*

Μπορεί συνεπώς να τονιστεί, με αναπόφευκτα αποφαντικό τρόπο στο πλαίσιο ενός βιβλιοκριτικού δοκιμίου, πως η αντίληψη του Marx για το κράτος δεν περιορίζεται επ' ουδενί στην αντίληψη του εργαλείου, απέναντι στην οποία – σύμφωνα με την παρουσίαση του Χ. Βερναρδάκη – διατυπώνεται, εντός της μαρξιστικής παράδοσης, η αναβαθμισμένη αντίληψη του κράτους ως 'σχέσης' (32 κ.ε.). Υπό την προοπτική αυτήν, είναι ευπρόσδεκτη μεν αλλά στη βάση της ταυτολογική η διαπίστωση, ότι «το σύγχρονο (καπιταλιστικό) Κράτος υπήρξε, πάντοτε και ταυτόχρονα, “εργαλείο” και “σχέση”. Για την ακρίβεια, μια “σχέση” που διαμεσολαβείται από “πράγματα”, από “εργαλεία”» (59). Σαφώς, η κριτική αντίληψη του Marx συνεχίζει σε συγκεκριμένο πεδίο το πρόγραμμα της εγγελιανής φιλοσοφίας, η οποία αναπτύσσει το αντικείμενο του εκάστοτε πεδίου ως πλαίσιο δυναμικών σχέσεων· στην ίδια φιλοσοφία (ήδη από την περίοδο της Ιένας) θα μπορούσε να εντοπιστεί και ο θεωρητικός τόπος του 'εργαλείου' ως συνάμα πρακτικού και λογικού μέσου (με την διττή έννοια) ενός συλλογισμού, κατ' εξοχήν δηλαδή ενσάρκωση μιας σχέσης. Και τέλος, η κορυφαία – άυλη – σχέση που δεσμεύει το συνολικό κύκλωμα της κοινωνικής αναπαραγωγής, συμπεριλαμβάνοντας το κράτος, είναι η εμπορευματική αξία και ο δικός της νόμος. Η ενασχόληση με την αντίληψη του κράτους στη θεώρηση του Marx πρέπει να λάβει υπόψη την από πλευράς του συμπερίληψη του θεσμικού πλαισίου του εκάστοτε κράτους, και την πολυεπίπεδη δραστηριότητα που συνδέει την ταξική δομή της αντίστοιχης κοινωνίας με τις ιστορικά μεταβαλλόμενες κρατικές λειτουργίες· δεδομένου ότι στο πεδίο της πολιτικής ο Marx δεν βλέπει κάποιες μηχανικές κινήσεις, αλλά – με την απλούστερη δυνατή διατύπωση – βουλευτικές και νοητικές εκδηλώσεις, περιεχομενικά προσδιορισμένες από τον εκάστοτε ταξικό συσχετισμό, η θεώρησή του διαμεσολαβείται από μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα 'θεατρολογική' αντίληψη, η οποία είναι οτιδήποτε άλλο από απλώς καλολογική. Η θεατρική πράξη, εξ ορισμού αναδιπλασιασμένη η ίδια, εκδηλώνεται σε ένα πλαίσιο με παρασκήνιο, προσκήνιο και κοινό, ώστε μπορεί να συλληφθεί ως έμπρακτος συλλογισμός, και όχι απλώς ως μηχανή ή εργαλείο. Το γεγονός δε ότι η αντίληψη αυτή συνδυάζει, σε πλείστα παραδείγματα, αισθητικές και πολιτικές κατηγορίες, αλήθεια και ψέμα, πλάνη και αποκάλυψη, αναδεικνύει το βάθος της μαρξικής αντίληψης, ιδιαίτερα όταν συνδυάζεται με την πραγματική, βίαιη κίνηση της ιστορίας.

Πέρα ωστόσο από τον περιεχομενικό προσδιορισμό του μαρξικού έργου αναφορικά με το κράτος, η συμπυκνωμένη γενεαλογία που παρουσιάζει ο Χ. Βερναρδάκης αναδεικνύει σημαντικά κενά, τα οποία άλλωστε εγγράφονται στον ερευνητικό ορίζοντα του συγγραφέα και αναδεικνύονται

μορφή. Θεωρίες για την «κρίση του κράτους» κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Μια επιλεκτική επισκόπηση. ΚΨΜ, Αθήνα 2019, σ. 27-28.

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

εναργώς στα επόμενα δύο κεφάλαια. Ο συντάκτης θα εκπλήσσονταν ενδεχομένως, διαπιστώνοντας ότι πολλά από τα θέματα που ανακαλύπτει μέσα από την αναφορά στον Πουλαντζά και τον Althusser είχαν σχολιαστεί διεξοδικά σε πληθώρα άρθρων και μονογραφιών από τα 'επάρата' (για μια συγκεκριμένη αριστερή γενεαλογία) ονόματα των Karl Kautsky και Eduard Bernstein στην καμπή του 20ού αιώνα, καθώς ουσιαστικά έπρεπε (μαζί με άλλους, λιγότερο γνωστούς συγγραφείς της περιόδου) να χαρτογραφήσουν για πρώτη φορά το πεδίο δυνατοτήτων που διανοίγεται για ένα σοσιαλιστικό κόμμα εντός ενός αναπτυσσόμενου πολιτικού συστήματος. Η διαφοροποιημένη ταξική βάση ενός σοσιαλιστικού κόμματος, η δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης σε διάφορους κοινωνικούς και θεσμικούς τόπους, ακόμη και αυτή η ίδια η σχετική αυτονομία του κράτους, αποτελεί αντικείμενο διεξοδικής πραγμάτευσης στη σοσιαλδημοκρατική γραμματολογία της καμπής του 20ού αιώνα. Το γεγονός ότι ο ένας εκ των αναφερθέντων ήταν ο πρωτεργάτης του 'αναθεωρητισμού', ενώ ο άλλος χαρακτηρίστηκε 'αποστάτης', θα μπορούσε να αποτελέσει λόγο απόρριψης και αναθεματισμού για οποιαδήποτε κομματική Ιερά Σύνοδο, όχι όμως για ένα επιστημονικό πόνημα.

Έτερη παράλειψη, και πολύ πιο σημαντική για τη σκόπευση του όλου συγγράμματος, αποτελεί η πλήρης απουσία των πολιτικοθεωρητικών αναπτύξεων που αρθρώνονται στην περιφέρεια του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης, πριν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, από συγγραφείς όπως ο Franz Neumann, ο Otto Kirchheimer και (τουλάχιστον για την μεσοπολεμική περίοδο) ο Ernst Fraenkel. Εν προκειμένω, οι αναλύσεις δεν εντρυφούν στην έννοια της 'μηχανής' ή του 'εργαλείου', αλλά υπερβαίνοντας περιεχομενικά προσδιορισμούς του δημοσίου και συνταγματικού δικαίου χαρτογραφούν δομές του σύγχρονου κράτους - και δη σε περίοδο κρίσης και ανασυγκρότησης - με τρόπο που δεν έχει χάσει την γνωστική αξία του.

Η δε συνοπτική αναφορά στο έργο του Max Weber ως υπαγόμενου στην, έστω εντός εισαγωγικών, «ιδεαλιστική» θέση περί του κράτους ως υποκειμένου (12), είναι εντελώς άτοπη· καλύτερο θα ήταν, από αυτή τη σκοπιά, να μην υπήρχε ουδεμία μνεία στον Weber, ο οποίος γνώριζε πολύ καλά - όπως δείχνει μια ματιά τόσο στα πολιτικά όσο και στα 'καθαρά' ακαδημαϊκά κείμενά του - τι σημαίνει μηχανισμός του κράτους, και πώς αυτό βασίζεται σε συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα, χωρίς επ' ουδενί να λαμβάνει τις διαστάσεις ενός 'υποκειμένου' (ακριβώς το αντίθετο ισχύει για τον Weber).

Η κριτική αυτή στο σύγγραμμα του Χ. Βερναρδάκη δεν χωρεί από κάποια πρόθεση υποτίμησης του έργου, αλλά απάντησης σε μια ιδιαίτερα επίκαιρη πρόκληση αναδιατύπωσης βασικών προκείμενων της θεωρίας του κράτους,

πέρα από τις γραμματολογικές αγκυλώσεις, οι οποίες αποτελούν σάρκα εκ της σαρκός κάθε θεωρητικού λόγου. Για παράδειγμα, ο τονισμός της σημασίας του «διπλού κράτους», έτσι όπως ο Βερναρδάκης το ανακαλύπτει στο έργο του Althusser, συνοψίζοντάς το ως εξής: «“Διπλό κράτος”, ... σημαίνει ότι ένα πολύ μεγάλο τμήμα του Κράτους σε όλες τις μορφές ιστορικά του καπιταλιστικού κράτους παραμένει άβατο από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου, ακόμα και οπτικής παρατήρησης. Ένα άλλο μέρος είναι περισσότερο ανοιχτό στις κυριαρχούμενες τάξεις. Όμως, “Κράτος” είναι και τα δύο μέρη, συνδεδεμένα λειτουργικά μεταξύ τους σε μία οργανική ενότητα. Δεν υπάρχει το ένα χωρίς το άλλο» (63-64). Ακριβώς χάριν της δυναμικής της έννοιας – μια δυναμική, η οποία έχει εν γένει τεράστια σημασία για το πεδίο του πολιτικοθεωρητικού λόγου, καθώς, σε αντίθεση με τις φυσικοεπιστημονικές ή τις νομικές έννοιες, οι έννοιες της πολιτικής θεωρίας ιριδίζουν διαρκώς με αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διατυπώνονται και αναδιατυπώνονται, συχνά σε βάθος αιώνων – θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να αναφερθεί πως η έννοια ‘διπλό κράτος’ (dual state) διατυπώνεται, ως τίτλος συγγράμματος από τον Ernst Fraenkel το 1941, με την άμεση εμπειρία του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος (από το οποίο ο Fraenkel έχει διαφύγει στις ΗΠΑ, εξού και ο αγγλικός τίτλος του βιβλίου). Στην δική του εκδοχή του ‘διπλού κράτους’ ο Fraenkel εστιάζει όχι «σε όλες τις μορφές ιστορικά του καπιταλιστικού κράτους», αλλά στο εθνικοσοσιαλιστικό κράτος ή σύστημα εξουσίας, στο οποίο συνυπάρχουν, σε ιδιαίτερα άنيση σχέση, αφενός διαδικασίες που αντιστοιχούν σε βασικές αρχές (ιδιωτικού) δικαίου και αφετέρου ανεξέλεγκτες παρεμβάσεις των καθεαυτό οργάνων του καθεστώτος, όπως τα SA και τα SS. Με την αναφορά αυτή δεν υπονοείται ότι οι αντιλήψεις του Althusser και του Fraenkel είναι ταυτόσημες, ούτε ότι ο πρώτος ‘αντέγραψε’ από τον δεύτερο. Πολύ περισσότερο, αυτό που αναδεικνύεται είναι το ιδιαίτερα δυναμικό πλαίσιο μεταξύ των λειτουργιών της νομιμοποίησης και της καταστολής, όπως αναδεικνύεται από το ‘προνομιακό’ πεδίο εξέτασης του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος – κάτι που θα μπορούσε να ενισχύσει ιδιαίτερα την παρουσίαση του Χ. Βερναρδάκη αναφορικά με τον κατασταλτικό πυρήνα του κράτους. Η έμφαση στη σύλληψη του κράτους ως μηχανής ή μηχανισμού, ανατρέχοντας στον Althusser, θα όφειλε να θεματοποιήσει, ακριβώς από την πλευρά της εμβάθυνσης του κριτικού λόγου, τις υποδηλώσεις και συνέπειες του εν λόγω χαρακτηρισμού, ο οποίος για τον Althusser αντλείται από αντίστοιχες διατυπώσεις του Λένιν. Στη διάλεξη *Για το κράτος (Ο γογυδαρσμε)*, την οποία εκφώνησε στις 11.7.1919 στο Πανεπιστήμιο Σβεργνλόφ ο Λένιν,⁴ και στην οποία παραπέμπει ο Althusser στο κείμενο *Γιατί λοιπόν το κράτος είναι μια μηχανή;*⁵ χρησιμοποιούνται δύο όροι για τον χαρακτηρισμό του κράτους.

⁴ Περιέχεται στον 39ο τόμο των *Απάντων*.

⁵ Από την μεταθανάτια συλλογή του ιδίου *Écrits philosophiques et politiques*, τόμ. 1, STOC/IMEC, 1994, σ. 438 κ.ε. (υποκεφάλαιο της ενότητας *Marx dans ses limites*).

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

Παραλέμποντας επίσης στο έργο του Engels για την καταγωγή του κράτους, ο Λένιν κάνει λόγο για το κράτος ως ‘μηχανισμό βίας’, και ως ‘μηχανισμό καταναγκασμού των ανθρώπων’ – σε αμφότερους τους χαρακτηρισμούς χρησιμοποιείται ο εκρωτισμένος όρος Apparats: аппаратом насилия και аппарат принуждения людей, ενώ επίσης δεν θα λείψει η χρήση του επίσης εκρωτισμένου όρου μηχανή, машина: Государство есть машина для угнетения одного класса другим – το κράτος είναι μια μηχανή για την καταπίεση της μίας τάξης από την άλλη. Η πραγματέυση αυτή του κράτους φέρει στον Λένιν σαφή τα ίχνη της εποχής του, και θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται σήμερα με την επίγνωση του σημασιολογικού πλούτου των αντίστοιχων διατυπώσεων. Ορθώς ο Althusser τονίζει στο ίδιο κείμενο, πως «ούτε ο Marx ούτε ο Λένιν είχαν πλήρη έλεγχο των σημασιολογικών επιπτώσεων των εκφράσεών τους, οι οποίες διατυπώνονταν από άτομα που κατείχαν θέση εξουσίας στο κίνημα και την οργάνωση».⁶ Μόνο για λόγους πρωτοκόλλου, ας σημειωθεί πως ο όρος Apparats, ο οποίος απαντά από τον 16ο αιώνα, με πλουσιότερη χρήση από τον 18ο, σημαίνοντας μεταξύ άλλων τη σκευή, τη διαρρύθμιση, τα παρελκόμενα, τον εξοπλισμό, δεν απαντά σε κανένα τόμο του Κεφαλαίου.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως ‘απαγορεύεται’ με κάποιο τρόπο η χρήση του – ως μηχανή ή μηχανισμός – στο πεδίο που επιχειρεί ο Βερναρδάκης, ο οποίος στα «Δέκα βασικά συμπεράσματα για μια θεωρία του καπιταλιστικού κράτους ως “μηχανής”» (79 κ.ε.) μιλά μεταξύ άλλων για το κράτος ως «μηχανή» παραγωγής νόμιμης εξουσίας, και για την εν λόγω εξουσία ως αποτέλεσμα του «πλεονάσματος Ισχύος μεταξύ της κυρίαρχης τάξης και των κυριαρχούμενων τάξεων». Προφανώς εδώ δοκιμάζονται τα όρια του μεταφορικού λόγου, ιδιαίτερα όταν στα ίδια συμπεράσματα γίνεται λόγος για παραγωγή «ενέργειας ισχύος» (80) και για περαιτέρω ‘μηχανικές’ λειτουργίες. Βεβαίως, και η ‘θεατρική’ πλαισίωση που αναφέρθηκε παραπάνω, συμμετέχει και αυτή στο πλαίσιο εκφοράς μεταφορικού λόγου· εντούτοις: η θεατρική δράση είναι αναπαράσταση μιας πράξης, δηλαδή ενός ένσκοπου και λιγότερο ή περισσότερο συνειδητού ενεργήματος, ενώ η έννοια της μηχανής έχει ως ρητή προϋπόθεση την εξωτερικότητα του σκοπού και την ισοπέδωση ή και εξάλειψη της συνείδησης κατά τη λειτουργία της. Ωστόσο, η παρουσίαση του Χρ. Βερναρδάκη στα έτερα δύο κεφάλαια του συγγράμματός του αναδεικνύει μια σειρά από περιχομενικές αναπτύξεις, μέσα και πέρα από την ‘μηχανική’ σύλληψη του κράτους, όπως το ζήτημα της νομιμοποίησης.

Ο Βερναρδάκης παρουσιάζει με ιδιαίτερα ευσύννοπτο τρόπο αυτό που ονομάζει «κέντρα ισχύος» του μεταπολεμικού συνταγματικού κράτους: το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, την δικαστική εξουσία, τη δημόσια διοίκηση,

⁶ Althusser, *ό.π.*, σ. 452.

τα μαζικά πολιτικά κόμματα (89 κ.ε.), χωρίς να παραλείψει την διόλου πρόσφατη διαπίστωση περί του εντασιακού χαρακτήρα μεταξύ του αντιπροσωπευτικού και του νομιμοποιητικού χαρακτήρα των αριστερών, κυρίως κομμάτων (ένα πρόβλημα που απασχολεί συστηματικά τον αριστερό πολιτικό λόγο από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα).⁷ Μέσα από το πλαίσιο αυτό – η παρουσίαση του οποίου θα μπορούσε να ενισχυθεί σαφώς από διεξοδικότερη χρήση του έργου του Johannes Agnoli (238-239), ο οποίος είχε χαρτογραφήσει, από τους πρώτους, αντίστοιχες κινήσεις μεταξύ των ‘κέντρων’ του κράτους και των κινήσεων του κεφαλαίου⁸ – παρουσιάζεται η ανάδυση του νεοφιλελεύθερου κράτους, ως ριζική αναδιάταξη των αναφερθέντων κέντρων εξουσίας, κάτι που ο Βερναρδάκης συνοψίζει ως εξής: «ο νεοφιλευθερισμός αίρει το διαχωρισμό αγοράς και κράτους ως ανεξάρτητων και διακριτών οντοτήτων» (112). Η ανάλυση που μας παρέχει ο συγγραφέας για τους τρόπους θεσμοποίησης των πολιτικών λιτότητας στο σύγχρονο κράτος, οι οποίες προκύπτουν από την αναφερθείσα ανασυγκρότηση βασικών δομών εξουσίας, είναι από τις καλύτερες στην πρόσφατη γραμματολογία.

Από τη σκοπιά της κριτικής ανάλυσης που επιχειρεί ο Βερναρδάκης, βαρύνουσα σημασία αποκτά η ανακατασκευή και αποτίμηση του ‘νέου δέντρου’ που φύτρωσε (ή μάλλον: φυτεύτηκε) στο κέντρο της πολιτικής επιστήμης την αντίστοιχη περίοδο: της αναφερθείσας *governance*, διακυβέρνησης. Αναπτύσσοντας την κριτική στο πλαίσιο μιας θεωρίας του κράτους ο Βερναρδάκης, εύστοχα θα επισημάνει: «“Διακυβέρνηση” είναι μια συγκεκριμένη οργανωτική διαδικασία με την οποίαν εργαλαιοποιείται από την πλευρά του κεφαλαίου το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος. ... είναι η εισαγωγή μηχανισμών της αγοράς στη διαδικασία λήψης αποφάσεων» (131, 134, η έμφαση στο πρωτότυπο). Με αυτή την αφετηρία ο Βερναρδάκης αναλύει περιεκτικά τις μετατοπίσεις και μεταλλάξεις των βασικών δομών εξουσίας στο σύγχρονο κράτος, οι οποίες συμμερίζονται την αποκλειστική λογική της αξιοποίησης του κεφαλαίου (αυτό κρύβεται πίσω από την αναφορά στον ιδιαίτερα γενικό και ασαφή όρο ‘αγορά’). Η παράθεση και άλλων αποσπασμάτων αναφορικά με τη διακυβέρνηση, την ιστορία και το παρόν της, θα ωφελούσε ενδεχομένως τον αναγνώστη του παρόντος δοκιμίου, αλλά θα αδικούσε την ανάπτυξη του Βερναρδάκη, ο οποίος ανασυγκροτεί ιστορικά την ανάπτυξη της εν λόγω πρακτικής, με αναδρομές στη Νέα Δημόσια Διοίκηση και σε έτερες αντιλήψεις (όπως οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές) που προετοίμασαν το έδαφος του παρόντος,

⁷ Αναφορικά για ένα δείγμα της σύγχρονης έρευνας αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα, βλ. το κείμενο του Βερναρδάκη στο παρόν τεύχος.

⁸ Ιδιαίτερα η συλλογή του ιδίου *Κείμενα για το κράτος και την πολιτική* (ΚΨΜ, Αθήνα 2020), η οποία αναφέρεται στη βιβλιογραφία, αλλά όχι στο κείμενο, θα μπορούσε να παράσχει ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στην όλη θεματική.

παγιώνοντας αφενός μια συγκεκριμένη πολιτική στον πυρήνα του κράτους και επικαλύπτοντας αφετέρου αυτή την παγίωση μέσα από ένα δίκτυο φαινομενικά χαώδους διασποράς διοικητικών θεσμών (βλ. 166-168). Η επισήμανση των βασικών (παράλληλα κινούμενων σε διαφορετικά επίπεδα) φορέων εξουσίας στο σύγχρονο κράτος, κυρίως της εκτελεστικής-διοικητικής και της δικαστικής εξουσίας, διανοίγει ένα μεγάλο πεδίο έρευνας για την πολιτική επιστήμη του 21ου αιώνα, καθώς εκφράζει βαθύτερες μεταλλάξεις της πολιτικής εξουσίας και παράλληλα ενισχύει αυτή την ίδια εξουσία επί το αυταρχικότερον· το πρόβλημα του - ξανά και πάλι - εννοιακού προσδιορισμού της δημοκρατίας ενόψει αυτής της κατάστασης, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει όχι μόνο η πολιτική επιστήμη, αλλά η ίδια η σύγχρονη κοινωνία. Πέρα από οποιαδήποτε πρόθεση προβλέψεων, το μοναδικό σίγουρο είναι ότι δεν θα επανακάμψει καμία νέα περίοδος 'κείνσιανής' συναίνεσης - ούτε καν ως φάρσα.

Πέρα από την ανάλυση των κρατικών λειτουργιών υπό την αιγίδα της 'διακυβέρνησης', η οποία ανάλυση έχει συν τοις άλλοις και ιδιαίτερη διδακτική αξία για όσους και όσες εμπλέκονται σε αντίστοιχα εγχειρήματα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ο Χ. Βερναρδάκης προβαίνει και σε ανάλυση των κοινωνικών προκειμένων της εν λόγω κρατικής μορφής. Παράλληλα με την συστηματική κριτική στην οποία υποβάλει τον όρο της 'διακυβέρνησης', δεν παραλείπει να εντυφήσει και σε έτερο όρο του συρμού, ο οποίος αναδείχτηκε μέσα από τα διευρυνόμενα ρήγματα της μεταπολεμικής κείνσιανής συναίνεσης, μετακινούμενος από τη σκιά της ύπαρξης που διήγαγε στο περιθώριο της πολιτικής επιστήμης, στο κέντρο του επιστημονικού, αλλά και του δημόσιου λόγου, καταφέροντας αυτό που υποτίθεται πρέπει να αποφεύγουν και να καταπολεμούν οι επιστημονικές έννοιες: να απλώσει μια νύχτα όπου όλες οι γάτες είναι γκρίζες - και πλείστες πολιτικές δυνάμεις, φορείς και καταστάσεις είναι συλλήβδην 'λαϊκιστικές'. Ο Χ. Βερναρδάκης αποπειράται εν προκειμένω, ορθώς, μια ιστορική αναδρομή στον όρο του λαϊκισμού, εστιάζοντας εντούτοις σχεδόν αποκλειστικά στην ρωσική εκδοχή του ναρόντισεσβο (Народничество), των φίλων του λαού (όπως εύστοχα αποδίδεται στα Άπαντα του Λένιν, τόσο στην αγγλική όσο και την ελληνική έκδοση) ή λαόφιλων. Βεβαίως, η μετάφραση του ρωσικού όρου στα αγγλικά είναι populism, και από εδώ αρκεί ένα βήμα για τον λαϊκισμό· ωστόσο, πέρα από τις ουκ ολίγες και ουδόλως ασήμαντες διαφορές μεταξύ του εν λόγω ρωσικού κινήματος του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα (το οποίο την ίδια περίοδο εισπράττει και το χαρακτηρισμό του 'μηδενισμού'), και του βορειοαμερικανικού κινήματος της ίδιας περίπου περιόδου με το όνομα populism (σε συνδυασμό με το nationalism) - δεδομένου ότι οι Αμερικανοί αγρότες (και ιδιαίτερα οι farmers) δεν βρίσκονται στην ίδια κοινωνική θέση με τους Ρώσους χωρικούς, παρόλο που συμμερίζονται τον ίδιο ορίζοντα εξάπλωσης των κεφαλαιοκρατικών

σχέσεων και την ίδια απειλή ένδειας – αυτό που θα πρέπει να τονιστεί, είναι πως ο «λαϊκισμός» δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «έννοια πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης» (231), όπως λέει ο Βερναρδάκης, η οποία εξέπεσε σε επίπεδο ηθικής καταγγελίας από τους νεοφιλελεύθερους αντιπάλους. Ο λαϊκισμός ήταν εξαρχής, στις ΗΠΑ, ένας όρος πολιτικής κινητοποίησης και αντιπαράθεσης, συνεπώς ανήκε στο αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης – και ως τέτοιο όφειλε σαφώς να εξεταστεί – και όχι στο εννοιολογικό της. Η επίκληση του λαϊκισμού στην καμπή του 21ου αιώνα συνδυάζεται με τη φθορά (έως και αποσάθρωση) του αναφερθέντος μεταπολεμικού πλαισίου κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης, καταδεικνύοντας όχι μια αναλυτική διαπίστωση, αλλά μάλλον μια αδυναμία της πολιτικής επιστήμης να χρησιμοποιήσει όρους που θα μπορούσαν να διασαφηνίσουν, έστω εν μέρει, τις νέες διεργασίες στο πεδίο της πολιτικής (υποτίθεται ότι ο όρος δημαγωγία, που καλύπτει περιεχομενικά και μορφικά μεγάλο πεδίο του ‘λαϊκισμού’ είναι ιδιαίτερα φορτισμένος). Το φαίνεσθαι μιας ‘άμεσης’ επαφής του εκάστοτε λαϊκιστή ηγέτη με το λαό θα έπρεπε εννοιακά να οριστεί ως ακριβώς αυτό – ως φαίνεσθαι, οι διαμεσολαβήσεις του οποίου αναδεικνύονται μόνο κατόπιν κριτικής ανάλυσης. Εξάλλου, η επίκληση του λαού ως βαρύνουσας έννοιας είναι μεν απαραίτητη στο νεωτερικό δημόσιο και συνταγματικό δίκαιο προς θεμελίωση της ‘λαϊκής κυριαρχίας’ (μιας έννοιας κανονιστικής), αλλά μπορεί να αποβεί προβληματική όταν χρησιμοποιείται για την ανάλυση πραγματικών διαδικασιών και κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Για το λαό – πέρα από την κυμαινόμενη σχέση του με την έτερη προβληματική έννοια του έθνους – ισχύει αυτό που διαπίστωσε ο Marx το 1857 για τον ‘πληθυσμό’: ότι μπορεί να λειτουργήσει ως έννοια μόνο όταν έχουν παρουσιαστεί και αναλυθεί οι εσωτερικές διαφορές και οι προσδιορισμοί του, στο πλαίσιο της παραγωγής και αναπαραγωγής του κοινωνικού βίου.

Η οπτική αυτή θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στις αναλύσεις του Χ. Βερναρδάκη, όταν γίνεται λόγος για «λαϊκές τάξεις», σε συνδυασμό με δίχως άλλο διεισδυτικές αναλύσεις για τη θέση των σύγχρονων κομμάτων στο νέο πλαίσιο κρατικής εξουσίας που οριοθετείται εν τοις πράγμασι από τη ‘διακυβέρνηση’. Εξάλλου, η ίδια η παρουσίαση παρέχει εδώ τις λαβές της ερμηνείας της, μιλώντας για «εκμεταλλεζόμενες τάξεις»:

«Ο πόρος της πολιτικής νομιμοποίησης είναι ίσως ο σημαντικότερος πόρος που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι λαϊκές τάξεις. Χρειάζεται όμως, για να μην σπαταληθεί αλόγιστα, να συνοδευθεί από δύο ισχυρές προϋποθέσεις: συνεκτικό πρόγραμμα βαθιών αλλαγών που οδηγούν στην απορρύθμιση του νεοφιλελεύθερου καπιταλιστικού Κράτους και μεγάλης έντασης κοινωνική ενεργοποίηση. Και οι δύο προϋποθέσεις παραπέμπουν στην έννοια του πολιτικού κόμματος ως μηχανισμού κοινωνικής αντιπροσώπευσης. Για να αποδομηθεί η σημερινή έννοια και κυρίως το

«Χωρίς θεωρία για το κράτος δεν υπάρχει θεωρία για το κομματικό φαινόμενο»

περιεχόμενο της “διακυβέρνησης” απαιτείται οι πολιτικοί οργανισμοί αντιπροσώπευσης να αντλούν τη δύναμή τους και το πρόγραμμά τους από τις κοινωνικές τάξεις που αντιπροσωπεύουν και να μην είναι απλοί διαχειριστές μιας “διακυβέρνησης”. Μόνο έτσι θα μπορέσουν να πείσουν και πάλι μεγάλα τμήματα της κοινωνίας και κατά κύριο λόγο των εκμεταλλευόμενων τάξεων ότι αξίζει τον κόπο η ενεργοποίηση και η πολιτική συμμετοχή τους» (195). Σαφώς, η θεμελιώδης έννοια της πολιτικής νομιμοποίησης αποκτά νέα δυναμική μέσα από τις αναλύσεις του εν λόγω συγγράμματος, όπως και έρχεται να θεματοποιήσει βασικά ζητήματα κριτικής αποτίμησης της πολιτικής του σύγχρονου κράτους. Ο Χ. Βερναρδάκης ορθώς επισημαίνει ότι κομβική θέση στο ζήτημα αυτό λαμβάνει το πολιτικό κόμμα, το οποίο μέσα από τις δικές του μεταλλάξεις ενόψει της ‘διακυβέρνησης’, παραμένει βασικός δίαυλος ενεργημάτων και παρεμβάσεων μεταξύ κοινωνίας και κράτους.

Στο ίδιο πλαίσιο παρατίθεται και η συνοπτική ανάπτυξη του συντάκτη αναφορικά με την κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ (και των ΑΝΕΛ) το διάστημα 2015-2019:

«Τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν είναι λίγο έως πολύ γνωστά. Ο ΣΥΡΙΖΑ έγινε Κυβέρνηση μέσα σε ένα περιβάλλον οικονομικής χρεωκοπίας, με όλο το ευρωπαϊκό χρηματο-οικονομικό και τραπεζικό οικοδόμημα, καθώς και τις οικονομικές ελίτ, να πασχίζουν να ακυρώσουν την πολιτική αλλαγή και τις ριζοσπαστικές τάσεις που εμπεριείχε. Ο ΣΥΡΙΖΑ εξαναγκάστηκε σε ένα επαχθή συμβιβασμό οικονομικής λιτότητας, καταφέροντας, πράγματι, να αποτρέψει ακόμη χειρότερα σενάρια οικονομικής εξαθλίωσης και προστατεύοντας εν μέρει την οικονομική και κοινωνική θέση των πολύ χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Αλλά, παράλληλα, είναι αναμφισβήτητο το γεγονός είναι [sic Θ.Γ.] ότι, ούτε τη λιτότητα ως οργανική τάση της “διακυβέρνησης” ανέτρεψε, ούτε ένα διαφορετικό υπόδειγμα μεταρρυθμίσεων στο κράτος διαμόρφωσε. Το κυριότερο ζήτημα δεν ήταν η πράξη του συμβιβασμού. Αυτός μπορεί σε κάποια δεδομένη στιγμή να είναι αναγκαίος ή υποχρεωτικός ελλείψει άλλων άμεσων επιλογών. Το κυριότερο ζήτημα είναι ότι ο συμβιβασμός του ΣΥΡΙΖΑ το 2015 έγινε χωρίς να υπάρχει από τη μεριά του κάποιο σχέδιο συντεταγμένων αλλαγών στις δομές και λειτουργίες του νεοφιλελεύθερου κράτους» (271).

Η συνοπτική αυτή ανάλυση αποκτά μεγαλύτερη σημασία εφόσον συνδυαστεί με το προηγούμενο πόνημα του Βερναρδάκη, Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010 (Σάκκουλας, Αθήνα 2011). Με τις διατυπώσεις αυτές – το εύρος των οποίων, θα μπορούσε να υποστηριχτεί, δεν περιορίζεται μόνο στον ΣΥΡΙΖΑ, αλλά επίσης σε έτερα σύγχρονα πολιτικά μορφώματα – ο Χ.

Βερναρδάκης έχει παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό έναν διπλό συλλογισμό, αφενός αναφορικά με τα όρια γνώσης και λειτουργίας βασικών φορέων πολιτικής στο ελληνικό κράτος (χωρίς το σύγγραμμα να περιορίζεται αποκλειστικά στην ελληνική περίπτωση), και αφετέρου αναφορικά με την ικανότητα της ελληνικής πολιτικής επιστήμης να πραγματευτεί τις αντίστοιχες διαδικασίες. Με τον τρόπο αυτόν, φωτίζει ουκ ολίγους τόπους ανάλυσης και καλεί σε περαιτέρω διερεύνησή τους. Εξάλλου, ένα από τα μεγαλύτερα προτερήματα του συγγράμματος, είναι ότι καλεί σε χρήση των 'παλαιών' εννοιών μιας κριτικής πολιτικής επιστήμης, αποφεύγοντας μορφώματα όπως η 'διακυβέρνηση' (δεν χρειάζεται καν εδώ να γίνει λόγος για το μάλλον αστείο πυροτέχνημα που ακούει στο όνομα 'τεχνοφεουδαρχία').

Με τη γνώση εξάλλου του επιγενόμενου, την οποία σταθμίζει και ο ίδιος ο Βερναρδάκης, θα μπορούσε η λογική της διαφθοράς που έχει εγκατασταθεί στο εσώτερο του κρατικού μηχανισμού (181 κ.ε.), να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα, εξετάζοντας τη λειτουργία του κράτους ως εγκλήματος, το κράτος ως εγκληματική οργάνωση, όπως το είχε προτείνει πειραματικά, σε μια άλλη ιστορική συγκυρία και άλλο πλαίσιο, ο Charles Tilly.⁹ Δεν είναι διόλου λίγα τα παραδείγματα στο σύγχρονο ελληνικό κράτος που θα στοιχειοθετούσαν μια τέτοια υπόθεση. Παραδόξως, θα μπορούσε να ειπωθεί, η διείσδυση του πνεύματος της 'αγοράς' στο κράτος έχει ως αποτέλεσμα την μεγάλη φθίνια, έως και ευτέλεια, της ανθρώπινης ζωής - με την αιγίδα της αστυνομίας, της ακτοφυλακής και του δικαστηρίου.

Ο Βερναρδάκης συνεπώς, αρθρώνει μια σειρά μεστών επιχειρημάτων αναφορικά με τη λειτουργία του κράτους στην καμπή του 21ου αιώνα. Κάθε συζήτηση περί του κράτους - όχι απλώς περί της 'διακυβέρνησης' ή ακόμη και της βιοπολιτικής - θα πρέπει να διέλθει από αυτόν το δίαυλο, ο οποίος φέρει στην είσοδό του πρόσημα μιας κριτικής πραγμάτευσης ή, με άλλη διατύπωση, μιας συνολικής χειραφετικής αξίωσης. Το μέλλον θα δείξει αν το πόνημα αυτό αποτελεί αφετηρία μιας σειράς κριτικών προβληματισμών και ερευνών, ή επικήδειο μιας πολιτικής επιστήμης, η οποία έπαιρνε στα σοβαρά το έργο της.

⁹ Στο κλασικό συλλογικό έργο με επιμέλεια P. Evans, D. Rueschmeyer, Th. Skocpol, *Bringing the State back in*. Cambridge University Press 1985, σ. 169 κ.ε.

Νέες βιομηχανικές πολιτικές σε ένα
μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον

Αντώνης Αγγελάκης*

Dani Rodrik,
*Shared Prosperity
in a Fractured
World. A New
Economics for the
Middle Class, the
Global Poor, and
Our Climate.*
Princeton and
Oxford:
Princeton
University Press
2025, 280 σελ.

Οι μεγάλοι μετασχηματισμοί της εποχής μας και οι κρίσιμες και ασύμμετρες κοινωνικο-οικονομικές επιδράσεις τους, συνιστούν πλέον μια κομβική και δομική ερμηνευτική και αναλυτική διάσταση της διεθνούς πραγματικότητας. Τεχνολογική μεταβολή, κλιματική κρίση, γεωπολιτικοί ανταγωνισμοί και οι νέες διαρθρώσεις της γεωπολιτικής της γνώσης, ιδιοκτησίες των κρίσιμων ορυκτών, εκτεταμένες διαστημικές αποστολές και ανάδυση νέων πολιτικών του διαστήματος, διεθνείς θεσμικές αλλαγές και αποδιάρθρωση του διεθνούς δικαίου και θεσμικού περιβάλλοντος, διεθνείς συγκρούσεις και τοπικές εστίες τοπικών και πολιτικών αναταραχών, επαναφορά των πολιτικών άμυνας και ασφάλειας σε συνδυασμό με την ανάδυση των προσεγγίσεων διττής χρήσης στο τεχνολογικό πεδίο - όλες αυτές οι παράμετροι συντήκονται σε μια αναδύομενη πραγματικότητα που αποκτάει χαρακτηριστικά ενός προοιμίου προς μια νέα περίοδο σημαντικών οικονομικών και πολιτικών αλλαγών με έντονα στοιχεία αβεβαιότητας.

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Στο πλαίσιο αυτό, η επιστροφή μιας αναθεωρημένης μορφής βιομηχανικών πολιτικών καθώς και οι νέες μορφές εμπορικών πολιτικών σε διεθνές επίπεδο αποτελούν νέες παραμέτρους. Οι διαταραχές των παγκόσμιων αλυσίδων εφοδιασμού, ο τεχνολογικός ανταγωνισμός, η κλιματική αλλαγή και οι αυξανόμενες γεωπολιτικές εντάσεις, τροφοδοτούν και συνδιατάσσονται εκ νέου με στοχευμένες παρεμβάσεις παραγωγικού μετασχηματισμού σε επίπεδο δημοσίων πολιτικών, με επίκεντρο την αναδιαμόρφωση των παραγωγικών δομών και τη στήριξη κρίσιμων τομέων. Σε αντίθεση με παλαιότερες μορφές βιομηχανικής πολιτικής, οι σύγχρονες προσεγγίσεις δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις αναδυόμενες τεχνολογίες, στην πράσινη μετάβαση αλλά και στην ενίσχυση των επιπέδων παραγωγικής επάρκειας και της οικονομικής ασφάλειας. Η αναβίωση αυτή σηματοδοτεί -σε αρκετές χώρες, κυρίως τις τεχνολογικά προηγμένες- μια στροφή προς έναν πιο ενεργό ρόλο του κράτους στο πεδίο της τεχνολογικής μεταβολής, ενώ δημιουργεί νέες διαστάσεις στο πεδίο της τεχνολογικής αυτονομίας, της παραγωγικής αυτάρκειας και των γεωπολιτικών ανταγωνισμών.

Σε αυτό το ταχύτατα μεταβαλλόμενο περιβάλλον, το βιβλίο του Καθηγητή Dani Rodrik με τίτλο *Shared Prosperity in a Fractured World. A New Economics for the Middle Class, the Global Poor, and Our Climate* (Princeton University Press 2025), αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική συμβολή βαθύτερης κατανόησης των παραμέτρων της αναδυόμενης διεθνούς πραγματικότητας. Ο Dani Rodrik, Καθηγητής (έδρα Ford Foundation) Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας στο Harvard's John F. Kennedy School of Government, επικεντρώνει την πολυετή έρευνά του σε θέματα πολιτικής οικονομίας, παγκοσμιοποίησης, οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης, ενώ το πλούσιο συγγραφικό του έργο εστιάζει παράλληλα στα πεδία των βιομηχανικών και εμπορικών πολιτικών. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, το έργο του δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία οικοδόμησης συμπεριληπτικών οικονομιών στις ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες κοινωνίες καθώς και στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων αντιμετώπισης των κρίσιμων αναδυόμενων προκλήσεων που συνδέονται με τις επιπτώσεις της «υπερ-παγκοσμιοποίησης», της κλιματικής αλλαγής και των επιδράσεων της τεχνολογικής μεταβολής στα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα.

Στο συγκεκριμένο βιβλίο, ο Rodrik επικεντρώνεται σε θέματα που συνδέονται άμεσα με την τρέχουσα φάση της διεθνούς οικονομικής

πραγματικότητας, συνυφαίνοντας διαστάσεις της πράσινης μετάβασης και της ανάγκης αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης, της ανάδυσης του οικονομικού εθνικισμού και των νέων δεδομένων στο διεθνές εμπόριο και τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις καθώς και της ραγδαίας τεχνολογικής μεταβολής και των επιδράσεων της επί των παραγωγικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών.

Βασικό μέρος του βιβλίου αποτελεί η ανάδειξη και ανάλυση διαστάσεων που σχετίζονται με την «τριπλή πρόκληση», η οποία εντοπίζεται σύμφωνα με τον συγγραφέα, στην κλιματική κρίση και τις συνέπειες της, την ανάγκη υποστήριξης της λεγόμενης «μεσαίας τάξης» και των δεικτών ευημερίας σε συνάρτηση με τον περιορισμό των ανισοτήτων, καθώς και των γενικών επιπέδων παγκόσμιας φτώχειας. Σημαντικές οριζόντιες συνιστώσες του βιβλίου ως ερμηνευτικές παράμετροι των πολλαπλών κρίσεων εν εξελίξει, αποτελούν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και η δημοσιονομική λιτότητα που εφαρμόστηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες σε πολλές ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες οικονομίες, η μορφή και οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης με τις βαθύτερες επιπτώσεις τους καθώς και η τεχνολογική μεταβολή και η αυτοματοποίηση, όπως επιδρούν σε πλήθος κρίσιμων τομέων, όπως η μεταποίηση.

Οι αποτυχίες και οι βαθύτερες επιπτώσεις της «υπερπαγκοσμιοποίησης» συνιστούν μια κεντρική προβληματική του βιβλίου. Στο επίπεδο αυτό, το βιβλίο αναλύει θέματα που σχετίζονται με την πολιτική οικονομία της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, σε αναφορά προς τον ρόλο θεσμών, οργανισμών και κρίσιμων συμφερόντων που κατέστησαν κυρίαρχη μια μορφή διεθνούς εμπορίου νεοφιλελεύθερης έμπνευσης και κατεύθυνσης. Σύμφωνα με τον Rodrik, το κυρίαρχο αυτό μείγμα πολιτικών προσεγγίζει επί μακρόν τη θεσμική διαφοροποίηση και την ανάγκη άσκησης διαφοροποιημένων εθνικών πολιτικών ως εμπόδιο (*institutional divergence as trade barrier*) παρά ως αναγκαία συνθήκη ομαλής προσαρμογής σε ένα περιβάλλον εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού μεταξύ οικονομιών με έντονα διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά.

Η διάσταση της πράσινης μετάβασης αποτελεί επίσης κεντρικό μέρος του βιβλίου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέρος της ανάλυσης των πολιτικών προώθησης της πράσινης μετάβασης, σε συνδυασμό με τη βιομηχανική πολιτική της Κίνας. Η βιομηχανική πολιτική της Κίνας στο πεδίο της πράσινης μετάβασης αποκτάει ιδιαίτερη μνεία στις σελίδες του

βιβλίου, αναδεικνύοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της στο επίπεδο μιας πειραματικής προσέγγισης (experimental approach) που ακολουθεί ένα υπόδειγμα στοχευμένης, ενεργητικής και πολύ-επίπεδης παρέμβασης μέσα από συνδυασμό πλήθους εργαλείων πολιτικής (π.χ. επενδύσεις σε Έρευνα & Ανάπτυξη, επιχορηγήσεις, δημόσιες προμήθειες, υποδομές, εκπαίδευση, ρυθμιστικές παρεμβάσεις) και με εκθετικά αύξουσες αποδόσεις σε μια σειρά κλάδων και τεχνολογικών πεδίων (π.χ. φωτοβολταϊκά, ηλεκτροκίνηση).

Ο Rodrik παρουσιάζει στο βιβλίο του τη σημασία δημιουργίας θέσεων εργασίας με υψηλή προστιθέμενη αξία στο νέο οικονομικό περιβάλλον (good jobs economy), ως βασική προϋπόθεση βιώσιμης οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης με σημαντική κοινωνική διάσταση. Σε συνάφεια με το παραπάνω, η αντιμετώπιση του ζητήματος της παγκόσμιας φτώχειας ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, αποκτάει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως κρίσιμη παράμετρος της διεθνούς ανάπτυξης και προώθησης νέων συμπεριληπτικών υποδειγμάτων οικονομικής μεγέθυνσης.

Το βιβλίο ενσωματώνει και αναδεικνύει στο πλαίσιο αυτό, τρεις σημαντικές διαστάσεις που χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής. Η πρώτη αφορά στην ανάγκη ανάπτυξης υποδειγμάτων βασισμένων στην παραγωγική αξιοποίηση των οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων και πόρων (productivist paradigm) ως προϋπόθεση κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης. Το συγκεκριμένο αναλυτικό πλαίσιο που προτείνει ο Dani Rodrik εστιάζει στην ανάγκη σχεδιασμού εθνικών αναπτυξιακών στρατηγικών για την προώθηση της παραγωγικής απασχόλησης, την αύξηση της παραγωγικότητας σε ευρύ φάσμα τομέων καθώς και την προώθηση θεσμικών ρυθμίσεων που επιτρέπουν στις κυβερνήσεις και στους ιδιωτικούς φορείς να επιλύουν από κοινού προβλήματα συντονισμού σε εθνικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο (local capacity building).

Συναφώς, η προσέγγιση επικεντρώνεται στην ενίσχυση των παραγωγικών δυνατοτήτων όλων των τμημάτων και περιοχών μιας κοινωνίας μέσα από βελτιώσεις τόσο στην πλευρά της ζήτησης της αγοράς εργασίας όσο και στην πλευρά της προσφοράς. Οι νέες βιομηχανικές πολιτικές, σύμφωνα με τον συγγραφέα, πρέπει να ενθαρρύνουν άμεσα την αύξηση της ποσότητας και της ποιότητας των θέσεων εργασίας σε όλα τα επίπεδα εξειδίκευσης του ανθρώπινου δυναμικού. Παράλληλα, η διατύπωση της συγκεκριμένης θεωρητικής θέσης έλκει την καταγωγή της και συνδέεται με το ευρύ έργο του συγγραφέα στο πεδίο των βιομηχανικών και εμπορικών πολιτικών.

Ενδεικτικά, ιδιαίτερη αξία αποκτάει η αναφορά σε ένα εμβληματικό άρθρο του συγγραφέα με τίτλο “Industrial policy: don’t ask why, ask how”¹, όπου θεμελιώνεται μέσα από συγκεκριμένες εμπειρικές περιπτώσεις εθνικών βιομηχανικών πολιτικών, η σημασία του σχεδιασμού και της στοιχειοθετημένης υλοποίησης βιομηχανικών πολιτικών.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η θεωρητική βάση για τη βιομηχανική πολιτική είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Παρότι οι αποτυχίες της αγοράς στις οποίες παραδοσιακά στοχεύουν οι βιομηχανικές πολιτικές (π.χ. σε επίπεδο χρηματοδότησης πιστώσεων, εργασίας, προϊόντων και γνώσεων) βρίσκονται διαχρονικά στο επίκεντρο των μελετών των αναπτυξιακών οικονομολόγων, η συμβατική αντίθεση στην ανάπτυξη ενεργητικών βιομηχανικών πολιτικών βασίζεται σε επιχειρήματα σχετικά με τις πρακτικές δυσκολίες στην εφαρμογή τους. Εντούτοις, σύμφωνα με τον Rodrik, οι συνήθεις περιορισμοί των βιομηχανικών πολιτικών που αφορούν στην ελλιπή πληροφόρηση και τη γραφειοκρατία δεν αποτελούν εγγενές χαρακτηριστικό ούτε δομικό στοιχείο που πρέπει να αποθαρρύνουν την άσκηση βιομηχανικών πολιτικών· αντίθετα, αποτελούν ζητήματα που μπορούν να αντιμετωπιστούν και να καταστούν λιγότερο περιοριστικά μέσω της διαμόρφωσης του κατάλληλου θεσμικού σχεδιασμού. Σύμφωνα με τον Dani Rodrik, τρία βασικά χαρακτηριστικά που πρέπει να διαθέτει η βιομηχανική πολιτική είναι η ενσωμάτωση (embeddedness) αναφορικά με τις λειτουργικές σχέσεις των δρώντων με το Κράτος, οι δομές κινήτρων και αντι-κινήτρων καθώς και η λογοδοσία. Η επισκόπηση της βιομηχανικής πολιτικής σε συγκεκριμένες εθνικές περιπτώσεις (π.χ. Ελ Σαλβαδόρ, την Ουρουγουάη, Νότια Αφρική) αναδεικνύει ιδιάζοντα χαρακτηριστικά και ευρήματα της βιομηχανικής πολιτικής σε ιδιαίτερες συνθήκες των επιμέρους χωρών.

Η δεύτερη κρίσιμη διάσταση αφορά στην ανάγκη αναθεώρησης των θεμελιακών στοιχείων της τάσης της παγκοσμιοποίησης και της οριοθέτησης ενός νέου παραδείγματος με περισσότερο θετικές επιδράσεις στις ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες οικονομίες. Η τρίτη σημαντική διάσταση του βιβλίου αφορά στην ανάδειξη, περιγραφή και στοιχειοθέτηση μιας νέας θεματικής διάταξης για μια νέα αναπτυξιακή πολιτική, με στοιχεία που περιλαμβάνουν, αφενός, γενικού χαρακτήρα παρεμβάσεις σε επίπεδο

¹ Dani Rodrik, «Industrial Policy: Don’t Ask Why, Ask How», στο *Middle East Development Journal*, vol. 1(1), σ. 1-29, Ιανουάριος 2009.

τεχνολογικής ανάπτυξης, παραγωγικού μετασχηματισμού και ενίσχυσης του παραγωγικού συντελεστή της απασχόλησης, αφετέρου, απαιτούν στοχευμένες λειτουργίες ειδικού τύπου, όπως ενδυνάμωση του ανθρώπινου δυναμικού σε ειδικές κατηγορίες εκπαίδευσης, ενίσχυση επιμέρους πεδίων της πράσινης μετάβασης, ανάπτυξη κλάδων με ισχυρό αποτύπωμα στην απασχόληση και υποστήριξη τεχνολογιών συμπληρωματικών ως προς την εργασία (labor-friendly technologies). Οι συγκεκριμένες διαστάσεις συζητούνται έντονα στην εκτενή βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια και η οποία προσφέρει ισχυρά τεκμήρια για τον τρόπο λειτουργίας των βιομηχανικών πολιτικών, μέσα από την εξέταση εθνικών περιπτώσεων βιομηχανικής πολιτικής (π.χ. Ανατολική Ασία), την κατανόηση νέων μορφών διακυβέρνησης και την αξιολόγηση σύγχρονων εργαλείων και μέτρων πολιτικής για την υποστήριξη των παραγωγικών δομών.²

Ανακεφαλαιώνοντας το περιεχόμενο των πολλαπλών διαστάσεων που αναδεικνύει ο Dani Rodrik στο σύνολο του έργου του αλλά και στο συγκεκριμένο βιβλίο εν προκειμένω, αξίζει να σημειωθεί ότι οι βιομηχανικές πολιτικές φαίνεται να διακρίνονται και να συν-καθορίζονται από ορισμένες νέες διαστάσεις: την ανάδυση νέων ισχυρών οικονομιών που επανακαθορίζουν το διεθνές οικονομικό περιβάλλον (π.χ. Κίνα), την ραγδαία ανάπτυξη δυναμικών τεχνολογικών κλάδων με ευρύ και οριζόντιο αποτύπωμα και επίδραση σε επίπεδο τεχνολογικών και παραγωγικών διαστάσεων (π.χ. Τεχνητή Νοημοσύνη, τομέας του διαστήματος), τη διαμόρφωση νέων εργαλείων βιομηχανικής πολιτικής και την επαναφορά ενεργητικών βιομηχανικών υποδειγμάτων, την ένταση των γεωπολιτικών και γεωοικονομικών ανταγωνισμών αλλά και την όξυνση κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Σε έναν κόσμο που αναδιατάσσεται εκ νέου, το επιχείρημα του βιβλίου είναι επιμελώς τεκμηριωμένο και εξόχως επίκαιρο: η τεχνολογία, η οικονομική μεγέθυνση, το διεθνές εμπόριο και οι βιομηχανικές και εμπορικές πολιτικές μπορούν να συνδυαστούν με τρόπο που να οδηγήσει σε θετικότερα αποτελέσματα για την εργασία, το περιβάλλον, τις κοινωνίες και την ευημερία τους.

² Βλ. R. Juhász, N. Lane, & D. Rodrik «The New Economics of Industrial Policy», στο *Annual Review of Economics*, (16): 213-242, 2024.

«Χωρίς όρκο δεν υπάρχει κοινότητα» – Ιστορική αναδρομή στο αστικό φαινόμενο

Θανάσης Γκιούρας*

Νικολέττα
Γιαντσή-
Μελετιάδη,
Ιστορία του αστικού
φαινομένου. Η
ανάδυση των
πόλεων της
Φλάνδρας κατά τον
Μεσαίωνα.
University Studio
Press,
Αθήνα/Θεσσαλονί-
κη 2025., 304
σελ.

Στο πρώτο Συνέδριο Γερμανών Κοινωνιολόγων το 1910 στη Φραγκφούρτη επί του Μάιν, το απόγευμα της δεύτερης ημέρας (20 Οκτωβρίου) ο οικονομολόγος Werner Sombart εκφώνησε μια εισήγηση με τον τίτλο *Τεχνική και κουλτούρα*, προσπαθώντας να χαρτογραφήσει τις επιδράσεις που προέκυπταν από το συνδυασμό των εν λόγω πεδίων στη συγκυρία της εποχής.¹ Μεταξύ των συζητητών που σχολίασαν την εισήγηση ήταν και ο Max Weber, η παρέμβαση του οποίου, εκτεινόμενη οριακά σε μέγεθος εισήγησης, περιείχε και τις εξής παρατηρήσεις: «Θέτοντας ... το ερώτημα εάν αυτό που με τη συνήθη έννοια του όρου ονομάζεται σύγχρονη τεχνική συσχετίζεται όντως, κατά κάποιον τρόπο, με μορφολογικές-αισθητικές αξίες, τότε αυτό το ερώτημα πρέπει αναμφισβήτητα, κατά την άποψή μου, να απαντηθεί θετικά, στο βαθμό που εντελώς ιδιαίτερες μορφικές αξίες στη σύγχρονη καλλιτεχνική κουλτούρα μας κατάφεραν να γεννηθούν μόνο χάρη στην ύπαρξη της σύγχρονης μεγαλούπολης, της σύγχρονης μεγαλούπολης με τραμ και με υπόγειο σιδηρόδρομο, με ηλεκτρικούς και με άλλους λαμπτήρες, με βιτρίνες, αίθουσες συναυλιών και εστιατορίων, με τα café, τις καμινάδες και τους λίθινους όγκους, και με όλο τον ξέφρενο χορό των ηχητικών και χρωματικών εντυπώσεων, με τις εντυπώσεις που επιδρούν στη σεξουαλική φαντασία, με τις εμπειρίες παραλλαγών της ψυχικής κατάστασης που επιδρούν στον αχόρταγο συλλογισμό για πανταχόθεν φαινομενικά ανεξάντλητες δυνατότητες τρόπου ζωής και ευτυχίας. [...]

* Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

¹ Πρβλ. *Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologentages, vom 19.-22. Oktober 1910 in Frankfurt a. M. Reden und Vorträge, und Debatten*. Τύμπινγκεν 1911, σ. 63 κ.ε.

«Χωρίς όρκο δεν υπάρχει κοινότητα»

Κύριοι, πιστεύω ότι μια λυρική ποίηση όπως, φερειπείν, εκείνη του Stefan George, ένα τέτοιο μέτρο στοχασμού για τα τελευταία οχυρά του καθαρού καλλιτεχνικού μορφολογικού περιεχομένου που παραμένουν απόρθητα από τον ίλιγγο που γεννιέται από την τεχνική του βίου μας, δεν θα μπορούσε διόλου να προκύψει χωρίς ο λυρικός να εμποτιστεί πλήρως με τις εντυπώσεις της σύγχρονης μεγαλούπολης, η οποία θέλει να τον καταβροχθίσει και να κατακερματίσει και να κατατμήσει την ψυχή του – όσο και αν ο ίδιος την καταριέται εκ βάθρων. [...]. [...] πιστεύω ότι δεν θα ήταν δυνατές συγκεκριμένες μορφολογικές αξίες της σύγχρονης ζωγραφικής χωρίς την εντύπωση που ποτέ ως τώρα δεν αντίκρισαν ανθρώπινα μάτια στην ιστορία, χωρίς εκείνη την ιδιόμορφη εντύπωση που προκαλεί η σύγχρονη μεγαλούπολη την ημέρα αλλά περισσότερο, με καταπληκτικό τρόπο, τη νύχτα».²

Παρατηρήσεις όπως η παραπάνω δεν αποτελούσαν καρπό κάποιας προσωπικής ιδιορρυθμίας, αλλά ένα εκ των σχεδόν μόνιμων θεμάτων της κοινωνικοεπιστημονικής διανόησης της περιόδου. Το δυναμικό πεδίο ονόματι 'σύγχρονη μεγαλούπολη' εξέπεμπε τις επιδράσεις του σε κάθε πεδίο του κοινωνικού βίου, για μια περίοδο που βίωνε την πρώτη ολοκληρωμένη φάση μιας ραγδαίας (στη διάρκεια περίπου μιας τριακονταετίας) εκβιομηχάνισης. Όσο προφανές και αν ήταν – όπως εξάλλου το τονίζει και ο Weber – ότι εν προκειμένω η συζήτηση αφορούσε καινοφανείς εμπειρίες, εξίσου προφανές ήταν ότι δεν ήταν πάντα έτσι: ο χώρος της πόλης, πολύ πριν το φαινόμενο της νεωτερικής μεγαλούπολης, αποτελούσε προ πολλού ένα δυναμικό πεδίο νοημάτων για την αντίστοιχη διανόηση, η οποία, προς επίρρωση του εν λόγω ενδιαφέροντος, προέρχονταν στη συντριπτική πλειονότητά της από το ευρύ ρεύμα του ιστορισμού.³

Η διερεύνηση – μέχρις επιπέδου αρχειακών πηγών, δημοτικών κατάστιχων και πρακτικών – της συγκρότησης του αστακού χώρου, και συνάμα της ιστορικής αποτίμησής του, έθρεφε το ερώτημα της νοηματοδότησης και εξήγησης του ίδιου αστακού χώρου στο παρόν, όπως και θρεφόταν από το ίδιο. Η περιεκτική και ιδιαίτερα πολυσχιδής αυτή ερευνητική δυναμική επρόκειτο να επηρεάσει σημαντικά την ιστοριογραφία – όχι μόνο της Γερμανίας, αλλά και γειτονικών χωρών, αν μη τι άλλο εξαιτίας του δυνητικά κοινού πλαισίου που παρείχε, αν δεν υπαγόρευε ο 'κοινός' κεντροευρωπαϊκός χώρος. Ένας από τους ιστορικούς που ενεπλάκησαν στην ερευνητική αυτή πορεία ήταν και ο Βέλγος Henri Pirenne (1862-1935), το έργο του οποίου για τις μεσαιωνικές

² Βλ. ό.π., σ. 98-99. Παραπέμπω για το παράθεμα στη συλλογή *Max Weber Έργα 1894-1920. Μια ανθολογία*. Μετ. – επιμ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2020, σ. 785-786.

³ Για μια περιεκτική παρουσίαση βλ. James Sheehan, «Liberalism and the city in nineteenth-century Germany». *Past & Present*, αρ. 51 (1971).

πόλεις της ηπειρωτικής Ευρώπης επρόκειτο να αποτελέσει σημείο αναφοράς για τον 20ό αιώνα.⁴

Το έργο αυτό αποτελεί με τη σειρά του όχι τόσο σημείο εκκίνησης όσο πόλο θεωρητικής αναφοράς για το σύγγραμμα της Νικολέττας Γιαντσή που σχολιάζεται εδώ. Η συντάκτρια, καθηγήτρια ευρωπαϊκής μεσαιωνικής ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, δεν αναμασά στοιχεία ετερογενών ερευνών, αλλά στη βάση ίδιας αρχαιακής έρευνας παρουσιάζει το δυναμικό πεδίο της γέννησης και ανάπτυξης των πόλεων της Φλάνδρας· παράλληλα αποτιμά – και ξεπερνά – τις θεωρητικές πλαισιώσεις του εν λόγω πεδίου από τον αναφερθέντα Pirenne και τον Adriaan Verhulst. Το πεδίο αυτό έρευνας, για να τονιστεί εξαρχής, αποκτά τη σημασία του από τον μοναδικό συνδυασμό παραγόντων που συνέβαλαν σε βάθος αιώνων στο σχηματισμό ενός πυκνού δικτύου πόλεων στην περιοχή που σήμερα περιλαμβάνει το βόρειο τμήμα του Βελγίου και τμήματα της βορειοανατολικής Γαλλίας, πάντα με βορειοδυτικό όριο τη Βόρεια Θάλασσα. Σύμφωνα με τη Ν. Γιαντσή, ο τόπος πήρε το όνομά του ακριβώς από τη διαρκή εμπειρία της θαλάσσιας πλημμύρας που επισκεπτόταν την περιοχή: «Η ετυμολογία της λέξης προέρχεται ... από την αγγλοφρισιακή διάλεκτο, από όπου το όνομα *flām* (= πλημμυρισμένος, διάβροχος, αποκλεισμένος)· ο ευνόητος πληθυντικός λόγω της μεταβαλλόμενης συμπεριφοράς των υδάτων στην περιοχή πέρασε εύκολα στη λατινική γλώσσα» (σ. 14). Με αυτή την αφετηρία, η Ν. Γιαντσή προβαίνει σε μια πολυπαραγοντική ανάλυση της γέννησης των πόλεων, δείχνοντας πώς οι εκάστοτε ‘εξωτερικότητες’ (πλημμύρες, επιδρομές, στρατιωτικές επεμβάσεις, ηγεμονικές βλέψεις και σκοπιμότητες) επιδρούν μορφοποιητικά στο εσωτερικό πλέγμα των πόλεων, προσανατολίζοντας τους εκάστοτε φορείς οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων σε αντίστοιχες δράσεις· με άλλα λόγια, η ανάλυση συνδυάζει – όπως και πρέπει – όχι μόνο αντικειμενικές δεδομενικότητες, αλλά και τη νοηματοδότησή τους από τις εμπλεκόμενες συλλογικότητες και τα άτομα. Η ιστορία των πόλεων δεν θα ήταν τίποτε αν δεν συμπεριλάμβανε ρητά τη δυναμική των συνειδησιακών περιεχομένων που την πλαισιώνουν. Ήδη γι’ αυτόν το λόγο η ανάλυση της Γιαντσή έχει μεγάλη διδακτική αξία.

Ακολουθώντας τις πρώτες ιδρύσεις εγκαταστάσεων από τους Ρωμαίους, η Ν. Γιαντσή ανοίγει το χάρτη ανάπτυξης του αστεακού τοπίου στη Φλάνδρα, επισημαίνοντας τόσο τα δομικά στοιχεία όσο και τις ασυνέχειες και ρήξεις που χαρακτηρίζουν τον ιστορικό χρόνο: «Η μετάβαση από την ανοικτή ρωμαϊκή πόλη στη μικρότερων διαστάσεων περίκλειστη “πόλη” των Μεροβιγγείων ολοκληρώθηκε σε συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας, πολιτικής κατάρρευσης, εγκατάλειψης των παλαιών οικιστικών θέσεων, έστω και αν η διάδοση

⁴ Ενδεικτικά, για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, βλ. Ανρί Πιρέν, *Οι πόλεις της Ευρώπης. Δοκίμιο οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*. Μετ. Π. Μουτούλας, εισ. Ν. Ε. Καραπιδάκης, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

«Χωρίς όρκο δεν υπάρχει κοινότητα»

του χριστιανισμού στην περιοχή, ενισχυμένη από τις εξουσιαστικές βλέψεις των τοπικών ελίτ, εξακτινώθηκε από τις πόλεις που διασώθηκαν προς τη γύρω ύπαιθρό τους» (σ. 9). Η παρουσίαση συνεχίζει μέχρι το σχηματισμό των μεγάλων εδαφικών επικρατειών – των προπατόρων των σύγχρονων κρατών – ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση του αστεακού τοπίου σε ευρύτερες χωρικές και πολιτικές δομές.

Στην ανάπτυξη του συγγράμματος γίνεται ρητά η απόπειρα διατύπωσης συμπερασμάτων για τη δυναμική των νεωτερικών επαναστάσεων, οι οποίες, από τη σκοπιά της γενετικής εξήγησης που υιοθετείται εδώ, λανθάνουν στο απώτερο μέλλον. Με την ερωτηματοθεσία αυτή, η Ν. Γιαντσή αποκαθιστά ένα διάλογο επαφής με ένα πεδίο συζητήσεων της σύγχρονης έρευνας, το οποίο, με τρόπο που αφορά και τον θεράποντα της ιστορικά προσανατολισμένης πολιτικής επιστήμης, περιλαμβάνει ακριβώς το ζήτημα γενετικού προσδιορισμού των πάλαι ποτέ ρεπουμπλικανικών αξιών (είναι πολύ νωρίς για να γίνει λόγος για δημοκρατικές αξίες). Ενδεικτικά, ένας από τους σημαντικότερους ερευνητές του εν λόγω ζητήματος, ο Heinz Schilling, θα επισημάνει το 1988 για την κεντρο- και βορειοευρωπαϊκή μεσαιωνική πόλη: «Για την ενδοαστακή οργάνωση διακρίνονται τέσσερις πυλώνες: η ύπαρξη προσωπικών “βασικών δικαιωμάτων ελευθερίας”· η αξίωση της ισότητας όλων των αστυπολιτών για την κατανομή των βαρών και των καθηκόντων· η απαίτηση του συντροφικού συνδέσμου των αστυπολιτών για συμμετοχή στην πολιτική εξουσία· τέλος, η ολιγαρχική-εξισωτική δομή της πολιτικής ελίτ των αστυπολιτών».⁵ Οι συντακτικές προκείμενες αυτής της αντίληψης ελευθερίας εντός του αστεακού χώρου και γι’ αυτόν τον ίδιο, εντοπίζονται από την Ν. Γιαντσή, ορθώς, μεταξύ άλλων στη δυνατότητα λήψης απόφασης για φορολογικά ζητήματα που αφορούν τους δημότες, ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των αστικών επαναστάσεων τους κατοπινούς αιώνες. Πρόκειται για ένα από τα δικαιώματα που περιλαμβάνονται στα *franchisia*, δηλαδή στην παραχώρηση δικαιωμάτων στην πόλη από έναν ηγεμόνα, τα οποία αφορούν ζητήματα ιδιοκτησίας, δικαστικών ρητρών και φορολογικών αποφάσεων (σ. 135). Το πλαίσιο αυτό θα καθορίσει την ύπαρξη των ‘ελεύθερων πόλεων’, των *villas franchas*, οι οποίες θα αφήσουν το ίχνος τους μέχρι και σε περιόδους που θα διευρυνθούν πέρα από τον ορίζοντά τους. Ενδεικτικά, ο αναφερθείς Η. Schilling επισημαίνει: «Ακόμη στην αυτοκρατορική δημοσιολογία των τελών του 18ου αιώνα η συνεπίδραση των επιτροπών των αστυπολιτών σε δημοσιονομικές αποφάσεις ίσχυε ως χαρακτηριστικό της αστεακής οργάνωσης, η οποία εν τω μεταξύ βεβαίως ήταν

⁵ Από το κείμενο του ίδιου «Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen „Republikanismus“? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums», στη συλλογή *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*. Επιμ. Helmut G. Koenigsberger / Elisabeth Müller-Luckner, R. Oldenbourg Verlag, Μόναχο 1988, σ. 103.

ταυτόσημη με την οργάνωση των “αυτοκρατορικών πόλεων”, η οποία πλέον γινόταν *expressis verbis* αντιληπτή ως ρεπουμπλικανική». ⁶

Η ανάδειξη των αντίστοιχων ‘ρεπουμπλικανικών’ αντιλήψεων (με βασικό χαρακτηριστικό την ισονομία, ακόμη και υπό την εξουσία ενός ηγεμόνα ή μονάρχη) δεν είναι κάτι που περιορίζεται μόνο στις πόλεις της Φλάνδρας· αντίστοιχες κινήσεις και αντιπαραθέσεις απαντούν και στις πόλεις της βόρειας Ιταλίας κατά τον όψιμο μεσαίωνα, παράγοντας σημαντικό πολιτικοθεωρητικό έργο, το οποίο συμπυκνώνεται χαρακτηριστικά, αλλά επ’ ουδενί αποκλειστικά στο όνομα του Niccolò Machiavelli. Από την πλευρά της, η Ν. Γιαντσή υπογραμμίζει τους τρόπους συγκρότησης των αστακών σωμάτων ως σωμάτων πολιτικού αυτοπροσδιορισμού, μέσω του όρκου:

«... σημειώθηκε μια αργή και προοδευτική κίνηση που διευκόλυνε το συμβιβασμό ανάμεσα σε ένα σύνολο κατοίκων μιας οικιστικής συγκέντρωσης και στον διψασμένο για χρήματα κόμη· τα μέλη της κοινότητας αυτής συνδέονταν μεταξύ τους με κοινό όρκο (*conjuratio*) και απέδιδαν στον κόμη ένα χρηματικό ποσό, προκειμένου να εξασφαλίσουν ως κοινότητα προνόμια (*franchisiae*). Ο κοινός αυτός όρκος εξασφάλιζε την αμοιβαιότητα και την αλληλοβοήθεια, αλλά και την ειρήνη ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας. Χωρίς τον όρκο δεν υπήρχε κοινότητα» (σ. 240).

Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν τεθεί στο πλαίσιο αναζήτησης των όρων συγκρότησης αυτοτελών πολιτικών φορέων κατά την μεσαιωνική περίοδο: η ορκωτή συγκρότηση ενός σώματος πολιτικών ελευθεριών, όχι μόνο αναδιατυπώνει σε βάθος αιώνων την πρόσληψη θρησκευτικών πεποιθήσεων σε ‘προσγειωμένο’ εγκόσμιο πλαίσιο, αλλά, σε συνδυασμό με την τοπική δεσμευτικότητα του δημοτικού σώματος, αναδεικνύει έναν μοναδικό φορέα πολιτικής πρακτικής, ο οποίος δεν συγκροτείται ούτε παραδοσιακά, ούτε με μονοσήμαντη ηγεμονική/ιεροκρατική απόφαση, αλλά αυτόβουλα, κυριολεκτικά: συνωμοτικά, μέσα από μια διεξοδική (ορκωτή) διαμεσολάβηση όλων των μελών του. Η Ν. Γιαντσή υπογραμμίζει έτσι μέσα από την δική της έρευνα μια διαπίστωση που έχει διατυπωθεί με ελαφρώς διαφοροποιημένη εννοιολογία από τον Max Weber, στο δικό του (ημιτελές) σύγγραμμα για την Πόλη: «Είναι δυνατόν να διακρίνει κανείς μεταξύ της αυτογενούς και της εξαρτημένης συγκρότησης του μεσαιωνικού αστακού συνδέσμου. Στην περίπτωση της αυτογενούς συγκρότησης ο σύνδεσμος των δημοτών ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής κοινωνικοποίησης των δημοτών παρά τις και ενάντια στις “νόμιμες” εξουσίες, ορθότερα: το αποτέλεσμα μιας ολόκληρης σειράς τέτοιων διαδικασιών. Η σημαντική επικύρωση αυτής της

⁶ Schilling, *ό.π.*, σ. 106. Βλ. επίσης το κείμενο του ίδιου «Stadt und frühmoderner Territorialstaat: Stadtrepublikanismus versus Fürstensouveränität», στη συλλογή *Recht, Verfassung und Verwaltung in der frühneuzeitlichen Stadt*. Επιμ. Michael Stolleis, Böhlau Verlag, Κολωνία-Βιέννη 1991.

«Χωρίς όρκο δεν υπάρχει κοινότητα»

κατάστασης από την πλευρά του τυπικού δικαίου από τις νόμιμες εξουσίες ερχόταν εκ των υστέρων – αλλά, και πάλι, όχι πάντα. (...). Ο αυτογενής σφετερισμός μέσω μιας δραστήριας κοινωνικοποιητικής πράξης, μιας ορκωτής αδελφοποίησης (*conjuratio*) των δημοτών, αποτελεί το πρωταρχικό στοιχείο στις μεγάλες και αρχαίες πόλεις όπως, για παράδειγμα, η Γένουα και η Κολονία. (...) Η πλειονότητα των μεγαλύτερων γαλλικών πόλεων κατέληξε και αυτή στην αστεακή της οργάνωση παρόμοιων ορκωτών αδελφοποιήσεων των δημοτών, οι οποίες ήταν καταρχήν παρόμοιες με τις προαναφερθείσες. Η ιδιαίτερη πατρίδα όμως των *conjuratio*es ήταν προφανώς η Ιταλία. Η αστεακή οργάνωση εδώ συγκροτήθηκε στην πλειονότητά της αυτογενώς μέσω *conjuratio*es.⁷ Για κάποιο διάστημα, ο Weber θα συμπεριλάβει στην δική του τυπολογία της εξουσίας τη θεμελίωση αυτή ως έναν τέταρτο, επαναστατικό τύπο εξουσίας,⁸ χωρίς ωστόσο να την εντάξει στην ‘τελική’ διατύπωση της εξουσιαστικής τυπολογίας του το 1920.

Το πλαίσιο αυτό αυτοπροσδιορισμού και (διαβαθμισμένης έστω) αυτοδιοίκησης, θα αποτελέσει τον τόπο προέλευσης του γνωστού ρητού ότι «Ο αέρας της πόλης σε κάνει ελεύθερο» (*Stadtluft macht frei*), το οποίο μέσα από τη σχηματική ερμηνεία του, φιλοδοξούσε να ορθώσει ένα φραγμό στις προθέσεις των ηγεμονικών και γαιοδεσποτικών φορέων της υπαίθρου. Οι *conjuratio*es, καθώς και οι *communes* που θα προκύψουν από αυτές, θα αποτελέσουν – παρά την λιτή αναφορά τους στις επίσημες πηγές, όπως θα επισημάνει ο Weber – ένα βασικό στοιχείο στον πολιτικό κόσμο του κεντροευρωπαϊκού μεσαίωνα, με τρόπο που προοικονομούν οι πόλεις της Φλάνδρας, με τους δικούς τους φορείς δικαίου, τους δικαστές σκαβίνους – φορείς τους οποίους η μελέτη της Ν. Γιαντσή αναλύει διεξοδικά. Το γεγονός αυτό, της ανάδειξης της ‘κομμούνας’ ως πολιτικού υποκειμένου, συχνά ενάντια στις παραδοσιακές εξουσίες, θα επισημάνει και ο προσεκτικός αναγνώστης Karl Marx σε μια επιστολή στον Friedrich Engels της 27.7.1854, με την οποία θα του εκφράσει το μεγάλο ενδιαφέρον που του προκάλεσε η ανάγνωση του έργου του Augustin Thierry, *Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers état* (Παρίσι 1853), το οποίο συνδύαζε την περιγραφή της ανόδου της Τρίτης Τάξης στο γαλλικό βασίλειο με την οργάνωση των αστικών *communes*: «Στη Γερμανία», επισημαίνει ο Marx, «η “commune jurée” δεν προχώρησε παραπέρα από την Τριρ», η οποία τυγχάνει πατρίδα του, «και εκεί ο αυτοκράτορας Φρειδερίκος Β΄ της έθεσε το 1161 ένα τέλος. (...) Είναι πολλές φορές αστείο πώς η λέξη “communio” καθυβρίζεται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο

⁷ Max Weber, *Η πόλη. Οικονομία και κοινωνία*, έκτος τόμος. Μετ.-εισαγωγή Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 51-52.

⁸ Πρβλ. τη δημοσιογραφική αναφορά για μια ομιλία του στη Βιέννη την 26.10.1917, όπου γίνεται λόγος για μια τέταρτη (επαναστατική) μορφή νομιμοποίησης, βασικός φορέας της οποίας είναι «το κοινωνιολογικό μόρφωμα της πόλης της Δύσης»· βλ. Max Weber, *Κοινωνιολογία της εξουσίας. Οικονομία και κοινωνία*, πέμπτος τόμος. Μετ.-εισαγωγή Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα 2009, σ. 421.

όπως σήμερα ο κομμουνισμός. Έτσι, γράφει, για παράδειγμα, ο παπάς Γιβέρτος της Νουαγιόν: «Communio, ponum ac pessimum nomen» [Κομμούνια, μια νέα και κάκιστη ονομασία].⁹ Η ιστορία αυτή δεν ξεχάστηκε από τον Marx: όταν το 1866 θα συνέτασσε τις Οδηγίες για τους απεσταλμένους του Προσωρινού Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς Ένωσης Εργαζομένων, για το πρώτο Συνέδριο της Ένωσης στη Γενεύη, θα ανέφερε μεταξύ άλλων τα εξής, σχολιάζοντας τις δραστηριότητες και την πορεία των εργατικών συνδικάτων:

«Τα συνδικάτα γεννήθηκαν αρχικά από τις αυθόρμητες απόπειρες των εργατών για την αναίρεση ή τουλάχιστον τον περιορισμό αυτού του ανταγωνισμού, με σκοπό την κατάκτηση τέτοιων όρων σύμβασης που θα μπορούσαν να τους υψώσουν τουλάχιστον πάνω από την κατάσταση των απλών δούλων. (...) Από την άλλη πλευρά, χωρίς να το έχουν συνειδητοποιήσει τα ίδια, τα συνδικάτα αποτελούν κέντρα οργάνωσης της εργατικής τάξης, όπως ήταν οι μεσαιωνικές [δημοτικές] κοινότητες και κομμούνες [the medieval municipalities and communes] για τη μεσαιά [= αστική] τάξη».¹⁰

Σε κάθε περίπτωση, οι κινήσεις αυτές του σώματος των δημοτών θα αποτελέσουν – για μια αναδρομική οπτική – προοικονομήσεις ορισμένων στοιχείων πολιτικοθεωρητικού λόγου, τα οποία θα αναδιατυπωθούν στην πρώιμη νεωτερικότητα, μέσα από την ενίοτε ριζική αναδιαμόρφωση της αντίληψης του φυσικού δικαίου. Σημαντικό προς τούτο για την γερμανόφωνη παράδοση θα αποδειχτεί το έργο του Johannes Althusius (1563-1638), ο οποίος θα διατελέσει νομικός σύμβουλος της παραποτάμιας και παράκτιας πόλης Έμντεν, η οποία βρίσκεται ακριβώς στη βόρεια μεθόριο της ιστορικής Φλάνδρας. Ο Althusius θα διατυπώσει μια συστηματική θεωρία του κοινοτικού φυσικού δικαίου, αποσκοπώντας στην εδραίωση ενός δικαιωματικού σώματος πολιτών. Η θεωρία του θα καταπέσει στη λήθη με τη λήξη του Τριακονταετούς Πολέμου, για να αναδειχτεί εκ νέου από τη γερμανική διάνοηση του 19ου αιώνα, η οποία βρισκόταν σε αναζήτηση ιστορικών προτύπων για προσανατολισμό στον συγκαίρινό πολιτικό ορίζοντά της: κυρίως το έργο του Otto Gierke, ο οποίος θα αφιερώσει μια μονογραφία στον Althusius, θα αποτελέσει μια απόπειρα συνέχισης του ‘γερμανικού’ δημοτικού-συντροφικού πνεύματος στη σύγχρονη νομοθεσία.¹¹ Το 1820 ο G.

⁹ Karl Marx, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850. Μια ανθολογία*. Μετ.-εισαγωγή, Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα 2018, σ. 1431-1432.

¹⁰ Karl Marx, «Instructions for the Delegates of the Provisional General Council. The different questions», MEGA I/20, Βερολίνο 2003, σ. 233.

¹¹ Πρβλ. Otto von Gierke, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik*. (πρώτη έκδοση 1880) 7η έκδοση με πρόλογο του Julius von Gierke, Άαλεν 1981· επίσης Wolfgang Mager, «Genossenschaft, Republikanismus und konsensgestütztes Ratsregiment. Zur Konzeptionalisierung der politischen Ordnung in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen deutschen Stadt», στο συλλογικό έργο *Aspekte der politischen*

«Χωρίς όρκο δεν υπάρχει κοινότητα»

W. Fr. Hegel θα θεωρήσει συντελεσμένη την ενσωμάτωση της πόλης και της υπαίθρου στις δομές του σύγχρονου κράτους, ως αποτελεσμάτων του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, και ως φορέων διακριτών ηθικοπρακτικών στάσεων: στην παρ. 256 του εγχειριδίου του για Φυσικό δίκαιο και πολιτική επιστήμη θα σημειώσει: «Η πόλη και η ύπαιθρος – η πρώτη, έδρα του αστικού επιτηδεύματος, του αναστοχασμού που στρέφεται στον εαυτό του και εξατομικεύεται, η δεύτερη, έδρα της ηθικότητας που βασίζεται στη φύση –, τα άτομα που διαμεσολαβούν την αυτοσυντήρησή τους σε σχέση με άλλα νομικά πρόσωπα, και η οικογένεια αποτελούν εν γένει τις δύο εισέτι ιδεατές στιγμές, από τις οποίες πηγάζει το κράτος ως η πραγματική βάση τους».

Μια συζήτηση για τις απαρχές της ρεπουμπλικανικής αντίληψης θα πρέπει να λάβει οπωσδήποτε υπόψη τις δραστηριότητες των πόλεων του ευρωπαϊκού μεσαιώνα, χωρίς υποχρεωτικά να υιοθετείται κάποια θεώρηση συνέχειας αυτών των αντιλήψεων μέχρι την ώριμη νεωτερικότητα: ιδιαίτερα εδώ αναδεικνύονται ουκ ολίγα ρήγματα και ασυνέχειες, με αποτέλεσμα η ιστορική δυναμική να εκδηλώνεται μέσα από ριζικές ενίοτε ανανοηματοδοτήσεις βασικών εννοιών.¹² Για παράδειγμα, η εικονική ταύτιση ρεπουμπλικανισμού και δημοκρατίας δεν αποτελεί κάποια αυτονόητη αναφορά σε 'κοινές' καταβολές, αλλά ουσιαστικά καρπό μόλις της περιόδου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· με την αποσάθρωση των νομιμοποιητικών θεμελίων αυτής της περιόδου από τα τέλη του 20ού αιώνα, αναδεικνύεται αίφνης ως προβληματική η αναφορά στον δημοκρατικό χαρακτήρα των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων – ό,τι και αν σήμαινε αυτό τις προηγούμενες δεκαετίες. Το έργο της Ν. Γιαντσή παρέχει από αυτή την πλευρά υλικό για αναστοχασμό, όπως και, από μια άλλη πλευρά, αναδεικνύει την ικανότητα της ελληνικής ιστοριογραφίας να εντρυφήσει σε ζητήματα πέραν του ελληνικού πεδίου (βλ. επίσης προς τούτο το έργο της Ξ. Μαρίνου, *Αρχείο* τχ. 1).

Προχωρώντας στον 21ο αιώνα, το ερώτημα για τις προκείμενες του αστεακού χώρου όχι μόνο έχει διατηρηθεί με ένταση, πολύ πιο πέρα από τις προνεωτερικές περιπέτειες των πόλεων της Φλάνδρας, αλλά έχει αναδείξει νέα, ενίοτε ιδιαίτερα αγωνιστικά περιεχόμενα, αναφορικά με κοινούς πόρους και κοινούς τόπους κοινωνικότητας. Είμαστε συνεπώς σε θέση να επανεκτιμήσουμε μέσα από μια βαθιά ιστορική προοπτική τη διαπίστωση του Max Weber για την επίπτωση της μεγαλούπολης στην πολιτισμική παραγωγή, καθώς είναι πρόσφορη πλέον μια σταχυολόγηση στιγμών του αστεακού βίου, όπως εκείνες που δίνει ο Ανδρέας Εμπειρικός:

Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. Politische Theologie – Res Publica – Verständnis – konsensgestützte Herrschaft. (επιμ.) Luise Schorn-Schütte, Μόναχο 2004.

¹² Κάποιοι σταθμοί στην πορεία αυτή, από την πλευρά των θεωρητικών αντιλήψεων του χώρου, περιλαμβάνονται στο εγχειρίδιο *Χώρος, πόλη και εξουσία στη νεωτερικότητα*· μετ.-επιμέλεια Η. Γεωργαντάς/Θ. Γκιούρας, ΙΣΚ/Σαββάλας, Αθήνα 2010.

«Είναι ποικίλες οι φωνές και της νυκτός οι ήχοι. Όλοι μαζί αποτελούν μια συνεχή, μια διάχυτη βοή σαν καταρράκτου που κάπου μακριά κρημνίζει τα νερά του. (...) Και ξαφνικά, στο γύρισμα ενός δρόμου – ω σεις που νύκτωρ διασχίζετε τις πόλεις, προσέχτε και συχνά θα ακούσετε να αναπηδά, σαν σίφουνας από έναν λαιμό σε καρμανιόλα, που όλος κόκκινος με ορμήν τα αίματα ξερνά, εκεί που λίγο πριν βρισκότανε η κεφαλή του καρατομημένου, προσέχτε, ω σεις που νύχτα διαβαίνετε στις πόλεις, προσέχτε και σίγουρα θα ακούσετε συχνά, όχι των υπογείων καφωδείων το “Αμάν!” που με αυταρέσκεια μικρά ή ψεύτικα σεκλέτια γλυκερά σταλάζει, μα το διάτορον, το τρομερόν, το μη περαιτέρω, το εκ βαθέων του απελπισμένου ανθρώπου “ΑΜΑΝ!” που τους βαρύτερους, τους πλέον ασήκωτους καημούς, σαν αίμα ψυχής μεσ’ στο σκοτάδι αδειάζει» («Πολλές φορές την νύκτα» (1963), Οκτάνα 1980),

ή ο Στρατής Τσίρκας:

«Η πλατεία Συντάγματος γέμισε κι οι φωνές, σαν άγρια καταιγίδα, τάραζαν το πλήθος κύμα στο κύμα. Ο τόνος έγινε πιο τραχύς: “Μητσοτάκη, κάθαρμα”. Η αστυνομία του ναυάρχου Τούμπα, του νέου αποστάτη υπουργού Δημοσίας Τάξεως, προσπαθούσε ν’ αναχαιτίσει το πλήθος σχηματίζοντας αλυσίδα με τα χέρια. Ύστερα ήρθαν, φαίνεται, άλλες διαταγές, κι άρχισε η επίθεση με τα κλομπς για να διαλυθούμε» (*Η χαμένη άνοιξη*, 1976).

Alexander Kluge 1932-2026

Το Δελτίο του Αρχείου

Για τον Alexander Kluge

Δημήτρης Καρύδας*

1. «Η επίθεση του παρόντος στον υπόλοιπο χρόνο»

2. αφηγητής - χαρτογράφος - αρχαιολόγος

3. σινεμά

4. η συνεργασία Oskar Negt - Alexander Kluge

5. Χρονικό των αισθημάτων - ανοιχτός, μα όχι οριστικός απολογισμός της διαδρομής

6. Coda - τι μένει

Αν φύσαγε εκεί ένας άνεμος
Θα μπορούσα να ανοίξω ένα πανί.

Αν δεν υπήρχε πανί
Θα έκανα ένα με δοκάρια και σανίδες
B. Brecht, *Ελεγείες του Μπούκο* (1953)

1. «Η επίθεση του παρόντος στον υπόλοιπο χρόνο»

«Η αγάπη μου για τον κινηματογράφο δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις εμπειρίες που υπάρχουν μέσα στην ίδια την πραγματικότητα» Αυτή η φράση του Alexander Kluge δεν λειτουργεί σαν μια ομολογία - είναι μια ποιητική αρχή, ένα σημείο εκκίνησης όπου η τέχνη δεν αποσπάται από τον κόσμο αλλά τον διασχίζει, τον ανασυνθέτει, τον φαντάζεται εκ νέου. Διότι ο Kluge δεν υπήρξε ποτέ μόνον δημιουργός μορφών· υπήρξε εκείνος που μετέφερε την εμπειρία από το ένα επίπεδο αντίληψης στο άλλο, που διεύρυνε τα όρια της αντίληψης μέχρι το σημείο όπου η ίδια η πραγματικότητα αρχίζει να τρεμοπαίζει, να αποσπάται από τη φαινομενική της συνοχή.

* Αφ. καθηγητής πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η αναγγελία του θανάτου του στις 25 Μαρτίου του 2026 δεν μεταδόθηκε σαν μια είδηση, όπως συνηθίζεται σε αυτές τις περιπτώσεις – αντήχησε σαν κάτι που δεν μπορεί να ολοκληρωθεί. Όχι μόνο γιατί το έργο του διαρκώς υπονόμει τη σταθερότητα του τέλους, αλλά γιατί ο ίδιος είχε ήδη εργαστεί πάνω σε αυτή τη ρωγμή: στη μετατόπιση του ορίου μεταξύ ζωής και θανάτου, παρόντος και «υπόλοιπου χρόνου». Διότι πράγματι συνέβη αυτό που ο ίδιος ονόμασε «επίθεση του παρόντος στον υπόλοιπο χρόνο»: μια διαρκής εισβολή της ζωντανής εμπειρίας μέσα σε ό,τι φαίνεται να έχει ήδη ολοκληρωθεί.

Ο Alexander Kluge γεννήθηκε το 1932 στο Χάλμπερστατ (Halberstadt), επέζησε το 1945 από έναν σφοδρό βομβαρδισμό, και αργότερα σπούδασε Νομική, Ιστορία και Εκκλησιαστική Μουσική. Μετά την απόκτηση του διδακτορικού του τίτλου στη Νομική, εργάστηκε ως δικηγόρος και έγινε πολιτιστικός σύμβουλος του Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών στη Φραγκφούρτη, όπου ανέπτυξε μια στενή φιλία με τον Theodor W. Adorno. Αυτή η φιλοσοφική επιρροή της Κριτικής Θεωρίας διατρέχει έκτοτε το σύνολο του έργου του. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 στρέφεται στον κινηματογράφο. Το 1962 ήταν ένας από τους κύριους εμπνευστές του Μανιφέστου του Όμπερχαουζεν (Oberhausener Manifest), το οποίο κήρυξε τον θάνατο του παλιού γερμανικού μεταπολεμικού κινηματογράφου και έθεσε τα προγραμματικά θεμέλια για τον Νέο Γερμανικό Κινηματογράφο. Με έργα όπως το *Αποχαιρετισμός στο χτες* (Abschied von gestern, 1966) και *Οι ακροβάτες στην οροφή του τσίρκου: Αμήχανοι* (Die Artisten in der Zirkuskuppel: ratlos, 1968), κέρδισε διεθνή κινηματογραφικά βραβεία, μεταξύ των οποίων τον Αργυρό και τον Χρυσό Λέοντα στη Βενετία. Οι ταινίες του χαρακτηρίζονται από μια δοκιμαϊκή μείξη μυθοπλασίας, ντοκιμαντέρ και κοινωνικοκριτικής ανάλυσης.

Παράλληλα με το κινηματογραφικό του έργο, ο Κλούγκε δημιούργησε ένα ευρύ λογοτεχνικό έργο, το οποίο εκτείνεται από χρονικά και διηγήματα μέχρι μνημειώδη εκδοτικά εγχειρήματα, με σπουδαιότερο αυτό στο οποίο συνεργάζεται με τον Oscar Negt. Για την προσφορά του τιμήθηκε, μεταξύ άλλων, με τα κορυφαία βραβεία Georg-Büchner και Adorno. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, έφερε επανάσταση και στη γερμανική ιδιωτική τηλεόραση: Μέσω της εταιρείας παραγωγής τηλεοπτικών προγραμμάτων dctp, εξασφάλισε τηλεοπτικό χρόνο σε πολιτιστικά μαγκαζίνο όπως το 10 vor 11 και το Prime-Time/Spätausgabe για απαιτητικές, συχνά με μορφή κολλάζ συνεντεύξεις και εκπομπές συζητήσεων μακριά από το μαζικό γούστο.

Αυτό που απομένει –και είναι πολύ– δεν είναι ένα κλειστό έργο, αλλά ένα πεδίο ανοιχτών δυνατοτήτων: οι ταινίες του, τα βιβλία του, από το *Απολογισμός: Ουτοπία Κινηματογράφος* ως το *μνημειώδες Χρονικό των αισθημάτων*, οι συνομιλίες του που μοιάζουν λιγότερο με συνεντεύξεις και περισσότερο με πειράματα σκέψης, όλα συγκροτούν ένα αρχείο που δεν αρχειοθετεί αλλά ενεργοποιεί. Πρόκειται για έναν θησαυρό που δεν αποθηκεύεται στον χρόνο, αλλά

τοποθετείται μέσα στον «υπόλοιπο χρόνο» — εκεί όπου το παρελθόν δεν παύει να δρα και το μέλλον δεν έχει ακόμη παγιωθεί.

Σε αυτή την κίνηση, ο Kluge αναπτύσσει εκείνες τις ιδιότυπες «συνειρμικές καμπύλες» που χαρακτηρίζουν το έργο του: η επιστήμη, έλεγε, βρίσκει τα φαινόμενά της, ενώ η τέχνη οφείλει να τα επινοήσει — ακόμη και ενάντια στην ίδια την εμπειρία. Η φράση αυτή δεν αποτελεί ρομαντική υπερβολή· συνιστά μια μεθοδολογική δήλωση. Διότι το έργο του δεν επιχειρεί να αναπαραστήσει τον κόσμο, αλλά να τον αποσυνθέσει ώστε να καταστήσει δυνατή μια άλλη μορφή γνώσης, μια γνώση που δεν στηρίζεται στη συνέχεια αλλά στη ρήξη, όχι στην ταυτότητα αλλά στη σχέση.

Η εργασία του Kluge περιστρέφεται αδιάκοπα γύρω από τη διαδικασία της αναζήτησης της αλήθειας — όχι ως τελικού συμπεράσματος, αλλά ως ατέρμονης διεργασίας. Η αισθητική ένταση των έργων του προκύπτει ακριβώς από αυτή την άρνηση της κατάληξης: το έργο δεν οδηγεί σε κρίση, διότι η κρίση θα σήμαινε το τέλος της τέχνης. Και η τέχνη, για τον Kluge, δεν τελειώνει, αλλά μετασχηματίζεται, μετακινείται, επανεμφανίζεται αλλού. Το έργο του, που εκτείνεται σε τόσο διαφορετικούς τομείς και εμφανίζεται με τεράστια μορφολογική ποικιλία, δεν μαρτυρεί διάλυση, αλλά αποκαλύπτει μια βαθύτερη ενότητα: ένα έργο που γράφεται άλλοτε με την κάμερα και άλλοτε πάνω στο χαρτί, πειραματιζόμενο διαρκώς με διαφορετικές φόρμες, διέπεται ωστόσο από ένα ενιαίο ζητούμενο: την αποκάλυψη. Όχι ως φανέρωση, αλλά ως προϋπόθεση της εμπειρίας με την εμφατική της έννοια, ως αδιάκοπη αναζήτηση της αλήθειας. Μια αποκάλυψη που εκτυλίσσεται μέσα από ένα βλέμμα υποκειμενικό, το οποίο όμως δεν σταθεροποιείται, αλλά οδηγείται διαρκώς στην ίδια του την αυτοϋπονόμηση, καθώς τα ίδια τα πράγματα επιβάλλουν μετατοπίσεις στον τρόπο της θέασής τους. Η διάσπαση του κόσμου δεν τίθεται ως πρόβλημα προς επίλυση, αλλά ως προϋπόθεση κατανόησης. Το μοντάζ, η συλλογή, η παράθεση ετερογενών στοιχείων — όλα συγκροτούν μια στρατηγική που επιχειρεί να διαρρήξει την ψευδεπίγραφη συνέχεια της αφήγησης. Ο Kluge καλεί να αποσπαστεί η ιστορία από τα χέρια των ιστορικών και να παραδοθεί σε εκείνους που αφηγούνται, που συλλέγουν, που διασχίζουν αβίαστα χρόνους και τόπους: σε μια φαντασία που δεν ενοποιεί, αλλά πολλαπλασιάζει.

Έτσι, το έργο του δεν συγκροτεί ένα σύστημα, αλλά ένα πεδίο — ένα πεδίο όπου η εικόνα, ο λόγος, η μνήμη και το συναίσθημα διασταυρώνονται χωρίς να σταθεροποιούνται. Και ίσως ακριβώς γι' αυτό, η «απουσία» του δεν βιώνεται ως τέλος, αλλά ως μετατόπιση: μια μετακίνηση από την παρουσία στη διάχυση, από το έργο ως αντικείμενο στο έργο ως διαδικασία. Διότι, αν το τέλος της τέχνης θα σήμαινε και το τέλος του παρόντος —όπως υπονοεί η ίδια η λογική του έργου του— τότε ο Kluge έχει ήδη εξασφαλίσει το αντίθετο: μια μορφή συνέχειας χωρίς συνέχεια, μια επιμονή της σκέψης μέσα από θραύ-

σματα, μια παρουσία που δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Και μέσα σε αυτή την ανοιχτή, ατελή, αλλά βαθιά ανθρώπινη διαδικασία, το έργο του εξακολουθεί να μας αφορά — όχι ως μνημείο, αλλά ως ενεργή, ανήσυχη, αδιάκοπα ανασυντιθέμενη εμπειρία.¹

2. αφηγητής - χαρτογράφος - αρχαιολόγος

ο ορίζοντας

Το έργο του Kluge εγγράφεται από την αρχή ως το τέλος στο χώρο των μεταπολεμικών αναζητήσεων που θέλουν να αντιμετωπίσουν τη συνθήκη εξάντλησης, ριζικής αμηχανίας ή και αμφισβήτησης του μέχρι τότε πρωτοποριακού στοχασμού, όσο και της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ότι αργότερα αποκλήθηκε «κρίση της αναπαράστασης» δεν συνιστά απλώς μια μετατόπιση στο επίπεδο της θεωρίας, αλλά ένα βαθύ ρήγμα που διαπερνά τον ιστό της σκέψης και των τεχνών, ιδίως από τη δεκαετία του '60 και εξής—εκεί όπου οι παλιές βεβαιότητες αποδεικνύονται ανεπαρκείς απέναντι σε έναν κόσμο που μετασχηματίζεται ραγδαία. Σε αυτό το ρήγμα κινείται ο Alexander Kluge προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτήν την πάντοτε λανθάνουσα συνθήκη, η οποία όλο και οξύνεται φτάνοντας στη σημερινή αποδιάρθρωση νοημάτων, σημασιοδοτήσεων, κριτηρίων και επικοινωνιακών πρακτικών: ότι οι λέξεις και οι έννοιες δεν κατορθώνουν ποτέ να συμπέσουν με τα πράγματα στα οποία αναφέρονται, αλλά τα προσεγγίζουν μέσα από μετατοπίσεις, καθυστερήσεις και ασυνέχειες. Σε αυτήν ακριβώς την προβληματική κινούνται οι δημιουργίες του, ως μια εκτεταμένη και επίμονη απόπειρα, όχι απλώς να διαπιστώσει, αλλά να διαχειριστεί δημιουργικά αυτά τα χάσματα. Αντί να αποδεχθεί τα ρήγματα ως αδιέξοδο, τα οποία έσπευσαν οι θεωρητικοί του μεταμοντερνισμού να θεωρητικοποιήσουν, μετατρέπει σε πεδίο πειραματισμού τις δυνατότητες της αναπαράστασης και τους κοινωνικούς, πολιτισμικούς μηχανισμούς που ορίζουν τις τύχες της.

¹ Για μια πλήρη εικόνα των κινηματογραφικών, λογοτεχνικών και θεωρητικών έργων, των τόμων με υλικά και των συνεντεύξεων του Kluge, όπως και των συζητήσεων τις οποίες οργάνωσε ή πήρε μέρος θα πρέπει κανείς να ανατρέξει στην ιστοσελίδα <https://kluge-alexander.de/> (Das lebendige Archiv), όπου υπάρχει προσεκτικά ταξινομημένος ο τεράστιος όγκος της παραγωγής του, όπως και πάρα πολλά αποσπάσματα από βιντεοσκοπημένα στιγμιότυπα της δημόσιας παρουσίας του. Μια καλή επιλογή βρίσκεται επίσης στο <https://kluge.library.cornell.edu/> του Πανεπιστημίου Cornell (Αρχείο Cultural History in Dialogue). Στο παρόν δεν μπορεί παρά να γίνει αναφορά στα σημαντικότερα από αυτά τα έργα και ενδεικτική μνεία σε κάποια ακόμη, πάντα υπό το πρίσμα των ερμηνευτικών αντιλήψεων του συντάκτη με στόχο μια συνεκτική πρόταση, η οποία καθιστά προσβάσιμο τον όγκο του υλικού.

Ο Kluge αφιερώνει το σύνολο του έργου του στην ένταση ανάμεσα σε λέξεις και πράγματα, την οποία, ωστόσο, ούτε γεφυρώνει, ούτε διατηρεί στατικά. Επιδιώκει να την αποδιοργανώσει εκ των έσω για να την αναδιοργανώσει εκ νέου, καθώς εισάγει ένα τρίτο στοιχείο που δεν ανήκει ούτε στη μία ούτε στην άλλη πλευρά: το συναίσθημα. Όχι ως γέφυρα, αλλά ως ρήξη άλλης τάξης – μια δύναμη που δεν συμφιλιώνει, αλλά μετατοπίζει το ίδιο το πλαίσιο της αντιπαράθεσης. Το συναίσθημα δεν εδράζεται μέσα στη διάταξη των σημείων ούτε στην τάξη των πραγμάτων, μόνον πλανάται σε έναν ενδιάμεσο, απροσδιόριστο τόπο, χωρίς όρια και χωρίς εγγυήσεις, σαν τα «πουλιά που πετούν»,² αδιάφορα προς κάθε σύστημα ταξινόμησης. Εκεί δεν λειτουργούν οι γνωστές αντιθέσεις, ούτε οι ρωγμές έχουν τη μορφή που τους αποδίδουμε. Αντί για διάσπαση, αναδύεται μια ανοίκεια συνέχεια, μια αταξινόμητη συνάφεια που δεν υπακούει σε κανόνες.

Σε αυτό το ανοιχτό και εκτεθειμένο πεδίο, όπου οι διακρίσεις παύουν να συγκρατούν και να τακτοποιούν το νόημα, ο άνθρωπος δεν ελέγχει πλέον τα μέσα με τα οποία κατανοεί. Αντίθετα, εκτίθεται σε δυνάμεις που τον διαπερνούν—σε εκείνα τα συναισθήματα που ονομάζονται, όχι τυχαία, και «θεοί». Μέσα σε αυτά ενεργοποιείται μια μορφή κρίσης που δεν θεμελιώνεται στη γνώση, αλλά προηγείται αυτής, την υπονομεύει και ταυτόχρονα την καθιστά δυνατή: μια ικανότητα διάκρισης αβέβαιης προέλευσης, την οποία δεν μπορούμε να κατονομάσουμε χωρίς καχυποψία, αλλά ούτε και να παρακάμψουμε. «Όταν με το σύνολο της ικανότητας διάκρισης μια ποσότητα αισθήσεων ενώνεται προς μια κατεύθυνση και αναφέρεται σε μια κοινωνία ή σε άλλους ανθρώπους γενικά, το ονομάζουμε συναίσθημα».³ Οι αισθήσεις, απομονωμένες, δεν συγκροτούν τίποτε· παραμένουν θραύσματα χωρίς συνοχή. Μόνο όταν σχηματισθούν σε ένα συναίσθημα αποκτούν ένταση, φορά, συνοχή και κατεύθυνση, μια μορφή ενότητας—όχι ως μια τάξη του λόγου ή του ψυχικού κόσμου, αλλά ως πολυσύνθετο και πολλαπλά διαμεσολαβημένο συμβάν.

Στην αποτύπωση της διαμόρφωσης του, της μη αναγωγίμης ιδιαιτερότητάς του, αλλά και της διαμεσολάβησής του στις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες είναι αφιερωμένο το έργο του Kluge. Το δημιουργεί στις διαφορετικές περιοχές στις οποίες κινήθηκε περισσότερο αφήνοντας τα λόγια, τις εικόνες, τους ήχους να αναδυθούν ως συμβάντα οργανώνοντας τους όρους δυνατότητας της συνάφειας και σύνδεσής τους που δεν μπορεί κανείς να εγγυηθεί, πόσο μάλλον να προδιαγράψει την έκβασή τους. Γι' αυτό διηγείται ιστορίες, συναρμολογεί εικόνες, επενδύει τις σκέψεις με μουσική και χρώματα, ενώ γράφει ή συν-γράφει ασταμάτητα θεωρητικά δοκίμια διερεύνησης των συνθηκών στις

² Alexander Kluge, *Chronik der Gefühle. Basisgeschichten* (τομ. I). Suhrkamp, 2000, σ. 80.

³ Oskar Negt, Alexander Kluge, *Geschichte und Eigensinn*. Zweitausendeins, 1981, σ. 120.

οποίες σχηματίζονται τα ψυχοκοινωνικά τοπία του αποσαθρωμένου αστικού κόσμου.⁴

στις όχθες της κριτικής θεωρίας

Η σκέψη και συνακόλουθα η πρακτική – θεωρητική και καλλιτεχνική - του Kluge δεν οργανώνεται γύρω από σταθερά θεμέλια, αλλά γύρω από ασυνέχειες—εκεί όπου η εμπειρία γεμίζει ρωγμές και η αφήγηση παύει να εγγυάται την ενότητά της. Η αφετηρία του στο δίκαιο δεν τον οδηγεί στη βεβαιότητα της απόδειξης, αλλά στη διάλυση της αυθεντίας της: κάθε επιχείρημα φέρει ένα κενό, κάθε αφήγηση μπορεί να εκτραπεί, κάθε μαρτυρία να αναιρεθεί από μια άλλη, εξίσου εύλογη και εξίσου επισφαλής. Ο χρόνος, αντί να διασφαλίζει τη συνέχεια των γεγονότων, καθίσταται ο ίδιος υλικό προς επεξεργασία—επιμηκύνεται, συμπιέζεται, αναδιπλώνεται. Και μέσα σε αυτή τη μετατόπιση, η αλήθεια δεν καταλήγει ποτέ σε μορφή τελεσίδικη· παραμένει διάχυτη, υπαινικτική, σαν κάτι που γίνεται αισθητό χωρίς να κατοχυρώνεται.

Η πρακτική της αποδιάρθρωσης δεν μπορεί να γίνει κατανοητή έξω από τον ορίζοντα της Κριτικής Θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης, στον οποίο κινείται από την αρχή ως το τέλος ο Kluge. Η σκέψη αυτή συγκροτήθηκε ως άρνηση: άρνηση της ταύτισης, της συμφιλίωσης, της ιδεολογικής διαύγειας που αποκρύπτει την αντίφαση. Η αρνητική διαλεκτική δεν υπόσχεται σύνθεση· αντιστέκεται σε αυτήν, διατηρώντας ανοιχτό το χάσμα ανάμεσα στο έννοια και στο πράγμα, ανάμεσα στη σκέψη και την πραγματικότητα. Ωστόσο, μετά το '68, η ίδια αυτή στάση δοκιμάζεται: η κριτική είτε αφομοιώνεται από τις δομές που επιδιώκει να αναλύσει είτε παγιδευεται σε μια αφηρημένη ακαμψία, αποκομμένη από τις υλικές μορφές της εμπειρίας.

Ο Kluge δεν εγκαταλείπει την αρνητικότητα, αλλά τη μεταφέρει αλλού. Τη μετατοπίζει από το επίπεδο της καθαρής θεωρίας σε ένα πεδίο όπου δοκιμάζεται μέσα στις ίδιες τις μορφές της αφήγησης με ποικίλα μέσα - της εικόνας, του λόγου, του ήχου. Η κοινωνική μεταβολή δεν προβάλλεται πλέον ως άμεσο πρόγραμμα, αλλά ως πρόβλημα εμπειρίας—ως ερώτημα για το πώς μπορεί να συγκροτηθεί ένα υποκείμενο ικανό να την αποκαταστήσει. Η πολλαπλότητα των δραστηριοτήτων του—ως συγγραφέα, σκηνοθέτη, λογοτέχνη, θεωρητικού

⁴ Από την τεράστια βιβλιογραφική παραγωγή για το έργο του Kluge μια πρώτη εξοικείωση προσφέρει η συνοπτική γενική εισαγωγή βλ. Rainer Stollmann, *Alexander Kluge zur Einführung*. Junius, 1998, ενώ γενικές αποτιμήσεις του καθαρά κινηματογραφικού έργου βρίσκονται στο Christian Schulte, (επ.): *Kluge im Kino*. Vorwerk 8, 2005 και της συνεργασίας με τον Oskar Negt στο Christian Schulte, Rainer Stollmann (επ.), *Der Maulwurf kennt kein System Beiträge zur gemeinsamen Philosophie von Oskar Negt und Alexander Kluge*. transcript, 2005.

των μέσων και πρακτικού της τηλεόρασης—δεν αποτελεί διάχυση, αλλά επιμονή: η κριτική δεν αποσύρεται, αλλά εκτίθεται στα μέσα που τη διαμορφώνουν.

Σε αυτόν τον ορίζοντα, το συναίσθημα αναδύεται ως κατεξοχήν πεδίο έντασης. Όχι ως άμεση αλήθεια—όπως είχε ήδη επισημάνει ο Adorno, το συναίσθημα είναι κατ' εξοχήν ύποπτο—αλλά ως διασκορπισμένη, ασυνεχής ύλη εμπειρίας που δεν μπορεί ούτε να αγνοηθεί ούτε να ενοποιηθεί εύκολα. Τα συναισθήματα αποσταθεροποιούν το υποκείμενο, χωρίς ωστόσο να του επιτρέπουν να συγκροτηθεί χωρίς αυτά. Εδώ εντοπίζεται η αντίφαση που το έργο του Kluge δεν επιλύει αλλά διατηρεί: η ανάγκη για συλλογικότητα και η αδυναμία συγκρότησής της μέσα στις υπάρχουσες μορφές ζωής. Οι μορφές που επινοεί ο Kluge—μέσα από το μοντάζ, τη διακοπή, την επιβράδυνση, την παράθεση ετερογενών στοιχείων—δεν επιδιώκουν τη σύνθεση, αλλά την αποτύπωση της έντασης ως δυναμικής διαδικασίας. Η κριτική δεν εκφέρεται ως θέση, αλλά ενσωματώνεται στη μορφή, στις ίδιες τις ασυνέχειες που οργανώνουν την εμπειρία του θεατή ή του αναγνώστη. Έτσι, η αφήγηση γίνεται χώρος όπου η δυνατότητα της αλλαγής δεν πραγματώνεται, αλλά παραμένει ανοιχτή, ανεκπλήρωτη, ενεργή.

Μέσα σε αυτή τη διαρκή ασυνέχεια, ο Kluge επιμένει σε μια ιδιότυπη μορφή συνέχειας—όχι ιδεολογικής, αλλά υλικής, ουσιαστικά σωματικής: «Όπως είναι γνωστό, οι 37 βαθμοί των αρχέγονων θαλασσών, από τις οποίες προέρχαστε, διατηρούνται, εκπληκτικά, στα σώματά μας».⁵ Δεν πρόκειται για συμφιλίωση, αλλά για ένα ίχνος που επιμένει, μια υπενθύμιση ότι κάτω από τις ιστορικές μορφές κυριαρχίας διατηρείται κάτι που δεν έχει πλήρως ενσωματωθεί—μια «λαχτάρα των κυττάρων» που διαφεύγει της ολοκληρωτικής ενσωμάτωσής του σε οργανωτικά σχήματα. Υπό αυτό το πρίσμα, το έργο του Kluge, το οποίο στον πυρήνα του είναι ρητά φιλοσοφικό σε όλες τις εκφάνσεις του, δεν απομακρύνεται από την παράδοση της Κριτικής Θεωρίας, αλλά τη συνεχίζει σε ένα άλλο επίπεδο: εκεί όπου η αρνητική διαλεκτική του Adorno δεν παραμένει μόνο φιλοσοφική σύλληψη, αλλά μετασχηματίζεται σε πρακτική μορφών. Στα πεδία όπου δρα—στην αφήγηση, στον κινηματογράφο, στην τηλεόραση—ο φιλόσοφος και καλλιτέχνης Kluge διατηρεί ενεργή την ίδια εκείνη άρνηση της συμφιλίωσης, όχι ως θεωρητική αρχή, αλλά ως υλική διαδικασία. Και η σύμπλευσή του με τον Adorno δεν συνίσταται σε ερμηνεία ή επανάληψη, αλλά στην εστίαση στην επιταγή η σκέψη να παραμένει πάντοτε ανήσυχη και ασυμβίβαστη, πρώτα απ' όλα με τον ίδιο της τον εαυτό: η αρνητικότητα —η οποία οφείλει να εκτίθεται με αισθητικά κριτήρια— γίνεται, στο έργο του, πρακτική διερεύνηση της αρνητικότητας της μορφής. Η αρνητικότητα δεν εκφέρεται πλέον μόνο ως θεωρητική θέση, αλλά ενσωματώνεται στις ίδιες τις διαδικασίες της αφήγησης, του μοντάζ, της εικονοποιίας. Η συγγένεια αυτή δεν

⁵ Alexander Kluge, *Die Kunst, Unterschiede zu machen*. Suhrkamp, 2003, σ. 87.

είναι απλώς θεωρητική· είναι πρακτική, υλική, σχεδόν τεχνική. Εκεί όπου ο Adorno μιλά για μη-ταυτότητα, ο Kluge δείχνει πώς αυτή η μη-ταυτότητα μπορεί να οργανωθεί μορφικά: ως διάρρηξη, ως παύση, ως ασυνέχεια που δεν αίρεται.⁶

Εδώ αποκτά αποφασιστική σημασία η σκέψη του Adorno περί του «αντι-ρεαλισμού του αισθήματος».⁷ Ο εσωτερικός κόσμος του ανθρώπου (η λίμπιντο, το συναίσθημα) δεν είναι ένας καθρέφτης του εξωτερικού κόσμου, αλλά ο τόπος μιας υποδόριας διαμαρτυρίας. Το συναίσθημα δεν πιστεύει τη σκληρή πραγματικότητα του διοικούμενου κόσμου (*verwaltete Welt*), αλλά ωθείται ουτοπικά μακριά της. Τα συναισθήματα δεν αποτελούν απλή αντανάκλαση της πραγματικότητας ούτε είναι σε θέση να παράσχουν άμεση πρόσβαση σε αυτήν. «Η αισθητική αίσθηση δεν είναι διεγερμένο συναίσθημα, συγκίνηση· μάλλον μια έκπληξη μπροστά σε αυτό που βλέπουμε και η εντύπωση ότι έχει ιδιαίτερη σημασία. [...] Είναι προσανατολισμένη προς το πράγμα, μια αίσθηση προκαλούμενη από αυτό και όχι μια αντίδραση του παρατηρητή».⁸ Στην κατεύθυνση της διερεύνησης των αισθημάτων, την οποία ο Adorno πρόλαβε μόνον να υποδείξει θεωρητικά, θα κινηθεί ο Kluge.

Η σχέση των αισθημάτων με την πραγματικότητα που τα προκαλεί είναι ιριδίζουσα, καθώς δεν αποτελούν άμεση αντανάκλασή της, αλλά μορφές αντίδρασης του υποκειμένου – το μέτρο αντίστασης στον προγραμματισμό μιας συντριπτικής πραγματικότητας, όσο όμως και τρόπος προσαρμογής σε αυτήν, όταν η αντιμετώπισή της γίνεται αφόρητη.⁹ Ο αντι-ρεαλισμός των αισθημάτων, που θα μας απασχολήσει αναλυτικά στη συνέχεια, συνιστά μια διαρκή αναμέτρηση με τη μορφοποίηση της επιμονής (*Eigensinn*) στη σκέψη, την τέχνη, τη ζωή. Ο Kluge ασκεί την Κριτική Θεωρία προκειμένου να αναμετρηθεί

⁶ Βλ. τη σχετική ανακατασκευή της μεθοδολογίας του Kluge από τον Rainer Stollmann, „Der Text ist die Falle. Zur Methode des Schriftstellers Alexander Kluge“ στο Heinz Ludwig Arnold (επ.), *TEXT+KRITIK. Zeitschrift für Literatur Alexander Kluge*, τομ. 85/86, σ. 20–36.

⁷ Ο Kluge αναφέρεται ρητά σε αυτό στη διάλεξη αποδοχής του Βραβείου Büchner, βλ. Kluge, Alexander: „Wächter der Phantasie. Rede zum Georg-Büchner-Preis 2003“, στο *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung: Jahrbuch 2003*. Wallstein, 2004, σ. 101, ενώ επανέρχεται σε πάμπολλα σημεία του έργου του, ενώ με τον Negt του αφιερώνουν την ενότητα „Der Antirealismus des Gefühls“ στο Oskar Negt, Alexander Kluge, *Geschichte und Eigensinn. Zweitausendeins*, 1981, σ.481 κ.ε.

⁸ T.W. Adorno, *Αισθητική Θεωρία* (μτφρ. Λ. Αναγνώστου). Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 281–282.

⁹ Βλ. Christoph Streckhardt, *Kaleidoskop Kluge. Alexander Kluges Fortsetzung der Kritischen Theorie mit narrativen Mitteln*. Narr Francke Attempto, 2016, σ. 110 κ.ε., όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας ως συγκινησιακής μορφής συνδέοντας την προβληματική του αισθήματος με την αφήγηση.

μαζί τους δίνοντας μορφή στην ανθεκτικότητα που διακρίνει την υπόγεια, εν πολλοίς ασυνείδητη επιμονή. Και με αυτήν την αφετηρία επιμένει να θέτει το ερώτημα της ριζικής αλλαγής, όταν οι όροι δυνατότητάς της φαίνονται να έχουν εκλείψει. Η αρνητική διαλεκτική δεν εγκαταλείπεται· μεταφέρεται στο πεδίο της εμπειρίας, των συναισθημάτων, αλλά και των θεσμίσεων και των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών περιορισμών, στους οποίους αυτά υπόκεινται, με διαρκή αναστοχασμό των μέσων αποτύπωσής τους και συνεχή πειραματισμό πάνω στις δυνατότητες που ενέχονται σε αυτά.

η ποιητική των αισθητικών μορφών

Η ποιητική του Alexander Kluge δεν συγκροτείται ως ένα σύστημα αρχών που θα μπορούσαν να διατυπωθούν με τη μορφή κανόνων ή μεθόδων· αναδύεται, αντίθετα, ως μια πρακτική σκέψης που εργάζεται μέσα στις ρωγμές της εμπειρίας, εκεί όπου η πραγματικότητα παύει να εμφανίζεται ως συνεκτική και η αφήγηση δεν μπορεί πλέον να εγγυηθεί την ενότητά της. Στις διαλέξεις του περί Ποιητικής στο Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης, που εστιάζουν στις αναπαραστατικές δυνατότητες της αφήγησης, καθίσταται σαφές ότι η σχέση ανάμεσα στην πραγματικότητα και την αφήγηση δεν είναι αντι-θετική αλλά σχέση συν-παραγωγική:¹⁰ η ίδια η πραγματικότητα είναι δομημένη με ετερογενή τρόπο και ενέχει σε κάθε πτυχή της ένα αφηγηματικό δυναμικό. Ταυτόχρονα, η αφήγηση δεν αποτελεί απλή αναπαράσταση, αλλά ενεργό επεξεργασία αυτού του υλικού. Το σημείο άρθρωσης αυτής της σχέσης εντοπίζεται στις βιογραφίες (Lebensläufe), μορφές αφήγησης που συμπυκνώνουν τη συνύπαρξη διαφορετικών χρονικοτήτων μέσα σε μια ζωή, εκεί όπου «Στη μικρή κοινότητα ενός σώματος, οι αντιμαχόμενες πλευρές του εμφυλίου πολέμου των προγόνων είναι ειρηνικά ενωμένες».¹¹ Το ανθρώπινο σώμα και ο εσωτερικός κόσμος δεν είναι μια ενιαία, πειθαρχημένη οντότητα. Αντίθετα, αποτελούν έναν ζωντανό «αρχαιολογικό χώρο» όπου επιβιώνουν ιστορικά τραύματα, συγκρούσεις και οι ασυνείδητες επιθυμίες των προηγούμενων γενεών. Το γεγονός ότι αυτές οι αντικρουόμενες δυνάμεις συνυπάρχουν ειρηνικά μέσα στο σώμα, δείχνει πώς η ανθρώπινη βιολογία και η φαντασία αντιστέκονται στη σκληρή, εξωτερική ιστορική πραγματικότητα, διασώζοντας την ελπίδα για μια ουτοπική συμφιλίωση.

Η ποιητική αυτή αρχή δεν είναι ανεξάρτητη από την παράδοση της Κριτικής Θεωρίας, αλλά συνιστά μια ριζική της μετατόπιση. Διότι το πρόβλημα που ανακύπτει μετά το '68 δεν είναι απλώς η αποτυχία μιας πολιτικής στιγμής, αλλά η ακύρωση της δυνατότητας του ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού ή, ορθότερα, της πίστης σε αυτήν την δυνατότητα, όσο και αν ήταν από την

¹⁰ Alexander Kluge, „Der Wirklichkeit das Fürchten lehren: Das Konzept Moderne“ (Frankfurter Poetikvorlesungen). Suhrkamp, σ. 11-14

¹¹ Ό.π., σ. 34.

αρχή άστοχη. Και τότε, η θεωρία, αντιμέτωπη με την απορρόφηση της κριτικής από τους μηχανισμούς της κοινωνίας, κινδυνεύει είτε να παραιτηθεί, είτε να σκληρύνει σε αφηρημένη αρνητικότητα. Ο Kluge προκρίνει τη συνέχιση της Κριτικής Θεωρίας μέσω του συσχετισμού αφηγηματικών μορφών στον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία, όχι όμως με την κλασική έννοια, αλλά μέσω της θραύσης τους. Τα θραύσματα δεν συντίθενται σε μια νέα ενότητα, αλλά εκτίθενται με τρόπο που να έρχονται σε συσχετισμό μεταξύ τους – αυτόν, θα λέγαμε που υποδεικνύει η πραγματικότητα-, ώστε να γίνεται ορατή η ασυνέχεια, η αποσπασματικότητα και, τελικά, οι περιορισμοί που αυτή η πραγματικότητα θέτει στην ενοποίησή τους. Η μορφοποίηση δεν επιδιώκει τη συμφιλίωση αλλά τη διατήρηση της ασυνέχειας. Σε αυτή τη διαδικασία, η αφήγηση δεν λειτουργεί ως μέσο κατανόησης με την παραδοσιακή έννοια, αλλά ως πεδίο όπου η κατανόηση καθυστερεί, αναστέλλεται, ή ακόμη και αποτυγχάνει—και ακριβώς μέσα σε αυτή την αποτυχία καθίσταται δυνατή μια διαφορετική εμπειρία.

Ό,τι παραμένει μη-κατανοητό δεν αποτελεί έλλειψη, αλλά στόχο. Στις διαλέξεις του, ο Kluge τονίζει ότι το υλικό της αφήγησης δεν είναι μόνο ό,τι έχει ήδη ειπωθεί, αλλά κυρίως το «μη αφηγημένο» (das Nicht-Erzählte), εκείνος ο τεράστιος «χώρος αφήγησης» της πραγματικότητας που παραμένει αδιαμόρφωτος.¹² Η αφήγηση οφείλει να δημιουργήσει μορφές ικανές να προσεγγίσουν αυτό το πεδίο, χωρίς να το εξαντλήσουν. Η τεχνική της αντιπαράθεσης (Kontrastierung), η διατήρηση των ρωγμών αντί της εξομάλυνσής τους, αποτελεί βασική αρχή αυτής της ποιητικής: «Αυτά τα ρήγματα όμως [...] δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να κλείσουν».¹³ Με αυτήν την απαίτηση, η θεωρία των συναισθημάτων στον Kluge αποκτά μια ιδιαίτερη πολιτική διάσταση. Δεν πρόκειται για μια ψυχολογία των εσωτερικών καταστάσεων, αλλά για μια μορφή ιστορικής ανθρωπολογίας: τα συναισθήματα λειτουργούν ως φορείς εμπειρίας που δεν έχει ακόμη ενσωματωθεί πλήρως στις κοινωνικές μορφές. Παραμένουν ως αποθέματα, ως υπολείμματα, ως εν δυνάμει μορφές αντίστασης.

Η κοινή ερευνητική εργασία των Negt και Kluge¹⁴ αποκτά σε αυτό το σημείο ιδιαίτερη σημασία για τη διακρίβωση της σχέσης των ποιητικών αρχών με τη αντικείμενό τους. Η ανάλυση της πολιτικής οικονομίας επεκτείνεται πέρα από τις παραδοσιακές κατηγορίες της εργασίας και της παραγωγής, για να συμπε-

¹² Ό.π., σ. 13-14.

¹³ Ό.π., σ. 14. Αυτός είναι ο πρώτος κανόνας της ποιητικής. Ο δεύτερος είναι: «ο σεβασμός προς την υποκειμενική άμυνα» των ανθρώπων απέναντι σε μια υποτιθέμενα αντικειμενική πραγματικότητα.

¹⁴ Από την άποψη που ενδιαφέρει εδώ κυρίως το Oskar Negt, Alexander Kluge, *Geschichte und Eigensinn*. ό.π. Σε αυτό, όπως και στα άλλα κοινά έργα τους θα επανέλθουμε διεξοδικά.

ριλάβει την πολλαπλότητα των διαστάσεων της ζωντανής εργατικής δύναμης.¹⁵ Όπως επισημαίνουν, η εργατική δύναμη δεν είναι μια ενιαία οντότητα, αλλά ένα «ασταθές σύστημα» που κατοικεί ταυτόχρονα σε αισθητηριακές, διανοητικές, ψυχικές και φυσιολογικές διαστάσεις, πολλές από τις οποίες είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους.¹⁶

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εισάγουν την έννοια της «εργασίας ισορροπίας» (Balancearbeit): κάθε δύναμη που ασκείται στο υποκείμενο προκαλεί μια αντίθετη δύναμη, μια προσπάθεια αυτορρύθμισης που επιτρέπει την επιβίωση. Ο εργάτης, ως «homo compensator», αντιδρά σε κάθε διαδικασία απαλλοτριώσεως με μια μορφή επιμονής που δεν μπορεί να απορροφηθεί πλήρως από το σύστημα. Αυτή η έννοια της επιμονής (Eigensinn) δεν αποτελεί απλώς ψυχολογικό χαρακτηριστικό, αλλά βασική κατηγορία μιας διευρυμένης πολιτικής οικονομίας, η οποία οφείλει να λάβει υπόψη όχι μόνο την παραγωγή εμπορευμάτων, αλλά και τις ποιοτικές στρατηγικές αντίστασης που μπορεί να επεξεργαστεί η ανθρώπινη εμπειρία.¹⁷ Η ποιητική του Kluge επεκτείνεται στην αισθητική μορφοποίηση αυτής της θεωρητικής προβληματικής. Οι μορφές που επινοεί—μοντάζ, παύση, επιβράδυνση, παράθεση—λειτουργούν ως συνθετικά στοιχεία στα κοινά έργα με τον Negt. Δεν αποκαθιστούν την ενότητα, αλλά επιτρέπουν την επιβίωση της εμπειρίας μέσα στην ασυνέχεια.

Οι μορφές της αφήγησης μπορούν να εγγυηθούν αυτήν την επιβίωση μέσω της ανάμειξης των αφηγηματικών τροχιών, μια «διασταυρούμενη χαρτογράφηση (Crossmapping) διαφορετικών χρόνων»,¹⁸ δηλαδή της διασταύρωσης διαφορετικών χρονικών επιπέδων που καθιστά δυνατή την εμφάνιση νέων σχέσεων. Σε αυτή τη διαδικασία, το μοντάζ καλείται να χειριστεί και τις διαφορετικές χρονικότητες των στοιχείων που συνδέει, ώστε να αποδιαρθρώσει το χρονικό συνεχές. Η ποιητική του Kluge αποκτά τότε ένα συνολικά ιδιαίτερο νόημα. Δεν αφορά μόνο την αισθητική μορφή, αλλά έναν τρόπο σκέψης που εργάζεται με το υλικό της πραγματικότητας, χωρίς να το εξαντλεί. Όπως τονίζει ο ίδιος, το ποιητικό συγκροτείται μέσω της «συγκέντρωσης στη μύτη της πέννας»,¹⁹ της έντασης που συμπυκνώνεται σε μια στιγμή γραφής ή εικόνας. Ταυτόχρονα, απαιτεί μια πολλαπλότητα αισθήσεων—μια «αισθητικότητα της

¹⁵ Ό.π., σ. 150 κ.ε.

¹⁶ Ό.π., σ. 630 κ.ε.

¹⁷ Ό.π., σ. 85-100 και 310-345 στο κείμενο.

¹⁸ Alexander Kluge, *Theorie des Erzählens*. Suhrkamp, σ. 38, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στους διαφορετικούς τρόπους συγκρότησης χρονικοτήτων στη λογοτεχνία.

¹⁹ Ό.π., σ. 144.

κατοχής»²⁰ που υπερβαίνει την απλή όραση ή ακοή—και ένα «αρχαιολογικό βλέμμα»²¹ που αναζητά τα θραύσματα του παρελθόντος μέσα στο παρόν.

το στοίχημα

Είναι μια μορφή αρνητικής αισθητικής, όπου η άρνηση της συμφιλίωσης δεν αποτελεί μόνο θεωρητική θέση, αλλά καθοδηγεί την πρακτική. Η πραγματικότητα εμφανίζεται ως «χοντροκομμένη επινόηση», ένα υλικό που αντιστέκεται, ενώ καθίσταται επεξεργάσιμο μέσω της αφήγησης. Το συναίσθημα, ως αντι-ρεαλιστική δύναμη, διαταράσσει αυτή τη διαδικασία, δημιουργώντας ρωγμές που δεν μπορούν να κλείσουν. Η ποιητική του, επομένως, δεν είναι απλώς αισθητική επιλογή, αλλά μορφή αντίστασης. Αντιστέκεται στην ομογενοποίηση της εμπειρίας, στην επιτάχυνση του χρόνου και στην αποδιάρθρωση των αιτιακών συναφειών, ώστε να ενεργοποιηθεί η σκέψη, προκειμένου να προσεγγίσει το υπόστρωμα που καλύπτεται από τη λεία επιφάνεια του ομοιογενούς φαίνεσθαι. Δεν επιδιώκει να αποκαταστήσει μια χαμένη ολότητα, αλλά να καταστήσει ορατές τις συνδέσεις που εξακολουθούν να υπάρχουν μέσα στην ασυνέχεια. Και ίσως εδώ εντοπίζεται το βαθύτερο στοίχημα του έργου του Kluge: όχι να προσφέρει απαντήσεις, αλλά να διατηρήσει ανοιχτό το ερώτημα της εμπειρίας. Σε έναν κόσμο όπου η πραγματικότητα τείνει να καταστεί αδιαφανής, η αφήγηση γίνεται τόπος όπου αυτή η αδιαφάνεια δεν εξαλείφεται αλλά καθίσταται αισθητή. Και μέσα σε αυτή την αίσθηση, σε αυτή την επιμονή της μη-συμφιλίωσης, διατηρείται η δυνατότητα μιας σκέψης που δεν παραιτείται.

3. σινεμά

κινηματογραφική θεωρία

Θεμελιώδης όρος του Μανιφέστου του Ομπερχάουζεν για την ανανέωση του γερμανικού κινηματογράφου ήταν η σύζευξη θεωρίας και πράξης. Πιστή σε αυτό το πρόγραμμα μέχρι τέλους, η κινηματογραφική πρακτική του Kluge είναι αδιανόητη χωρίς τη ριζικά ιδιοσυγκρασιακή και ταυτόχρονα θεωρητικά φορτισμένη συμβολή του στην προσέγγιση και το χειρισμό του κινηματογραφικού μέσου. Ο Kluge δεν παύει να πειραματίζεται, να προσαρμόζει και να διαφοροποιεί τα μέσα του και, ίσως πρώτα απ' όλα να δοκιμάζει τις δυνατότητες υβριδικών συνθέσεων μεταξύ των τεχνών που υπερβαίνουν αυτές που μέχρι τότε παρείχε ο κινηματογράφος. Καθώς ο ίδιος είναι θεωρητικός, αλλά και κινηματογραφιστής, λογοτέχνης, αλλά και χειριστής τηλεοπτικών εργα-

²⁰ Negt, Oskar; Kluge, Alexander: *Geschichte und Eigensinn*, Zweitausendeins, 1981, σ. 730.

²¹ Alexander Kluge, *Theorie des Erzählens*, ό.π., σ. 71.

λείων, είναι από τους πρώτους που κινούνται στο πεδίο της συνειδητής ανάμειξης και διήθησης των τεχνών μεταξύ τους συμβάλλοντας στη συνείδηση της διαπερατότητας των ορίων της κάθε μιας προς τις άλλες. Κατά συνέπεια, η προσέγγιση πρώτα του κινηματογραφικού έργου του οφείλει να οργανώνεται γύρω από ένα πλέγμα εννοιών που λειτουργούν όχι ως σταθερά σημεία αναφοράς κατηγορίες αλλά ως πεδία έντασης που τροφοδοτούνται από το συνεχή αναστοχασμό τους από τον ίδιο τον Kluge, όχι μόνον ως κινηματογραφιστή: το μοντάζ ως ρήξη, τη φαντασία (Phantasie) ως μη-ταυτοτική γνωστική λειτουργία, το καθεστώς των αισθήσεων ως προς την νοητική τους επεξεργασία, την ιστορία ως αρνητική σωρευτικότητα και, ως συνισταμένη όλων αυτών, την επιδίωξη της δημιουργίας μιας αντι-δημοσιότητας με αισθητικά μέσα ως δυνατότητα ρήγματος εντός της κανονιστικής ολότητας της κουλτούρας.

Αφετηρία για την κατανόηση της κινηματογραφικής πρακτικής του Kluge είναι η ριζική επανανοηματοδότηση του μοντάζ, όχι ως τεχνικής συναρμογής που αποβλέπει σε αισθητικό αποτέλεσμα, αλλά ως μορφοποίησης των διαμεσολαβήσεων, όσο βέβαια και των αλμάτων στα οποία προβαίνει η σκέψη κατά την επεξεργασία των αισθητικών υλικών. Ήδη από τα πρώτα θεωρητικά και κινηματογραφικά εγχειρήματα του Kluge, το μοντάζ εμφανίζεται ως εκείνη η διαδικασία μέσω της οποίας το ετερογενές δεν εξομαλύνεται στα μέτρα του οικείου, αλλά τίθεται σε σχέση με αυτό χωρίς να χάνει την ασυμμετρία του. «Δεν πρόκειται για τη σύνδεση των εικόνων», σημειώνει ο ίδιος, «αλλά για την παραγωγή σχέσεων μεταξύ τους». Με αυτή την έννοια, το μοντάζ δεν είναι απλώς αισθητική επιλογή, αλλά μορφή γνώσης: ένας τρόπος να καταστεί ορατή η ασυνέχεια της εμπειρίας.

Στον ορίζοντα αυτού του αισθητικού προσανατολισμού, η μορφή δεν εμφανίζεται ως όχημα ενός ήδη συγκροτημένου περιεχομένου, αλλά ως πεδίο επαναδιαπραγμάτευσης της εμπειρίας σύμφωνα με τη διάγνωση που βρίσκεται στις αφετηρίες της Κριτικής Θεωρίας – τον μαρασμό της εμπειρίας στο νεωτερικό κόσμο. Η σκέψη δεν προηγείται της μορφής προκαταβάλλοντας τη σύστασή της, ούτε όμως έπεται ως παρακολουθήμα του αισθητικού αποτελέσματος. Αντίθετα, εγγράφεται μέσα της, οδηγώντας στη διάρρηξή της εκ των έσω. Από αυτή την άποψη, οι τρόποι σύνδεσης εικόνων, μουσικής και λόγου που δοκιμάζει ο Kluge δεν περιορίζονται σε μια αισθητική πρόταση κινηματογραφίας, αλλά προτείνουν γενικές αρχές οργάνωσης της εμπειρίας, μεθόδους προσέγγισης και όχι σύλληψης της πραγματικότητας – μιας πραγματικότητας που δεν είναι ενιαία και συνεκτική, αλλά θραυσματική, ετερόκλητη, ανοιχτή. Αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της μεταπολεμικής γερμανικής πραγματικότητας, όπου το ζήτημα της ιστορίας δεν μπορεί πλέον να αντιμετωπιστεί μέσω γραμμικής αφήγησης. Η κινηματογραφική αισθητική του Kluge συνιστά κομβική στιγμή αυτής της ρήξης: η διακήρυξη ότι ο παλιός κινηματογράφος είναι νεκρός² δεν αφορά μόνο την απόρριψη ενός αισθητικού παραδείγματος, αλλά την ανάγκη για μια νέα μορφή εμπειρίας. Η απόρριψη της

κλασικής αφήγησης συνεπάγεται την αναζήτηση μορφών που μπορούν να ανταποκριθούν σε μια πραγματικότητα ήδη κατακερματισμένη.

Η συγγένεια με τη σκέψη του Adorno είναι πρόδηλη. Ο Kluge δεν δανείζεται απλώς εργαλεία, αλλά μεταπλάθει μια ολόκληρη μεθοδολογία σε κινηματογραφική αισθητική. Ο Adorno περιγράφει το δοκίμιο ως μια σκέψη που αρνείται τη συστηματικότητα, που προχωρά μέσα από ασυνέχειες, δοκιμές, παρεκβάσεις. Ο Kluge επιχειρεί να μεταφέρει αυτή τη δοκιμαϊκή λογική στο κινηματογραφικό μέσο, να την υλοποιήσει όχι μόνο ως θεωρητική στάση αλλά ως αισθητική πρακτική. «Το φιλμ είναι όργανο σκέψης», σημειώνει, «αλλά μόνον τότε, όταν δεν ισχυρίζεται ότι ήδη γνωρίζει τον κόσμο». Το μοντάζ γίνεται έτσι η κινηματογραφική εκδοχή της δοκιμαϊκής γραφής: όχι σύνθεση, αλλά εντασιακή συνύπαρξη ετερογενών στοιχείων χωρίς τελική συμφιλίωση μεταξύ τους – τοποθέτησή τους με τρόπο που να αποδίδουν νέα αισθητικά και γνωσιακά αποτελέσματα μόλις αποκατασταθεί η κατάλληλη θέση στην οποία ενεργοποιούνται αμοιβαία σε νέους συσχετισμούς.

Τα αισθητικά ζητούμενα του Kluge αναφέρονται άμεσα στην προβληματική του αντι-ρεαλισμού των αισθημάτων που εξετάσαμε προηγουμένως. Με τον όρο αυτό δεν εννοεί την απόκλιση ή ασυμφωνία των συναισθημάτων από την πραγματικότητα που τα προκαλεί, αλλά μια βαθύτερη ιστορική μεταβολή: τα συναισθήματα, στη συνθήκη της ύστερης καπιταλιστικής κοινωνίας, δεν παρέχουν πλέον άμεση πρόσβαση στο πραγματικό, αλλά μορφές ήδη διαμεσολαβημένες, προδιαμορφωμένες, ενταγμένες σε μηχανισμούς αναπαραγωγής και αξιοποίησης. Η υπερβολική εκδήλωσή τους ή, αντίστροφα, η απονεύρωσή τους δεν είναι ψυχολογικά φαινόμενα, αλλά συμπτώματα μιας δομικής αποξένωσης. Τα αισθήματα εμφανίζονται είτε ως υπερθεαματικά είτε ως κενά—και στις δύο περιπτώσεις, αποκομμένα από την εμπειρία την οποία υποτίθεται ότι τροφοδοτούν.

Η αποκοπή των αισθημάτων από την πραγματικότητα αντιστοιχεί στη στρεβλωμένη εικόνα – το κοινωνικά αναγκαίο φαίνεσθαι που επιβάλλει ο χαρακτήρας της στο νεωτερικό κόσμο. Και αυτό δεν αποτυπώνεται μόνον στις ιδεολογικοποιημένες μορφές της σκέψης, αλλά υπονομεύει τη δυνατότητα αποκατάστασης της εμπειρίας συνολικά. Αυτήν την ετυμηγορία της μοντέρνας ποίησης καταγράφει ο Walter Benjamin στο δοκίμιο για τον Baudelaire. Εκεί χαρτογραφεί τη ζωή στη μεγαλούπολη ως μια διαρκή έκθεση σε ερεθίσματα που δεν μπορούν να ενσωματωθούν βιωματικά, καθώς είναι αφόρητα, παρά μόνο να αποκρουστούν μέσω μηχανισμών άμυνας. Το βίωμα του σοκ (Chockerlebnis) δεν οδηγεί σε εμπειρία (Erfahrung), αλλά παραμένει στο επίπεδο της αποσπασματικής εντύπωσης, οδηγώντας σε μια βαθιά ρήξη ανάμεσα στο υποκείμενο και τον κόσμο του. Ο μαρασμός της εμπειρίας δεν σημαίνει απλώς την απίσχναση της μνήμης ή της αφηγηματικής ισχύος, αλλά μια δομική αδυναμία του

υποκειμένου να επεξεργαστεί τα βιώματά του και να τα συνδέσει σε συνεκτικές μορφές. Ο αντι-ρεαλισμός των αισθημάτων και η θεωρία της άμυνας απέναντι στο σοκ συγκλίνουν: και στις δύο περιπτώσεις, το υποκείμενο εμφανίζεται αποκομμένο από την ίδια του την εμπειρία, είτε επειδή τα αισθήματα έχουν ήδη κοινωνικά διαμεσολαβηθεί, είτε επειδή τα ερεθίσματα δεν μπορούν να μετασχηματιστούν σε εμπειρία. Η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται έτσι από μια διπλή, αλληλοτροφοδοτούμενη εκκένωση: τόσο της εμπειρίας όσο και του συναισθήματος.

Ο χαρακτήρας των αισθημάτων, όπως τα προσεγγίζει ο Kluge, αν και προσδιορίζεται ιστορικο-κοινωνικά, παραπέμπει, εν τούτοις, χωρίς άλλο στην ψυχαναλυτική τους σύσταση – και αυτό που ενδιαφέρει, εν προκειμένω, είναι η λειτουργία της απώθησης. Στον βαθμό που τα αισθήματα εμφανίζονται αποσπασματικά, ασύμμετρα, παράταιρα ή και άστοχα αυτό δεν σημαίνει απλώς κοινωνική παραμόρφωση, αλλά υποδεικνύει μια βαθύτερη δομή: τα συναισθήματα δεν είναι ποτέ άμεσα προσβάσιμα, αλλά διαμεσολαβούνται από ασυνείδητες διεργασίες, μετατοπίσεις και συμπυκνώσεις. Το μοντάζ, υπό αυτή την έννοια, μπορεί να ιδωθεί ως μορφολογικό ανάλογο των μηχανισμών του ονείρου (Traumarbeit): όπως το όνειρο δεν αφηγείται, αλλά συνδέει ετερογενή στοιχεία χωρίς λογική συνέχεια, έτσι και η κινηματογραφική μορφή στον Kluge δεν αποκαθιστά τη συνοχή των αισθημάτων, αλλά αναδεικνύει τη διάσπασή τους. «Τα συναισθήματα», γράφει «δεν εμφανίζονται εκεί όπου τα περιμένουμε» – μια διατύπωση που παραπέμπει ευθέως στην ψυχαναλυτική ιδέα ότι το ουσιώδες εκδηλώνεται έμμεσα, μετατοπισμένο. Σε αυτό το πλαίσιο, η ασυνέχεια του μοντάζ είναι η αισθητική μορφοποίηση της εργασίας του ασυνειδήτου μέσα στην ίδια τη δομή της εμπειρίας – οι μορφές με τις οποίες αναδύεται στην επιφάνεια.

Ο Kluge λαμβάνει τη συνθήκη του μαρασμού της εμπειρίας όχι ως πρόβλημα προς επίλυση, αλλά ως δεδομένο προς επεξεργασία. «Τα συναισθήματα είναι πιο έξυπνα από τις περιστάσεις τους» – μια διατύπωση που υποδηλώνει ότι δεν εξαντλούνται στις μορφές μέσα από τις οποίες εμφανίζονται. Το ζητούμενο δεν είναι η αποκατάσταση μιας οιονεί αυθεντικής εμπειρίας, αλλά η δημιουργία μορφών που να μπορούν να καταστήσουν αισθητή αυτή την ασυμφωνία. Σε αυτό το σημείο, ο πειραματισμός με το μοντάζ καθίσταται αναγκαίος: εφόσον η εμπειρία και το συναίσθημα είναι ήδη αποσπασματικά, μόνο μια μορφή που διατηρεί την ασυνέχεια μπορεί να προσεγγίσει τις μετατοπίσεις και αστοχίες τους. Η κινηματογραφική πρακτική του Kluge αναμετράται συνεχώς με αυτό ακριβώς το ζητούμενο. Το μοντάζ δεν επιχειρεί να αποκαταστήσει τη συνέχεια που έχει χαθεί, αλλά να μορφοποιήσει την ασυνέχεια. «Η πραγματικότητα δεν είναι συνεχής, είναι ένα πεδίο συγκρούσεων». Η κινηματογραφική μορφή δεν καλείται να αναπαραστήσει αυτή τη σύγκρουση, αλλά να την υιοθετήσει ως αρχή της δικής της συγκρότησης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η σχέση εικόνας και λόγου αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντίληψη που θέλει την εικόνα να «δείχνει» και τον λόγο να «εξηγεί», ο Kluge πραγματεύεται αισθητικά, δηλαδή μέσω της ειδικής εκφραστικότητας του κινηματογραφικού μέσου, την ένταση μεταξύ τους. Το κείμενο δεν συνοδεύει την εικόνα, ούτε η εικόνα εικονογραφεί το κείμενο· τα δύο επίπεδα λειτουργούν ως αυτόνομα στοιχεία που τίθενται σε σχέση μέσω του μοντάζ. Και η ένταση αυτή δεν επιλύεται, αλλά διατηρείται, δημιουργώντας έναν χώρο στον οποίο η σημασία δεν προϋπάρχει, αλλά παράγεται μέσα από τη σύγκρουση. Η φαντασία δεν λειτουργεί τότε ως απόδραση από την πραγματικότητα, αλλά ως τρόπος επεξεργασίας της. Όπως σημειώνει ο ίδιος, «η φαντασία είναι η εργασία πάνω στο πραγματικό που δεν έχει ακόμη μορφή». Το μοντάζ επιτρέπει ακριβώς αυτή τη μορφή εργασίας: συνδέοντας ετερογενή στοιχεία, δημιουργεί συνθήκες υπό τις οποίες το μη αναπαραστάσιμο μπορεί να καταστεί αισθητό, ώστε να ωθήσει στη διανοητική επερώτηση των δυνατοτήτων της αναπαράστασής του και στην κατανόηση των όρων για την ενδεχόμενη αποτυχία της.

Μέσα στο κινηματογραφικό σύμπαν του Kluge, η μουσική δεν εμφανίζεται ποτέ ως συνοδευτικό στοιχείο της εικόνας ούτε ως μέσο συναισθηματικής καθοδήγησης του θεατή. Τίθεται σε λειτουργία σαν ένα ξένο σώμα που εισέρχεται στην εικόνα για να διαταράξει την επιφανειακή της συνοχή, να αποσπάσει το συναίσθημα από την αμεσότητά του και να καταστήσει καταρχάς αισθητή την ίδια του την κατασκευή. Η όπερα, και μάλιστα η βαγκνερική εκδοχή, επιτελεί μέσω του πολυμεσικού μοντάζ μια τελείως διαφορετική λειτουργία από αυτήν στη μεγάλη κλασική ή ρομαντική αισθητική. Στην τεράστια συγκινησιακή φόρτιση που φέρει η συμφωνική μουσική βρίσκονται εγγεγραμμένα τα ίχνη της πολιτισμικής μηχανής, καθώς τα αισθήματα δεν αποτελούν ποτέ αδιαμεσολάβητες εκδηλώσεις της ανθρώπινης εσωτερικότητας, αλλά αποτελέσματα ιστορικών διεργασιών. Δημιουργούνται και οργανώνονται μέσα στην κοινωνική διάδραση, ενώ τυποποιούνται και προσλαμβάνουν αναγνωρίσιμες μορφές μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένα πολιτισμικά δεδομένα. Αν όμως τα μουσικά αποσπάσματα μεταφέρονται σε νέα και απροσδόκητα εικονιστικά και διασκεπτικά συμφραζόμενα, τότε η δραματικότητά τους υπονομεύεται, ενώ η συναισθηματική ταύτιση την οποία προκαλούν εξασθενεί, καθώς ανήκουν σε διαφορετικά πολιτισμικά σύνολα από τις εικόνες και το λόγο με τα οποία συνεργούν. Ανάμεσα στη συγκίνηση και στο κινηματογραφικό γεγονός ανοίγεται ένα χάσμα. Και μέσα σε αυτό το χάσμα, ο Kluge επιχειρεί να καταστήσει ορατή τη μορφή των ίδιων των αισθημάτων: όχι ως φυσική αλήθεια του υποκειμένου, αλλά ως ιστορική, αισθητική και πολιτισμική κατασκευή.

Η υποκειμενική ματιά, τέλος, δεν εμφανίζεται ως σταθερό σημείο προοπτικής, αλλά ως πεδίο διαρκούς μετατόπισης. Το υποκείμενο στον Kluge δεν είναι φορέας ενιαίας εμπειρίας, αλλά τόπος όπου διασταυρώνονται διαφορετικές χρονικότητες, επιθυμίες και αφηγηματικές τροχιές. Η κινηματογραφική μορφή

δεν προσπαθεί να σταθεροποιήσει αυτή την πολλαπλότητα, αλλά να την καταστήσει αισθητή. «Το υποκείμενο», επισημαίνει, «είναι πάντα περισσότερο από ό,τι γνωρίζει για τον εαυτό του». Με αυτόν τον τρόπο, το θεωρητικό και αισθητικό εγχείρημα του Kluge σχηματίζεται κατά τη διαρκή προσπάθεια να συγκροτηθεί ένας κινηματογράφος που δεν αναπαριστά την εμπειρία, αλλά την παράγει εκ νέου ως πρόβλημα. Το μοντάζ, ως μορφή που επιτρέπει τη συνύπαρξη ετερογενών στοιχείων χωρίς σύνθεση, καθίσταται το κατεξοχήν εργαλείο αυτής της διαδικασίας. Η χρήση του καθιστά δυνατή τη μετάβαση προς το πεδίο των αισθημάτων: όχι όμως ως εσωτερικών καταστάσεων, αλλά ως μορφών που συγκροτούνται μέσα σε αυτές τις σχέσεις.

Οι κινηματογραφικές συνθέσεις του Kluge φιλοδοξούν να αποτελέσουν δημόσιες παρεμβάσεις και να αποκτήσουν πολιτική αιχμηρότητα, εφόσον διακρίνονται ρητά από τη λογική της πολιτισμικής βιομηχανίας. Με άξονα τα καταστροφικά της αποτελέσματα της κυριαρχίας της οργανώνεται, άλλωστε, και η ύστερη σκέψη του Adorno: με την κριτική στην παραγωγή ομοιογένειας, τη φαινομενική συνέχεια και την ψευδεπίγραφη συμφιλίωση των αντιφάσεων. Σε αντίθεση τόσο με τη διαφανή αφηγηματικότητα του χολυγουντιανού σινεμά όσο και με τη διαλεκτική-συνθετική λογική του αϊζενσταϊνικού μοντάζ, η πρακτική του Kluge αρνείται την υπαγωγή των ετερογενών στοιχείων σε ένα ενοποιητικό νόημα. Η αισθητική αυτή της ρήξης εγκαθιδρύει έναν χώρο όπου η εμπειρία δεν καταναλώνεται παθητικά, αλλά απαιτεί ενεργή μεσολάβηση. Οι ταινίες του Kluge συναρθρώνονται από ετερογενή υλικά –αρχαιακές εικόνες, εικονογραφήσεις, ζωγραφικές αναφορές, αποσπασματικές αφηγήσεις, ενδιάμεσους τίτλους– ενώ η ηχητική μπάντα υπονομεύει περαιτέρω κάθε ενότητα μέσω ασύμφωνων και μη συγχρονισμένων στοιχείων. Αυτή η αποδιάρθρωση της αισθητηριακής συνέχειας ανακαλεί την αντορνική αξίωση για μια τέχνη που, αντί να προσφέρεται για άμεση κατανάλωση, διατηρεί την αντίσταση του υλικού της και προκαλεί την αποκρυπτογράφησή του.

Στον πυρήνα του μοντάζ βρίσκεται η κινηματογραφική τομή (*cut*) – εκείνη η ρήξη που διακόπτει τη ροή των εικόνων και αποσπά το βλέμμα από την ψευδαίσθηση της συνέχειας. Ένα *cut* λειτουργεί ως μορφή αρνητικότητας: δεν συνδέει, αλλά διακόπτει, δεν συμφιλιώνει, αλλά διατηρεί την ασυνέχεια ως ίχνος του μη-ταυτόσημου. Με αυτόν τον τρόπο η μορφή δεν οργανώνεται ως ολότητα, αλλά ως συναρμογή θραυσμάτων που αντιστέκονται στην ένταξή τους σε μια ολοκληρωμένη σημασιολογική οικονομία. Η πρακτική του Kluge «περιστρέφεται γύρω από την ανακοπή της ροής των εικόνων, την τομή ανάμεσα στα πλάνα ή την παρεμβολή ενός τίτλου». Η τομή αυτή δεν λειτουργεί ως απλό τεχνικό μέσο της κινηματογραφικής γλώσσας· συνιστά το σημείο όπου το έργο ανοίγεται προς την ενεργοποίηση του θεατή, όπου η εικόνα παύει να προσφέρεται ως αυτάρκης ολότητα και μετατρέπεται σε πεδίο ενεργοποίησης της φαντασίας. Εκεί ακριβώς, μέσα στη διακοπή, αναδύεται ο χώρος της συμμετοχής: ο θεατής δεν καλείται να ακολουθήσει παθητικά μια αδιάσπαστη

αλληλουχία, αλλά να κινηθεί ανάμεσα στα θραύσματα, να συνδέσει, να υποθέσει, να φανταστεί.

Η ενεργοποίηση της φαντασίας υπηρετεί το βαθύτερο αισθητικό και πολιτικό αίτημα του κινηματογράφου του Kluge: την πεποίθηση ότι οι δυνατότητες του μέσου μπορούν να θεμελιωθούν μόνο πάνω σε υποκειμενικούς τρόπους εμπειρίας. Για τον λόγο αυτό, το έργο του επιδιώκει αδιάκοπα να κινητοποιήσει τη φαντασία του θεατή, όχι ως φυγή προς τη φαντασίωση ή ως παρηγορητική αναπλήρωση της πραγματικότητας, αλλά ως μορφή γνώσης. Η φαντασία, σε αυτό το πλαίσιο, αποκτά αρχικά χαρακτήρα αρνητικό· ενεργοποιείται ακριβώς στο σημείο, όπου η συνέχεια καταρρέει και το έργο αρνείται να παραδοθεί ως άμεσα διαπερατό ή πλήρως κατανοήσιμο. Και μόνον μέσω της ενεργοποίησης της φαντασίας μπορεί η εμπειρία να ανασυγκροτηθεί πέρα από την αμεσότητα των βιωμάτων και τα κυρίαρχα ιδεολογικά σχήματα. Όπως και η έννοια της μη-ταυτότητας στη θεωρητική παράδοση της Κριτικής Θεωρίας, έτσι και η φαντασία λειτουργεί εδώ ως ικανότητα σύλληψης σχέσεων που δεν μπορούν να αναχθούν σε μια πλήρη και ακλόνητη εννοιολογική ταυτοποίηση – την υπαγωγή τους σε έννοιες, μολονότι και η χρήση των εννοιών παραμένει απαράκαμπτη. Οι θεατές καλούνται να διαμεσολαβήσουν το χάσμα ανάμεσα στα θραύσματα – όχι για να το εξαλείψει, αλλά για να το διατηρήσει ως παραγωγική ένταση, ως χώρο μέσα στον οποίο η σκέψη παραμένει ανοιχτή. Το κινηματογραφικό σοκ, υπό αυτό το πρίσμα, δεν λειτουργεί ως εφέ, αλλά ως ρήγμα στην τυποποιημένη, αυτόματη βιωματική αντίδραση που έχει όμως ήδη ενσωματώσει την άμυνα απέναντι στα σοκ της πραγματικότητας – είναι το αισθητικό αντίβαρο απέναντι σε αυτά, η δημιουργία μιας ρωγμής, απ' όπου μπορεί να καταστούν ορατές οι πηγές που τα πρωτοδημιούργησαν. Ο Kluge αναπαράγει αισθητικά σοκ, προκειμένου να ανοίξει χώρο στη διάνοια να τα δαμάσει. Η εμπειρία δεν προσφέρεται ως έτοιμο περιεχόμενο, αλλά συγκροτείται μέσα από την καθυστέρηση, την αστοχία της άμεσης αντίδρασης που προκαλεί το σοκ και, τελικά, την πρόκληση μιας διάστασης μεταξύ του αισθητού και του νοητού. Η φαντασία τίθεται έτσι σε λειτουργία ως μορφή αντίστασης απέναντι στην εργαλειακή λογική της κυρίαρχης κατανόησης.

Ωστόσο, η κινητοποίηση της φαντασίας δεν εξαντλείται σε μια απλή αισθητική της αρνητικότητας. Ή, ακριβέστερα, η αρνητικότητα αφορά κυρίως τους παγιωμένους τρόπους με τους οποίους το εποικισμένο από κοινωνικούς μηχανισμούς υποκείμενο έχει μάθει να αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Απέναντι σε αυτούς τους μηχανισμούς, ο Kluge αντιπαραθέτει διαρκώς την παιδική περιέργεια: εκείνη την ανοιχτότητα που επιτρέπει στη φαντασία να προσεγγίζει τα πράγματα πριν ακόμη παγιωθούν μέσα σε προκαθορισμένες μορφές εμπειρίας. Η παιδική ματιά, όπως επανέρχεται συχνά στο έργο του, δεν εξιδανικεύεται ως αθωότητα· λειτουργεί μάλλον ως υπόμνηση μιας σχέσης με τον κόσμο που δεν έχει ακόμη πλήρως υποταχθεί στους μηχανισμούς διαμεσολάβησης των ενηλίκων συνειδήσεων. Μέσα σε αυτή την προοπτική, το μοντάζ δεν είναι

απλώς μορφική τεχνική· γίνεται άσκηση απο-μάθησης, μια συνεχής προσπάθεια να διαρραγούν οι αυτόματες μορφές πρόσληψης, ώστε η εμπειρία να μπορέσει εκ νέου να εμφανιστεί ως ανοιχτό ενδεχόμενο.

Η αισθητική της ασυνέχειας ενεργεί εξίσου αποφασιστικά και στο επίπεδο της ιστορίας. Ο Kluge απορρίπτει τις ενοποιητικές αφηγήσεις που μετατρέπουν το παρελθόν σε συνεκτική και αναγώγιμη ολότητα – τις μορφές που συνιστούν τη λογική της ταυτότητας στο ιστορικό πεδίο. Αντίθετα, η ιστορία νοείται ως χώρος συνονθύλευμα θραυσμάτων, ως συσσώρευση ασύμβατων εμπειριών που δεν μπορούν να συμφιλωθούν σε ένα ενιαίο νόημα. Η αναφορά που κάνει ο Kluge στα παραμύθια, τους αδελφούς Grimm και τις μυθικές αφηγήσεις υποδεικνύει ακριβώς αυτή τη λογική: τα κάθε είδους παραμύθια δεν αποτελούν απλώς μυθοπλασία, αλλά φορείς ιστορικών ζημάτων που διαφεύγουν της επίσημης ιστοριογραφίας. Η αποδιάρθρωση της ιστορικής συνέχειας συντελείται μέσα από τις ίδιες τις αισθητικές επιλογές της μορφής: το μοντάζ, η παράθεση ετερογενών υλικών, η διακοπή της αφήγησης και η παράθεση, ανάμειξη ή και σύγκρουση διαφορετικών χρονικοτήτων υπονομεύουν τη γραμμική λογική των κυρίαρχων ιστορικών αφηγήσεων. Η ιστορία παύει να εμφανίζεται ως ενιαία και συνεκτική εξέλιξη γεγονότων και αναδύεται ως πεδίο θραυσμάτων, ασυνεχειών και, κυρίως, ανεκπλήρωτων δυνατοτήτων. Μέσα από αυτή τη μορφική αποσταθεροποίηση, ο Kluge δεν αμφισβητεί μόνο συγκεκριμένες αφηγήσεις της ιστορίας, αλλά την ίδια την ιδέα ότι η ιστορική πραγματικότητα μπορεί να αποδοθεί μέσω μιας μοναδικής, κλειστής και οριστικής οπτικής. Το παρελθόν επιβιώνει όχι ως ολοκληρωμένη αφήγηση, αλλά ως ίχνος, ως απομεινάρι που αντιστέκεται στην ενσωμάτωσή του. Η κινηματογραφική μορφή λειτουργεί εδώ ως τόπος ανασύνθεσης χωρίς συμφιλίωση – μια αρνητική ιστοριογραφία που διατηρεί ανοιχτή τη ρήξη μεταξύ παρελθόντος και παρόντος.

αντι-δημοσιότητα

Η αισθητική και θεωρητική πρόταση του Kluge εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πολιτικό πρόταγμα: την αποσταθεροποίηση της κυρίαρχης δημόσιας σφαίρας, η οποία, υπό τους όρους της πολιτισμικής βιομηχανίας, λειτουργεί ως μηχανισμός ομογενοποίησης της εμπειρίας. Η αντι-δημόσια σφαίρα, που θα απασχολήσει για χρόνια τον Kluge κατά τη συνεργασία του με τον Oskar Negt, δεν συγκροτείται ως εξωτερικό αντίβαρο, αλλά ως εσωτερική ρωγμή: ως πρακτική που παρεμβαίνει στους τρόπους πρόσληψης και αναδιατάσσει τις ίδιες τις συνθήκες της εμπειρίας. Οι ταινίες του Kluge επιτελούν μια μορφή αισθητικής παιδαγωγικής, όχι με την έννοια της μετάδοσης περιεχομένου, αλλά μέσω της απορρύθμισης των καθιερωμένων τρόπων θέασης. Στις επιμέρους μορφές των έργων του –στη διάταξη των θραυσμάτων, στις τομές του μοντάζ, στις ασυμβατότητες ανάμεσα σε εικόνα και ήχο, στην επιβράδυνση του χρόνου ή στη διαρκή μετατόπιση της οπτικής γωνίας– καθίσταται μέσω του μοντάζ ορατός

ο τρόπος με τον οποίο ο Kluge επιχειρεί να αποκαταστήσει όχι μια χαμένη ενότητα της εμπειρίας, αλλά τη δυνατότητα να σκεφτούμε εκ νέου την ίδια τη διάσπασή της.

Οι αποπροσανατολισμένοι χαρακτήρες, οι ασυνεχείς αφηγήσεις και οι αλληγορικές δομές δεν λειτουργούν ως μέσα ταύτισης, αλλά ως δείκτες μιας ρήξης που μετατίθεται στον θεατή. Η υποκειμενικότητα δεν επιβεβαιώνεται, αλλά τίθεται υπό αμφισβήτηση. Ο αντι-κινηματογράφος του Kluge δεν συνιστά απλώς αισθητική διαφοροποίηση, αλλά μορφή αρνητικής πρακτικής: μια προσπάθεια να διατηρηθεί ζωντανή η δυνατότητα της εμπειρίας εντός ενός πεδίου που τείνει να την εξουδετερώνει. Στο βαθμό που αρνείται τη συμφιλίωση, το έργο του επιμένει στη ρήξη – και ακριβώς σε αυτή τη ρήξη έγκειται η κριτική του δυναμική.

μικρό τεχνικό ιντερλούδιο

Τα ερμηνευτικά αυτά σχήματα θα μείνουν ανίσχυρα, αν δεν εντοπισθούν στις ίδια τα κινηματογραφικά έργα. Ακόμη περισσότερο, θα πρέπει να προκύπτουν από τη μορφολογική ανάλυση της κινηματογραφικής πρακτικής, από τις μορφολογικές εντάσεις, τις ασυνέχειες και τις αφηγηματικές ρήξεις που οργανώνουν τις ταινίες του. Στο βαθμό που το επιτρέπει το παρόν πλαίσιο, θα επιχειρηθεί μια έστω σύντομη, ενδεικτική αναζήτηση της συγκεκριμένης λειτουργίας του μοντάζ, της προβληματικής της φαντασίας και του αντι-ρεαλισμού των αισθημάτων, του κατακερματισμού της εμπειρίας και της αποδιάρθρωσης της ιστορικής συνέχειας στις δέκα γνωστότερες και σημαντικότερες ταινίες του Kluge. Δεν εμφανίζονται ως αφηρημένες έννοιες που προηγούνται των έργων, αλλά συγκροτούνται μέσα από τη συγκεκριμένη εργασία πάνω στις εικόνες, στους ήχους, στους χρόνους και στις αφηγήσεις. Γι' αυτό και η συζήτηση που ακολουθεί δεν αποτελεί δοκιμή εφαρμογής, αλλά μια πρώτη, προσέγγιση του πεδίου μέσα στο οποίο τα ερμηνευτικά σχήματα δοκιμάζονται, μετασχηματίζονται και αποκτούν το πραγματικό τους, συγκεκριμένο περιεχόμενο. Η καλύτερη γέφυρα είναι η σύντομη αναφορά σε πιο ειδικά, τεχνικά κινηματογραφικά στοιχεία, τα οποία, αν και δεν μπορούν να αποτελέσουν εδώ αντικείμενο ιδιαίτερης ανάλυσης, οδηγούν, εν τούτοις, άμεσα στην εμμενή θεώρηση της κινηματογραφικής γραφής.

Διότι, στον κινηματογράφο του Kluge, ακόμη και τα πιο τεχνικά χαρακτηριστικά—η κίνηση της κάμερας, το καδράρισμα, η σύνθεση του πλάνου, η σχέση εικόνας και ήχου— δεν λειτουργούν ποτέ ως ουδέτερα μορφολογικά εργαλεία. Αντίθετα, αποτελούν οργανικά στοιχεία της θεωρίας του μοντάζ και της κριτικής του στη συμβατική κινηματογραφική αφήγηση. Η κάμερα σπάνια επιδιώκει τη ρευστή, αόρατη κίνηση του κλασικού κινηματογράφου. Παραμένει σχεδόν πάντοτε αναλυτική, αποστασιοποιημένη, σαν να εξετάζει τα πρόσωπα και τα αντικείμενα χωρίς να τα ενσωματώνει σε μια ψυχολογικά συνεκτική δράση.

Για παράδειγμα στο *Abschied von gestern* (Αποχαιρετισμός στο χθες, 1966), η κάμερα παρακολουθεί την Ανίτα Γκ. όχι ως κέντρο μιας συνεκτικής αφήγησης, αλλά ως σώμα διαρκώς μετατοπιζόμενο μέσα σε ασύνδετους κοινωνικούς χώρους. Τα πλάνα συχνά διακόπτονται απότομα, ενώ η σύνθεση μοιάζει να αφήνει κενά μέσα στην ίδια την εικόνα. Η μορφή αυτή αποδίδει την ψυχολογική κατάσταση της ηρωίδας, όσο και αποκαλύπτει την ιστορικά και κοινωνικά απορρυθμισμένη κατάσταση μέσα στην οποία το υποκείμενο αδυνατεί να αποκτήσει σταθερότητα.

Ακόμη πιο έντονα, στο *Die Artisten in der Zirkuskuppel: ratlos* (Οι καλλιτέχνες κάτω από τον τρούλο του τσίρκου: σε αμηχανία, 1968) η κινηματογραφική σύνθεση λειτουργεί ως συνεχής διάρρηξη της χωρικής και αφηγηματικής συνοχής. Οι γωνίες λήψης, οι ξαφνικές παρεμβολές φωτογραφιών, σχεδίων, τίτλων ή αρχαιακού υλικού, καθώς και η απότομη εναλλαγή διαφορετικών τύπων εικόνας δημιουργούν ένα καθεστώς οπτικής ασυνέχειας που υποχρεώνει τον θεατή να εγκαταλείψει την παθητική παρακολούθηση. Η κάμερα δεν οδηγεί το βλέμμα, αλλά το αποσυντονίζει, ανοίγοντας χώρο για την εκδίπλωση της φαντασίας – της αποφασιστικής επιτέλεσης στον κινηματογράφο του Kluge.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το καδράρισμα στις ταινίες του, όπου τα πρόσωπα εμφανίζονται συχνά απομονωμένα μέσα στον χώρο ή τοποθετημένα σε συνθέσεις που διαρρηγνύουν την αίσθηση φυσικής ισορροπίας. Το πλάνο δεν οργανώνεται με στόχο τη διαφάνεια της αφήγησης, αλλά την ανάδειξη μιας ασυμφωνίας ανάμεσα στο υποκείμενο και τον κόσμο που το περιβάλλει. Η εικόνα μοιάζει συχνά ασταθής ή ελλειπτική, σαν να αρνείται να ολοκληρωθεί, να αντιστέκεται στην ένταξη. Αυτή η μορφική επιλογή συνδέεται άμεσα με τη θεωρία του για τη ρήξη της εμπειρίας και την αδυναμία της σύγχρονης συνείδησης να συλλάβει την πραγματικότητα ως ενιαία συνέχεια.

Αντίστοιχα, στο *Die Macht der Gefühle* (Η δύναμη των αισθημάτων, 1983), η οπτική οργάνωση των πλάνων συνδέεται άμεσα με τη θεωρία των αισθημάτων ως κοινωνικά μορφοποιημένων κατασκευών. Η χρήση κοντινών πλάνων δεν λειτουργεί για την παραγωγή ταύτισης, όπως στον κλασικό κινηματογράφο, αλλά συχνά παράγει αποστασιοποίηση· τα πρόσωπα εμφανίζονται σαν φορείς ιστορικών και συναισθηματικών σχημάτων που τα υπερβαίνουν. Παράλληλα, η ασυγχρονία εικόνας και ήχου –ιδίως στις σκηνές όπου η μουσική της όπερας «συγκρούεται» με την εικόνα– δημιουργεί μια μορφή αισθητικής δυσαρμονίας που αποσκοπεί όχι στη συγκίνηση αλλά στην ανάλυσή της. Η ιδιαιτερότητα της κινηματογραφικής γραφής του Kluge βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι η τεχνική της κάμερας δεν υπηρετεί ποτέ την αόρατη αναπαράσταση ενός ήδη δεδομένου κόσμου. Κάθε πλάνο, κάθε κάδρο, κάθε τομή λειτουργεί ως χειρονομία σκέψης. Η κάμερα δεν καταγράφει απλώς την πραγματικότητα· την δια-

κόπτει, την αποσυνθέτει και την επανασυνδέει, ώστε μέσα από τα ίδια τα ρήγματα της εικόνας να καταστεί δυνατή μια διαφορετική μορφή εμπειρίας και ιστορικής αντίληψης.

... και κινηματογραφική πρακτική

Η κινηματογραφική πρακτική του Kluge καθίσταται κατανοητή μόνο εφόσον ιδωθεί ως πεδίο στο οποίο τα αισθήματα δεν αναπαρίστανται αλλά τίθενται σε μια διαδικασία. Τα συναισθήματα δεν συνιστούν πλέον άμεση έκφραση εσωτερικότητας, αλλά μορφές ήδη διαμεσολαβημένες, αποκομμένες από τη δυνατότητα συγκρότησης συνεκτικής εμπειρίας. Η κινηματογραφική μορφή του Kluge δεν επιχειρεί να αποκαταστήσει αυτή τη ρήξη· αντίθετα, την καθιστά ενεργό, μετατρέποντάς την σε αρχή οργάνωσης. Το μοντάζ δεν λειτουργεί ως τεχνική σύνδεσης, αλλά ως μορφή που επιτρέπει την εμφάνιση των αισθημάτων ως ασύμμετρων, αντιφατικών και χρονικά απορρυθμισμένων μορφών.

Στο *Abschied von gestern*, ο Κλούγκε διαμορφώνει ήδη με εντυπωσιακή σαφήνεια το σύνολο των μορφικών και θεωρητικών αρχών που θα χαρακτηρίσουν το έργο του: το μοντάζ ως μορφή σκέψης, τη φαντασία ως αντι-ρεαλιστική δύναμη, την ιστορία ως ασυνεχές πεδίο και το συναίσθημα ως προβληματική, μη άμεσα προσβάσιμη διάσταση της εμπειρίας. Η ταινία, που θεωρείται θεμελιώδες έργο του Νέου Γερμανικού Κινηματογράφου, δεν οργανώνεται γύρω από μια συνεκτική αφήγηση, αλλά γύρω από μια σειρά επεισοδίων που αφορούν τη διαδρομή της Ανίτα Γκ. μέσα στη μεταπολεμική γερμανική κοινωνία. Ωστόσο, η διαδρομή αυτή δεν συγκροτείται ως βιογραφία· παραμένει αποσπασματική, διακοπτόμενη, ανοιχτή, η ύπαρξή της συνίσταται από διακοπές, ασυνέχειες και μετατοπίσεις. Το μοντάζ λειτουργεί εδώ ως μορφή που αποκάλυπτει την αδυναμία συγκρότησης ταυτότητας, καθώς η εμπειρία δεν οργανώνεται σε γραμμική αφήγηση αλλά παραμένει ένα σύνολο ασύνδετων εντυπώσεων. Το μοντάζ λειτουργεί εδώ ως βασικός μηχανισμός αποδιάρθρωσης της αφηγηματικής συνέχειας. Οι σκηνές δεν συνδέονται αιτιολογικά, αλλά τοποθετούνται σε μια σχέση έντασης: εικόνες, γραπτά ενθέματα, αφηγηματικά σχόλια και ντοκουμαντερίστικα στοιχεία διακόπτουν συνεχώς τη ροή. Η αφήγηση δεν εξελίσσεται, αλλά αναστέλλεται. Αυτό έχει άμεσες συνέπειες για την κατανόηση των αισθημάτων: η Ανίτα Γκ. δεν εμφανίζεται ως ψυχολογικά διαφανές υποκείμενο, του οποίου τα συναισθήματα μπορούν να ερμηνευθούν με όρους εσωτερικότητας. Αντίθετα, τα αισθήματα εμφανίζονται ως ασύμμετρα προς τις καταστάσεις: αντιδράσεις που δεν φαντάζουν αταίριαστες, σιωπές εκεί όπου θα αναμενόταν ένταση, εκρήξεις χωρίς σαφή αιτία.

Η φαντασία, σε αυτό το πλαίσιο, δεν λειτουργεί ως φυγή από την πραγματικότητα, αλλά ως τρόπος να καταστεί ορατή η ασυνέχειά της. Η Ανίτα Γκ. δεν ονειρεύεται με την έννοια της απόδρασης από την πραγματικότητα· κινείται

μέσα σε μια πραγματικότητα που η ίδια δεν μπορεί να ενοποιήσει. Το παρελθόν της ως Εβραία από την Ανατολική Ευρώπη δεν ενσωματώνεται στο παρόν της· παραμένει ως ίχνος, ως ασυνέχεια που δεν επιλύεται. Το αποτέλεσμα είναι μια μορφή κινηματογράφου όπου η αφήγηση δεν οργανώνει τα αισθήματα, αλλά τα εκθέτει ως προβληματικά. Το μοντάζ δεν αναδεικνύει τι αισθάνεται η Ανίτα Γκ.· δημιουργεί τις συνθήκες μέσα στις οποίες το συναίσθημα εμφανίζεται ως ασταθές, στερημένο από κάθε βεβαιότητα. Η ταινία δεν αφηγείται μια υπόθεση ενηλικίωσης· καταγράφει την αδυναμία συγκρότησης εμπειρίας σε έναν κόσμο όπου η ιστορία δεν μπορεί πλέον να λειτουργήσει ως συνεκτικό πλαίσιο.

Η ίδια ταινία πρέπει να κατανοηθεί και ως ριζική επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης μεταξύ αφήγησης και ιστορικής εμπειρίας. Και πάλι κινητοποιείται η φαντασία: λειτουργεί ως δύναμη που παρεμβάλλεται ανάμεσα στα θραύσματα, δημιουργώντας σχέσεις που δεν προκύπτουν από την πραγματικότητα αλλά από την ίδια τη μορφή. Η ιστορία δεν αναπαρίσταται – παραμένει σε εκκρεμότητα μέσα στη σύγκρουση των υλικών της. Η Ανίτα Γκ. δεν αποτελεί χαρακτήρα με την κλασική έννοια· λειτουργεί ως σημείο στο οποίο τέμνονται διαφορετικές ιστορικές γραμμές, χωρίς να συντίθενται. Καθώς η ιστορία δεν εμφανίζεται ως συνεχής αφήγηση, αποτελεί μόνον μια παράθεση ρήξεων που διαπερνούν το υποκείμενο. Τα αισθήματα, σε αυτή την ανάγνωση, δεν είναι απλώς αποσταθεροποιημένα, αλλά μένουν δομικά ακαθόριστα, δηλαδή χωρίς να εγγράφονται στα ιστορικά συμφραζόμενα που υποτίθεται ότι τα έχουν δημιουργήσει. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα τι αισθάνεται η Ανίτα Γκ., διότι το ίδιο το πλαίσιο που θα καθιστούσε δυνατή μια τέτοια ερμηνεία έχει διαρραγεί. Από αυτήν την άποψη, το μοντάζ, αντί να οργανώνει την πρόσβαση στο εσωτερικό του υποκειμένου, αποκαλύπτει την αδυναμία μιας τέτοιας πρόσβασης. Η αφήγηση δεν οδηγεί σε κατανόηση· διατηρεί το χάσμα μεταξύ γεγονότος και συναισθήματος.

Η προβληματική αυτή αποκτά μια νέα, ακόμη πιο σύνθετη μορφή στο *Die Artisten in der Zirkuskuppel: ratlos*, όπου ο Alexander Kluge μετατοπίζει το ενδιαφέρον του από την ατομική διαδρομή σε μια συλλογική μορφή αποτυχίας: την αδυναμία συγκρότησης ενός «άλλου» θεσμού, ενός εναλλακτικού χώρου εμπειρίας. Η ιστορία της Λένυ Πάικερτ, που επιχειρεί να μετασχηματίσει το τσίρκο σε χώρο ουτοπικής καλλιτεχνικής πρακτικής, δεν εξελίσσεται ως αφήγηση επιτυχίας ή αποτυχίας· παραμένει ανολοκλήρωτη, διαρκώς διακοπτόμενη. Το μοντάζ εδώ γίνεται ακόμη πιο εμφανώς εργαλείο σκέψης. Η ταινία συνδυάζει σκηνές μυθοπλασίας με θεωρητικά σχόλια, αρχειακό υλικό και αναστοχαστικά ενθέματα. Η αφήγηση διακόπτεται συνεχώς από παρεμβολές που σχολιάζουν ή αμφισβητούν την ίδια τη δυνατότητα αφήγησης. Η φαντασία, αντί να προσφέρει διέξοδο, αποκαλύπτει τα όριά της: η ουτοπία του τσίρκου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, όχι λόγω έλλειψης βούλησης, αλλά λόγω των ίδιων των δομών μέσα στις οποίες επιχειρεί να υπάρξει.

Η ιστορία, σε αυτό το έργο, εμφανίζεται ως πεδίο ανεκπλήρωτων δυνατοτήτων. Το παρελθόν δεν λειτουργεί ως θεμέλιο· το μέλλον δεν μπορεί να προδιαγραφεί. Η αφήγηση κινείται ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα χωρίς να καταλήγει. Τα αισθήματα της Λένυ Πάικερτ –ελπίδα, απογοήτευση, επιμονή– δεν συγκροτούν μια συνεκτική συναισθηματική πορεία· εμφανίζονται ως διαδοχικές μορφές που δεν συντίθενται. Το μοντάζ καθιστά αυτή την ασυνέχεια ορατή: κάθε προσπάθεια συγκρότησης συνοχής διακόπτεται από την ίδια τη μορφή της ταινίας. Η φαντασία δεν καταργείται· εκτίθεται ως ανεπαρκής. Η αφήγηση δεν ολοκληρώνεται· παραμένει σε εκκρεμότητα. Και τα αισθήματα δεν οδηγούν σε δράση· αποκαλύπτουν την αδυναμία της. Στο ίδιο πεδίο αναζήτησης εγγράφεται και το *Lernprozesse mit tödlichem Ausgang* (1973), όπου η έννοια της μάθησης αποσυντίθεται ριζικά. Αντί η εμπειρία να οδηγεί σε κατανόηση, εμφανίζεται ως διαδικασία που αναπαράγει την αποτυχία. Οι πράξεις επαναλαμβάνονται χωρίς να μεταβάλλονται, και τα συναισθήματα δεν λειτουργούν ως μέσα προσανατολισμού αλλά ως στοιχεία που αποτυγχάνουν να συγκροτήσουν εμπειρία. Το μοντάζ καθιστά αυτή τη δομική επανάληψη ορατή.

Το *Gelegenheitsarbeit einer Sklavin* (Η περιστασιακή εργασία μιας σκλάβας, 1973), αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο όπου η «ποιητική δύναμη της θεωρίας» μετουσιώνεται σε οπτικό γεγονός. Δεν πρόκειται για μια απλή κοινωνική καταγραφή, αλλά για μια σύνθετη ανατομία της γυναικείας υποκειμενικότητας μέσα στις συμπληγάδες του ύστερου καπιταλισμού, της οικογενειακής εστίας και της πολιτικής στράτευσης. Στο κέντρο βρίσκεται η Ροζβίτα Μπρόνσκι, μια γυναίκα που η ζωή της ορίζεται από μια διαρκή, εξαντλητική διαπάλη ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο. Ο Kluge χρησιμοποιεί την ηρωίδα του όχι ως ένα επίπεδο σύμβολο του φεμινισμού, αλλά ως ένα ζωντανό κοινωνικό εργαστήριο. Η Ροζβίτα είναι η σκλάβα που διεκδικεί την αυτονομία της μέσα από την περιστασιακή εργασία: διεκπεραιώνει παράνομες εκτρώσεις για να συντηρήσει οικονομικά την οικογένειά της, επιτρέποντας στον σύζυγό της να αφοσιωθεί στις δικές του πνευματικές αναζητήσεις. Ο Kluge αναδεικνύει την ωμότητα της πατριαρχικής δομής των κοινωνικών σχέσεων, όπου η γυναικεία φροντίδα και η αναπαραγωγική ικανότητα μετατρέπονται σε εμπορεύσιμη ύλη για την επιβίωση του άνδρα και της πυρηνικής οικογένειας.

Το μοντάζ του Kluge δεν ακολουθεί μια γραμμική πορεία, αλλά τεμαχίζει την πραγματικότητα. Παρεμβάλλει στατικά πλάνα, κείμενα, φωτογραφίες και αποσπάσματα από την ιστορία, δημιουργώντας μια διαρκή απόσταση – θα λέγαμε, κατά το μπρεχτικό πρότυπο – που αναγκάζει τον θεατή να μην ταυτιστεί παθητικά, αλλά να αναστοχαστεί. Το μοντάζ λειτουργεί ως αισθητική σύνδεση του ατομικού με το συλλογικό: η καθημερινότητα της Ροζβίτα στην κουζίνα συγκρούεται με τις μεγάλες πολιτικές θεωρίες, και η μοναξιά της μέσα στη σχέση των δύο φύλων αντανακλά την αποξένωση ολόκληρης της κοινωνικής δομής.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στον κόσμο των αισθημάτων. Ο Kluge, πιστός στην απεικόνιση του αντι-ρεαλισμού των συναισθημάτων, δείχνει πώς η Ροζβίτα χρησιμοποιεί τη φαντασία και το πείσμα της ως μηχανισμούς άμυνας. Τα αισθήματά της δεν είναι απλώς ψυχολογικές αντιδράσεις, αλλά πρώτες ύλες αντίστασης. Όταν αποφασίζει να ασχοληθεί με την πολιτική, το κάνει με έναν τρόπο σχεδόν παιδικό, ορμητικό και αδέξιο, που όμως φανερώνει μια σκληρή, πλην παραγνωρισμένη αλήθεια: η παραδοσιακή πολιτική σκέψη είναι συχνά ανίκανη να περιλάβει τη βιωμένη εμπειρία της γυναίκας.

Η σχέση των δύο φύλων στην ταινία αποκαλύπτεται ως μια σχέση εξουσίας μεταμφιεσμένη σε αγάπη. Ο σύζυγος, ένας παθητικός δέκτης της θυσίας της, εκπροσωπεί έναν αποστειρωμένο ορθολογισμό, ενώ η Ροζβίτα ενσαρκώνει τη ζωτική ορμή που προσπαθεί να σπάσει τα δεσμά. Ο Kluge μας δείχνει ότι η χειραφέτηση δεν είναι μια στιγμιαία απόφαση, αλλά μια επίπονη διαδικασία αρχαιολογικής ανασκαφής των ίδιων μας των επιθυμιών.

Στο τέλος, η ταινία αφήνει ένα ανοιχτό ερώτημα. Η Ροζβίτα, ανάμεσα στις πάνες των παιδιών της και τα πολιτικά φυλλάδια, ανάμεσα στην παράνομη δραστηριότητα και την οικιακή απομόνωση, γίνεται το πρόσωπο μιας νέας υποκειμενικότητας. Μιας υποκειμενικότητας που μαθαίνει να χρησιμοποιεί τα θραύσματα της ζωής της για να χτίσει, έστω και περιστασιακά, μια δική της αντι-δημοσιότητα. Η δημιουργία αυτού του χώρου, όσο ελλειμματικός κι αν είναι αποτελεί προϋπόθεση της ανθεκτικότητας και συνάμα πεδίο αυτονοηματοδότησης της γυναίκας που δεν παύει να επιδιώκει, μέσα από τα τραύματά της, τον αυτοπροσδιορισμό σε συνθήκες πολλαπλής υπαγωγής στις κυρίαρχες σχέσεις.

Αυτή η ταινία είναι επίσης πολύ καλό παράδειγμα του χειρισμού της μουσικής στον κινηματογράφο του Kluge: να έρθει σε ρήξη με την εικόνα που προβάλλεται στην οθόνη. Όταν η εικόνα δείχνει την ωμότητα της καθημερινότητας ή την αποξένωση της εργασίας, μια λυρική μελωδία μπορεί ξαφνικά να αναδυθεί, όχι για να ωραιοποιήσει την κατάσταση, αλλά για να υπενθυμίσει την ουτοπική υπόσχεση που κρύβει μέσα της η ανθρώπινη ψυχή. Είναι η μουσική που αρνείται να δεχτεί ότι ο κόσμος είναι μόνο αυτό που φαίνεται - είναι η φωνή της επιθυμίας που επιμένει να πάλλεται δεμένη με αλυσίδες.

Σε μεταγενέστερα έργα του ο Kluge θα διαφοροποιήσει περισσότερο τη λειτουργία της μουσικής ως στοιχείο του μοντάζ, καθώς θα την χρησιμοποιήσει ακόμη ως ιστό που διαπερνά τους αιώνες φέροντας σε επαφή διαφορετικές χρονικότητες μεταξύ τους. Μέσω του ήχου ο Kluge φέρνει το παρελθόν στο παρόν. Μια άρια του 18ου αιώνα μπορεί να επενδύσει μια σκηνή πολιτικής σύγκρουσης του 20ού, δημιουργώντας έναν βραχυκύκλωμα στον χρόνο. Αυτό το ακουστικό μοντάζ επιτρέπει στον θεατή να αισθανθεί ότι τα τραύματα και

οι ελπίδες της ανθρωπότητας, ανδρών και γυναικών, με δεδομένη τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας μεταξύ τους, είναι κοινά, αποτελώντας μέρος μιας μακράς, ατελείωτης αλυσίδας εμπειριών. Η μουσική είναι για τον Kluge το ασυνείδητο της ιστορίας, μια γλώσσα που καταλαβαίνει το σώμα και η καρδιά, εκεί όπου η διάνοια σκοντάφτει.

Η κοινωνική διάσταση της απορρύθμισης της υποκειμενικότητας αναδεικνύεται με ιδιαίτερη ένταση στο *In Gefahr und größter Not bringt der Mittelweg den Tod* (Στον κίνδυνο και την ανάγκη η μέση λύση οδηγεί στο θάνατο, 1974), που συνυπογράφει ο Kluge με τον Edgar Reitz. Εκεί η πόλη της Φραγκφούρτης δεν λειτουργεί ως απλό σκηνικό αλλά ως δυναμικό πλέγμα σχέσεων, ένας χώρος, όπου τα αισθήματα παράγονται και οργανώνονται μέσα από συλλογικές τελετουργίες και μηχανισμούς εξουσίας. Η εναλλαγή ανάμεσα σε σκηνές καρναβαλιού και σε εικόνες αστυνομοκρατίας δεν οδηγεί σε μια συνθετική εικόνα της κοινωνίας. Αντίθετα, αποκαλύπτει την ετερογένεια των μορφών μέσα από τις οποίες εκφράζονται τα συναισθήματα. Το καρναβάλι, ως χώρος υπερβολής και εκτόνωσης, και ο αστυνομικός έλεγχος, ως μορφή καταστολής, δεν παρουσιάζονται ως αντίθετα, αλλά ως αλληλοσυμπληρούμενα στοιχεία μιας κοινωνικής οικονομίας των αισθημάτων. Εδώ, το μοντάζ λειτουργεί ως μέσο αποκάλυψης των σχέσεων ανάμεσα σε αυτές τις μορφές. Οι εικόνες δεν συνδέονται αφηγηματικά, αλλά τοποθετούνται σε μια σχέση που επιτρέπει την εμφάνιση των αντιφάσεών τους. Η πόλη δεν εμφανίζεται ως ενιαίο σύνολο, αλλά ως πεδίο συγκρούσεων, στο οποίο τα αισθήματα δεν συγκροτούνται ως εσωτερικές καταστάσεις, αλλά ως κοινωνικά οργανωμένες πρακτικές.

Η μπενγιαμινική εμπειρία του σοκ επανεμφανίζεται εδώ ως αισθητική μορφοποίηση της κοινωνικής συνθήκης. Η πολλαπλότητα της άμυνας απέναντί του αναπαρίσταται μέσα από καταστάσεις, πρόσωπα και μικρο-αφηγήσεις, οι οποίες δεν συντίθενται σε ενιαίο νόημα αλλά παραμένουν σε κατάσταση αμοιβαίας έντασης. Το μοντάζ δεν αποσκοπεί στη δημιουργία συνοχής, αλλά λειτουργεί ως μέσο παράθεσης ετερογενών υλικών: σκηνές καθημερινής ζωής, στιγμές κρίσης, θραύσματα λόγου, κινήσεις σωμάτων μέσα στον αστικό χώρο. Η πόλη εμφανίζεται ως πεδίο κυκλοφορίας, όπου τα υποκείμενα διασταυρώνονται χωρίς να συγκροτούν κοινή εμπειρία, τα αισθήματα δεν εκφράζονται ως εσωτερικές καταστάσεις αλλά ως αποτελέσματα κοινωνικών σχέσεων και ρυθμών. Αποσυνδέοντας ο Kluge τις σκηνές από κάθε γραμμική αιτιότητα, καθιστώντας ορατή την ασυμμετρία μεταξύ γεγονότος και συναισθήματος. Το αποτέλεσμα δεν είναι η κατανόηση μιας ιστορίας, αλλά η εμπειρία μιας αστικής πραγματικότητας όπου τα αισθήματα κυκλοφορούν ως αφηρημένες μορφές χωρίς σταθερό σημείο αναφοράς.

Η σχέση ανάμεσα σε αισθήματα και εξουσία αναπτύσσεται με διαφορετικό τρόπο στο *Der starke Ferdinand* (Ο δυνατός Φέρντιναντ, 1976), όπου η μορφή του

πρωταγωνιστή συγκροτείται μέσα από μια σειρά αντιφατικών κινήσεων ανάμεσα στον έλεγχο και την αποτυχία. Ο χαρακτήρας του Φέρντιναντ, ως επικεφαλής μιας ιδιωτικής εταιρείας ασφαλείας, επιχειρεί να επιβάλει τάξη σε έναν κόσμο που εμφανίζεται ήδη αποσταθεροποιημένος. Ωστόσο, η ίδια η έννοια της τάξης αποδεικνύεται προβληματική: οι πράξεις του δεν οδηγούν σε σταθεροποίηση αλλά σε περαιτέρω αποσύνθεση. Η αφήγηση φαίνεται αρχικά πιο γραμμική σε σχέση με άλλα έργα του Kluge, ωστόσο το μοντάζ εισάγει συνεχώς ρήξεις που αποσταθεροποιούν αυτή τη γραμμικότητα. Οι παρεμβάσεις της φωνής εκτός κάδρου, οι απότομες μεταβάσεις και οι ασυνεχείς σχέσεις εικόνας και ήχου δημιουργούν μια μορφή που δεν επιτρέπει την ταύτιση με τον χαρακτήρα. Το συναίσθημα εδώ δεν λειτουργεί ως εσωτερική κατάσταση του υποκειμένου, αλλά ως στοιχείο ενσωματωμένο σε μηχανισμούς ελέγχου και επιτήρησης, οι οποίοι οριοθετούν το πεδίο διασταύρωσης κοινωνικών και ψυχικών δυνάμεων – της έντασης μεταξύ κοινωνικά προσδιορισμένων συνειδητών και άλογων ασυνείδητων διαδικασιών. Το μοντάζ του Kluge, ως μορφή που επιτρέπει τη συνύπαρξη ετερογενών στοιχείων, καθίσταται το κατάλληλο μέσο για την απόδοση αυτής της διάσπασης, προκειμένου να αποκαλύψει την ασυνέχεια μεταξύ πρόθεσης και αποτελέσματος, μεταξύ δράσης και συναισθήματος. Οι σκηνές δεν συγκροτούν μια συνεκτική αφήγηση εξουσίας· αντίθετα, εκθέτουν την αποτυχία της. Το συναίσθημα εμφανίζεται ως λειτουργικό στοιχείο ενός συστήματος, το οποίο, εν τούτοις, δεν μπορεί να σταθεροποιηθεί. Είναι μορφή που διασχίζει τις δομές εξουσίας χωρίς να ενοποιείται. Πρόκειται για ένα διαλεκτικό σχήμα χωρίς αναίρεση: η αποσταθεροποίηση των αισθημάτων είναι όρος σταθεροποίησης της εξουσίας και ταυτόχρονα συνδέεται με την αποσταθεροποίησή της.

Η πολιτική διάσταση του ζητήματος αποκτά ιδιαίτερη οξύτητα στο συλλογικό έργο *Deutschland im Herbst* (Η Γερμανία το φθινόπωρο, 1978). Ο Kluge ήταν υπεύθυνος για το γενικό πλαίσιο και υπέγραφε διάφορα επεισόδια, ενώ συνέπραξαν και άλλοι σημαντικοί δημιουργοί του Νέου Γερμανικού Κινηματογράφου (Fassbinder, Volker Schlöndorff, Bernhard Sinkel κ.α.). Το ιστορικό πλαίσιο – η περίοδος της RAF και η ένταση μεταξύ κράτους και αριστερής ένοπλης βίας – δεν παρουσιάζεται μέσω μιας ενιαίας αφήγησης, αλλά διασπάται σε πολλαπλές οπτικές που δεν συγκλίνουν. Το μοντάζ λειτουργεί ως βασική αρχή οργάνωσης αυτής της πολυφωνίας: ιδιωτικές στιγμές, δημόσιες δηλώσεις, τηλεοπτικά αποσπάσματα και σκηνές καθημερινότητας τοποθετούνται σε μια σχέση που δεν οδηγεί σε σύνθεση αλλά σε ανάδειξη της ασυμβατότητάς τους. Σε αυτό το πλαίσιο, τα αισθήματα – φόβος, ανασφάλεια, καχυποψία – δεν εμφανίζονται ως ατομικές αντιδράσεις αλλά ως συλλογικά μορφοποιημένα φαινόμενα. Οι αναλύσεις των Negt και Kluge για τη δημόσια σφαίρα που θα αναφερθούν στη συνέχεια βρίσκουν εδώ μια εύστοχη αισθητική αποτύπωση: η εμπειρία των υποκειμένων διαμεσολαβείται από θεσμούς, μέσα ενημέρωσης και λόγους εξουσίας, οι οποίοι καθορίζουν όχι μόνο τι γίνεται αντιληπτό, αλλά και πώς βιώνεται. Το μοντάζ αποκαλύπτει αυτή τη διαδικασία, όχι εξηγώντας

την αλλά εκθέτοντάς την: τα ίδια γεγονότα εμφανίζονται μέσα από διαφορετικά πρίσματα, χωρίς να προκύπτει ένα ενιαίο νόημα. Έτσι, το συναίσθημα καθίσταται ορατό ως προϊόν μιας διαδικασίας παραγωγής, και όχι ως άμεση έκφραση εμπειρίας. Η κινηματογραφική μορφή δεν αποκαθιστά την ενότητα· καθιστά ορατή τη διάσπασή της.

Η ίδια λογική επεκτείνεται στο αριστουργηματικό *Die Patriotin* (Η πατριώτισσα, 1979), Η ταινία δεν αφηγείται την ιστορία της Γερμανίας με γραμμικό τρόπο, ούτε τη παρουσιάζει με αιτιακή συνάφεια – αφήνει μόνον ένα πεδίο θραυσμάτων που συνυπάρχουν χωρίς να ενοποιούνται. Η κεντρική μορφή της δασκάλας ιστορίας λειτουργεί όχι ως φορέας γνώσης αλλά ως σημείο διέλευσης διαφορετικών χρονικοτήτων και αφηγήσεων. Αδυνατεί να συγκροτήσει μια συνεκτική ταυτότητα, καθώς λειτουργεί ως φορέας πολλαπλών, συχνά αντιφατικών σχέσεων με το παρελθόν. Η εμπειρία της δεν είναι ενιαία, αλλά διασπασμένη—μια συνθήκη που αντανακλά την αδυναμία συγκρότησης εμπειρίας στο νεωτερικό κόσμο που επιτείνεται από την αδυναμία επεξεργασίας του γερμανικού παρελθόντος. Συνδέοντας αρχαικό υλικό, φαντασιακές προβολές, προσωπικές αναμνήσεις και ιστορικά σχόλια, τα οποία προέρχονται από διαφορετικές χρονικές στιγμές και επίπεδα εμπειρίας το μοντάζ τα εντάσσει σε ενιαίο αφηγηματικό σχήμα ώστε να καταστήσει ορατή την ασυνέχεια, χωρίς να αποκαθιστά κάποια συνοχή. την επιλύει. «Η ιστορία», σημειώνει ο Kluge, «δεν είναι κάτι που μπορούμε να αφηγηθούμε· είναι κάτι που πρέπει να συναρμολογήσουμε».

Εάν στα παραπάνω παραδείγματα το πρόβλημα αφορά κυρίως τη διάσπαση της εμπειρίας, στο *Die Macht der Gefühle* (Η δύναμη των αισθημάτων, 1983)²² το επίκεντρο μετατοπίζεται αποφασιστικά από την εμπειρία ως τέτοια στα ίδια τα αισθήματα ως ιστορικά και μορφολογικά διαμεσολαβημένες κατασκευές. Η ταινία δεν αφηγείται συναισθηματικές ιστορίες· αντιθέτως, αναστέλλει συστηματικά τη δυνατότητα μιας τέτοιας αφήγησης, προκειμένου να καταστήσει ορατές τις μορφές μέσα από τις οποίες τα συναισθήματα γίνονται αναγνωρίσιμα και κοινωνικά λειτουργικά. Με αυτόν τον τρόπο, το έργο εγγράφεται άμεσα στην προβληματική του αντι-ρεαλισμού των αισθημάτων, σύμφωνα με την οποία τα αισθήματα, στη συνθήκη της ύστερης νεωτερικότητας, δεν μπορούν πλέον να θεωρηθούν άμεση έκφραση εμπειρίας, αλλά μορφές ήδη διαμεσολαβημένες από ιστορικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς. Επεισόδια

²² Η ταινία θα συνοδευτεί και από ένα έργο σε δυο ογκώδεις τόμους, για τους οποίους θα γίνει λόγος στη συνέχεια, καθώς και άλλα υλικά που βρίσκονται συγκεντρωμένα στον αρ. 15 της έκδοσης των κινηματογραφικών απάντων του Kluge. Το ώριμο αυτό με θέμα τα αισθήματα είναι ο λόγος αναγόρευσης του Kluge σε «χαρτογράφο των αισθημάτων». Το εύρος και το βάθος της πραγμάτευσής τους, η οποία διαπερνά με ποικίλους τρόπους το σύνολο του έργου του τον καθιστά την κατ' εξοχήν αναφορά, ίσως πέρα από κάθε άλλη, για αυτό το θέμα.

μυθοπλασίας, αρχειακά αποσπάσματα, θεωρητικά σχόλια και μουσικά θραύσματα τοποθετούνται μέσω του μοντάζ σε μια σχέση που δεν οδηγεί σε σύνθεση, αλλά σε ανάδειξη της ασυμβατότητάς τους. Η κινηματογραφική μορφή δεν επιτρέπει στον θεατή να αναγνωρίσει ένα συναίσθημα με τον συνήθη τρόπο· τον υποχρεώνει να το συλλάβει ως αποτέλεσμα σχέσεων, ως προϊόν μιας διαδικασίας που δεν ολοκληρώνεται. Υπό αυτή την έννοια, το μοντάζ λειτουργεί ως μορφή σκέψης, η οποία δεν αναπαριστά αλλά επεξεργάζεται τα αισθήματα μέσω της διερεύνησης της ετερογένειας που χαρακτηρίζει τα υλικά συγκρότησής τους.

Η ταινία δεν αφηγείται συναισθηματικές ιστορίες· αποσυνθέτει τις μορφές μέσα από τις οποίες τα συναισθήματα γίνονται αναγνωρίσιμα. Η δυσαρμονία μεταξύ ήχου και εικόνας λειτουργεί εδώ ως αναλυτικός μηχανισμός μεταφέροντας την προβληματική του μοντάζ του Kluge στο συσχετισμό μεταξύ αισθητικών μέσων. Η αποσύνθεση των αισθημάτων δεν παρουσιάζεται ως ψυχολογική κατάσταση, αλλά ως αποτέλεσμα μιας ιστορικά προσδιορισμένης αισθητικής οικονομίας. Ως συνήθως απουσιάζει η ενιαία αφήγηση·, ενώ η ταινία οργανώνεται ως μια αλληλουχία ετερογενών σκηνών, στις οποίες η μουσική λειτουργεί όχι ως μέσο ταύτισης, αλλά ως παράγοντας αποσταθεροποίησης.

Κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζει η χρήση της όπερας – ιδίως μέσω αποσπασμάτων του Wagner– η οποία δεν αποσκοπεί στην ενίσχυση, αλλά στην αποκάλυψη της τεχνητής, κάθε άλλο παρά πηγαίας φύσης της. Η οπερατική φόρμα, ως κατεξοχήν μηχανή παραγωγής τυποποιημένων συγκινήσεων,²³ συμπυκνώνει ιστορικά μορφοποιημένα σχήματα συγκίνησης, τα οποία αναγνωρίζονται άμεσα από τον θεατή. Ο Kluge δεν απορρίπτει αυτά τα σχήματα· τα αποσπά από τα αρχικά τους συμφραζόμενα, αποσυνδέοντας τα από τις συγκεκριμένες εμπειρίες που αναπαρίστανται στις σκηνές της ταινίας, και τα επανατοποθετεί σε νέες συνάφειες, όπου η λειτουργία τους παύει να είναι αυτονόητη. Με αυτόν τον τρόπο η μουσική δεν εκφράζει το συναίσθημα που εικονοποιείται, ενώ θέλει να αποκαλύψει την απόσταση ανάμεσα στη μορφή και την εμπειρία.

Η δυσαρμονία μεταξύ ήχου και εικόνας λειτουργεί, σε αυτό το πλαίσιο, ως αναλυτικός μηχανισμός. Όταν μια δραματική άρια συνοδεύει μια σκηνή που δεν ανταποκρίνεται στο ύφος της, η αναμενόμενη συναισθηματική ταύτιση διαρρηγνύεται. Το συναίσθημα δεν ενισχύεται· αποσταθεροποιείται. Ο θεατής δεν μπορεί πλέον να βυθιστεί στη συγκίνηση· καλείται να αναστοχαστεί τις συνθήκες της παραγωγής της. Η λειτουργία αυτή συνδέεται άμεσα με την μπενγια-

²³ Ο ίδιος ο Kluge την χαρακτηρίζει «εργοστάσιο συναισθημάτων».

μινική έννοια της διακοπής (Unterbrechung), που αποδίδει στο κινηματογραφικό cut του Kluge τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του: μέσω των τομών, η αισθητική εμπειρία μετατρέπεται σε πεδίο κριτικής επεξεργασίας.

Σε μια χαρακτηριστική σκηνή, η υπερβολική συναισθηματική φόρτιση της μουσικής δεν αντιστοιχεί στο οπτικό υλικό, δημιουργώντας ένα χάσμα ανάμεσα στο ακουστικό και το οπτικό επίπεδο. Αυτό το χάσμα δεν είναι απλώς ειρωνικό· λειτουργεί ως μορφή αποκάλυψης της ίδιας της δομής των αισθημάτων. Το συναίσθημα εμφανίζεται ως κάτι που δεν ανήκει στο υποκείμενο, αλλά ως αποτέλεσμα μιας εξωτερικής οργάνωσης. Όπως η συνείδηση στη μεγαλούπολη αμύνεται απέναντι στην υπερφόρτωση των ερεθισμάτων μέσω της απορρόφησής ή απονέκρωσής τους, και τα αισθήματα στην ταινία εμφανίζονται ως ήδη επεξεργασμένα, απονευρωμένα, ενταγμένα σε προκαθορισμένα σχήματα. Και πάλι, το μοντάζ δεν αναπαράγει αυτή τη διαδικασία· την διακόπτει, καθιστώντας ορατή την ασυνέχειά της.

Παράλληλα, η ταινία αναδιατάσσει τον ίδιο τον χρόνο των αισθημάτων. Η γραμμική αφήγηση, που θα επέτρεπε τη σταδιακή ανάπτυξη ενός συναισθήματος, αντικαθίσταται από μια πολλαπλότητα χρονικών επιπέδων που συνυπάρχουν χωρίς ιεράρχηση. Το παρελθόν της όπερας, το παρόν των εικόνων και το φαντασιακό επίπεδο των συναισθηματικών προβολών τέμνονται σε μια μορφή που δεν επιτρέπει τη σταθεροποίηση. Ο χρόνος δεν λειτουργεί ως φορέας συνέχειας, αλλά ως υλικό προς ανασύνθεση, επιβεβαιώνοντας τη θέση ότι τα αισθήματα δεν εξελίσσονται οργανικά αλλά συγκροτούνται μέσα από ρήξεις. Σε αυτόν τον ορίζοντα, η φαντασία δεν εμφανίζεται ως υποκειμενική ικανότητα, αλλά ως μορφική λειτουργία του ίδιου του μοντάζ. Οι συνδέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στα ετερογενή στοιχεία δεν ανήκουν σε ένα υποκείμενο· παράγονται από τη διάταξή τους. Η φαντασία γίνεται έτσι συλλογική διαδικασία, ενσωματωμένη στη μορφή του έργου. Τα αισθήματα δεν προκύπτουν από την εσωτερικότητα· αναδύονται ως αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας, ως συμβάντα που δεν μπορούν να αναχθούν σε μια σταθερή πηγή.

Και δεν αποτελεί ερμηνευτική προβολή, αν διακρίνουμε εδώ ιδιαίτερα ευδιάκριτο τον στόχο του Kluge: να καταστήσει σαφές ότι τα αισθήματα δεν είναι ιδιωτική υπόθεση, αλλά δημόσια ύλη. Η επαναλαμβανόμενη αποσύνδεση των μορφών τους αποκαλύπτει ότι αυτό που βιώνεται ως «προσωπικό» είναι ήδη διαμορφωμένο από συλλογικές μορφές, από ιστορικά καθορισμένα σχήματα έκφρασης και αναγνώρισης. Το μοντάζ δεν αποκαθιστά μια υποτιθέμενη αυθεντικότητα· καθιστά ορατή την απουσία της. Με τον τρόπο αυτό, η ταινία δεν προσφέρει μια αναπαράσταση των αισθημάτων, αλλά μια θεωρία τους σε κινηματογραφική μορφή.

Η αποσταθεροποίηση αυτή αποκτά σαφέστερη μορφή στο *Der Angriff der Gegenwart auf die übrige Zeit* (Η επίθεση του παρόντος στον υπόλοιπο χρόνο, 1985),

όπου και πάλι τα αισθήματα αποκτούν χρονικότητα. Δεν συγχρονίζονται με τις περιστάσεις, οι οποίες οιονεί τα προκαλούν, καθώς εμφανίζονται είτε καθυστερημένα, είτε πρόωρα. Σε αυτήν την τελευταία μεγάλη ταινία του Kluge, καθώς θα ακολουθήσουν μόνον λίγα έργα μικρότερου ή μικρού μήκους, βρίσκονται συγκεντρωμένα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν την αισθητική του. Η σύνοψή τους μπορεί να θεωρηθεί και κατακλείδα αυτής της σύντομης αναφοράς στο κινηματογραφικό του έργο.

Στην επίθεση του παρόντος, όπως και στο σύνολο των ταινιών του Kluge η αισθητική πρόταση οργανώνεται με άξονα το μοντάζ. Το μοντάζ καλείται να αποσυντονίσει τη σταθερή σηματοδότηση των αισθημάτων υποδεικνύοντας τη συνύπαρξη πολλαπλών χρονικοτήτων, όπως ακριβώς ενεργεί και στο ιστορικό υλικό, του οποίου διαρρηγνύει την υποτιθέμενη συνοχή προκειμένου να προκαλέσει την αναδιάταξη σε νέους, πάντα επισφαλείς συσχετισμούς. Ο Kluge, ως εκ τούτου, δεν συνθέτει αλλά εκθέτει: παρουσιάζει την πολλαπλότητα χωρίς να την ενοποιεί, διατηρώντας την ένταση μεταξύ των στοιχείων που την απαρτίζουν. Εκεί βρίσκει την κινηματογραφική μορφή της η ανάλυση της Κριτικής Θεωρίας για την ιστορική γνώση ως διάταξης στιγμών ή σχεσιακής έκθεσης (*konstellative Darstellung*): τα στοιχεία δεν οργανώνονται μέσω της αιτιακής τους συνάφειας, αλλά τοποθετούνται σε μια σχέση που επιτρέπει την ανάδυση νοήματος μέσα από την έντασή τους.²⁴ Η ιστορία εμφανίζεται τότε ως πεδίο ασυνεχιών, στο οποίο το παρελθόν δεν λειτουργεί ως σταθερό σημείο αναφοράς, αλλά ως υλικό προς επεξεργασία. Και έχει αποφασιστική σημασία η επισήμανση ότι αυτή η μορφή δεν αποσκοπεί στην αναπαράσταση της ιστορίας αλλά στη δημιουργία ενός πεδίου όπου το παρελθόν καθίσταται ενεργό μέσα στο παρόν.²⁵ Τα αισθήματα, σε αυτό το πλαίσιο, δεν συνδέονται με μια ενιαία ιστορική συνείδηση· εμφανίζονται ως θραύσματα εμπειρίας που δεν μπορούν να ενοποιηθούν χωρίς πάντοτε να μένει ένα υπόλοιπο – ιστορική και ταυτόχρονα ατομική παρακαταθήκη.

4. η συνεργασία Oskar Negt – Alexander Kluge

Δημοσιότητα και Εμπειρία: το αόρατο υπόστρωμα της κοινωνικής ζωής

Το έργο των Negt και Kluge, που εκτείνεται σε πολλούς τόμους, με συνολικά πάνω από δυο χιλιάδες σελίδες, συνιστά μια μετατόπιση της Κριτικής Θεωρίας

²⁴ Christoph Streckhardt, *Kaleidoskop Kluge. Alexander Kluges Fortsetzung der Kritischen Theorie mit narrativen Mitteln*. Narr Francke Attempto, 2016, σ. 89 κ.ε.

²⁵ Πρόκειται για την αντίληψη του Benjamin για τον νυν-της-γνωστικής-δυνατότητας (*Jetzt der Erkennbarkeit*), όπου ό,τι αστόχησε, απορρίφθηκε, ηττήθηκε ή έμεινε μετέωρο στο παρελθόν επανακάμπει μέσα από τις σχισμές που διακρίνουν κάθε παροντικό χρόνο και να δικαιωθεί ανατρέποντας το ψευδεπίγραφο ιστορικό συνεχές που εγκαθιδρύουν οι κυρίαρχες αφηγήσεις.

προς ένα πεδίο ιστορικής μελέτης και επεξεργασίας νέων εργαλείων για τη διεξαγωγή της με ζητούμενο την άντληση συμπερασμάτων για τις δυνατότητες του δυναμικού που είναι αποθηκευμένο στις ψυχές και τις αισθήσεις των ανθρώπων – εκεί, όπου η διάνοια δεν έχει πρόσβαση με τα κλασικά μέσα που έχει στη διάθεσή της. Οι Negt Kluge ασχολούνται με την εμπειρική διερεύνηση των ιστορικών οικονομικών και κοινωνικών εμπειριών του εργατικού κινήματος, των υπάγωγων τάξεων, των γυναικών και των περιθωριοποιημένων ομάδων στην πορεία του 20ού αιώνα. Χωρίς να εγκαταλείπουν τη θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης για την εμπειρία και το μαρασμό της, τη μεταφέρουν στην έρευνα του ιστορικού πεδίου των εμπειριών. Ζητούμενο δεν είναι πλέον η ανάλυση των μηχανισμών αλλοτρίωσης και πραγματοποίησης που απονεκρώνουν την εμπειρία, αλλά η σύσταση του ζώντος υπολοίπου που διαφεύγει κρυμμένο στα μύχια της υποκειμενικότητας και αποτυπώνεται στις τεχνικές επιβίωσης. Είναι ό,τι εγγράφεται διαστρεβλωμένο ακόμη και στις θεσμικές πρακτικές και τα όνειρα που εμπορεύεται η καταναλωτική κουλτούρα, ενώ τίποτε δεν μπορεί να το αφομοιώσει ή να το εξαλείψει, ακριβώς επειδή αφορά στο τι κάνει τους ανθρώπους να είναι άνθρωποι και διαστρέφεται από τον πολιτισμό που δημιουργήθηκε με αυτήν την υπόσχεση για να την αθετήσει με τόσο δόλιους τρόπους.

Δεν πρόκειται για μια απλή διεύρυνση της αρνητικής διαλεκτικής, αλλά για μια σχεδόν αρχαιολογική στροφή προς εκείνα τα στρώματα της κοινωνικής ζωής που παραμένουν αδιαμόρφωτα, αδιαφανή ή ενεργά αποκλεισμένα από τις κυρίαρχες μορφές ορθολογικότητας. Στον πυρήνα αυτής της στροφής βρίσκεται η ιδέα μιας «αυτορρυθμιζόμενης οικονομίας των ορμών»—ενός πεδίου όπου το σώμα, η συγκίνηση, οι επιθυμίες και οι μορφές επιμονής (Eigensinn)²⁶ δεν εντάσσονται πλήρως σε καμία συστηματική ιστορική ανασυγκρότηση. Εκείνο που έχει μείνει στο περιθώριο, το μη επεξεργασμένο, δεν αποτελεί απλώς κατάλοιπο. Η έρευνα ανιχνεύει το δυναμικό που λανθάνει αδρανές, θαμμένο χωρίς διέξοδο στο εσωτερικό των μορφών των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Προκειμένου όμως να το αναγνωρίσουν, οι συγγραφείς δεν χρησιμοποιούν ήδη δεδομένα εννοιολογικά εργαλεία, αλλά αναζητούν νέα στρέφοντας το βλέμμα προς ό,τι παραμένει ασύντακτο, ασχημάτιστο ή στρεβλό μέσα στις παγιωμένες δομές των ύστερων ευρωπαϊκών κοινωνιών.

²⁶ Στην «Εισαγωγή» στην αγγλική μετάφραση επιλογών από το έργο με τίτλο *History and Obstinacy*, (επιμ.) Devin Fore, (μτφρ.) R. Langston και C. Shahan, σ. 15–43. Zone Books/MIT Press, 2014, ο επιμελητής δείχνει πως οι Negt και Kluge παράγουν ιστορικά την έννοια της επιμονής και γιατί το έργο αποτελεί μια ιδιαίτερα πρωτότυπη, κριτική γέφυρα ανάμεσα στον κλασικό μαρξισμό και την ψυχανάλυση.

Ο πρώτος τόμος της συνεργασίας των Negt και Kluge, *Δημοσιότητα και Εμπειρία (Öffentlichkeit und Erfahrung)*²⁷ δεν αποτελεί απλώς μια θεωρητική παρέμβαση στη συζήτηση για τη δημόσια σφαίρα· συνιστά μια ριζική αναδιατύπωση του ίδιου του ερωτήματος της εμπειρίας. Σε διάλογο με τον Habermas, αλλά και σε σαφή απόσταση από αυτόν, οι Negt και Kluge μετακινούν το επίκεντρο από την επικοινωνιακή ορθολογικότητα προς τις υλικές και βιωματικές συνθήκες που την καθιστούν δυνατή—ή την υπονομεύουν.²⁸ Η αστική δημόσια σφαίρα, όπως την περιγράφει ο Habermas, εμφανίζεται ως χώρος όπου οι ιδιώτες στην αστική κοινωνία συγκροτούνται σε πολιτικό σύστημα μέσω της έλλογής επικοινωνίας που αρθρώνεται μέσω της κριτικής - του διαλόγου, ο οποίος κατατείνει σε ορθολογικά σχήματα διαχείρισης των κοινών.²⁹ Ωστόσο, αυτή η σύλληψη προϋποθέτει μια ήδη δεδομένη εμπειρία, αποσπασμένη από τις συνθήκες παραγωγής της. Οι Negt και Kluge επιμένουν ότι μια τέτοια δημόσια σφαίρα είναι δομικά αποκομμένη από την εργασία—και, κατ' επέκταση, από εκείνα τα βιώματα που συγκροτούν την καθημερινή ύπαρξη. Αντ' αυτού, προτείνουν την έννοια μιας προλεταριακής δημόσιας σφαίρας: όχι ως έτοιμο αντίπαλο μοντέλο, αλλά ως ένα ατελές, αντιφατικό πεδίο εμπειριών που αναδύονται μέσα από την εργασία, την αναπαραγωγή, την κόπωση, την επιθυμία, τη μνήμη. Πρόκειται για μια δημόσια σφαίρα που δεν οργανώνεται γύρω από τη διαφάνεια του λόγου, αλλά γύρω από την αδιαφάνεια της εμπειρίας.

Κρίσιμη είναι εδώ η αντίληψη ότι η εμπειρία της εργασίας υφίσταται διπλή παραμόρφωση: αφενός από μια αστική κουλτούρα που την αποκλείει ως υποδεέστερη ή ανάξια λόγου, αφετέρου από την κεφαλαιοκρατική λογική που την ενσωματώνει μόνο ως αφηρημένη δύναμη παραγωγής. Πρόκειται για εμπειρίες που αποκλείονται συστηματικά από το δημόσιο λόγο — αυτές που δεν βρίσκουν μορφή έκφρασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η γλώσσα δεν είναι ουδέτερο

²⁷ Oscar Negt, Alexander Kluge, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*. Suhrkamp, 1972. Για μια ελληνική μετάφραση ενός τμήματος του έργου μαζί με σχετικά επεξηγηματικά συνοδευτικά κείμενα βλ. Oskar Negt, Alexander Kluge, Eberhard Knödler-Bunte, *Η προλεταριακή δημόσια σφαίρα*. Αντίθεση, 2016, διαθέσιμο στο https://antithesi.gr/wp-content/uploads/2017/01/ps-teliko_tel.pdf.

²⁸ Βλ. τον πολύ διαφωτιστικό “Πρόλογο” των επιμελητών της ελλ.έκδοσης . Oskar Negt, Alexander Kluge, Eberhard Knödler-Bunte, *Η προλεταριακή δημόσια σφαίρα* ό.π., σ. 7-25.

²⁹ Εδώ ακόμη οι Negt και Kluge αντιπαράτιθενται με το *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας* του 1962 (ελλ. έκδοση Νήσος, 1997) και μεταγενέστερες επεξεργασίες του Habermas κατά τη δεκαετία του '60 και προετοιμάζουν την ανεπτυγμένη *Θεωρία της επικοινωνιακής δράσης* του 1981, με την οποία ολοκληρώνεται η επικοινωνιακή στροφή του Habermas. Και οι δυο συγγραφείς κράτησαν εφ' όρου ζωής φιλικές σχέσεις αμοιβαίας εκτίμησης με τον Habermas, παρά τις διαφωνίες και την, κατά περιπτώσεις, σκληρή κριτική. Ο Negt είχε διατελέσει για χρόνια βοηθός του Habermas, ενώ ο Kluge υπήρξε σταθερός, αν και σποραδικός συνομιλητής του.

μέσο. Κοινωνικοποιεί πριν ακόμη εξατομικεύσει, αλλά ταυτόχρονα τείνει να εξισώνει το μερικό με το καθολικό. Και όμως, ακριβώς αυτή η απόσταση από την άμεση εμπειρία καθιστά δυνατή την κριτική σκέψη: μια σκέψη που μπορεί να στραφεί εναντίον του καθιερωμένου δημόσιου λόγου και των επικοινωνιακών συμβάσεων του αστικού κόσμου.

Ωστόσο, αυτό το έργο δεν ολοκληρώνει το εγχείρημα που αναλαμβάνουν οι συγγραφείς κατά το σχεδιασμό του. Όπως αναγνωρίζουν οι ίδιοι, η προλεταριακή δημόσια σφαίρα παραμένει περισσότερο υπόθεση παρά πραγματικότητα. Το *Δημοσιότητα και Εμπειρία* λειτουργεί έτσι ως προεργασία: χαρτογραφεί ένα πεδίο χωρίς να το συγκροτεί πλήρως. Το βιβλίο γνωρίζει τεράστια επιτυχία αμέσως μόλις κυκλοφορεί, καθώς προσλαμβάνεται στη Γερμανία ως αναπροσαρμογή της κριτικής θεωρίας όταν κλείνει ο κύκλος του '68, ενώ διατηρεί τον αμείλικτα ριζοσπαστικό χαρακτήρα που είχε η σκέψη της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φραγκφούρτης. Το ενδιαφέρον που προκάλεσε εξαντλείται όμως, εφόσον η αναζήτηση των όρων δημιουργίας μιας προλεταριακής αντι-δημοσιότητας στερείται πλέον υλικής βάσης στη συγκυρία της συντηρητικής στροφής μετά τα τέλη της δεκαετίας του '70. Γι' αυτόν το λόγο οι Negt και Kluge επανασχεδιάζουν και διευρύνουν την έρευνά τους στην κατεύθυνση ανάδειξης της δομής βάθους που έχει ο σχηματισμός της εμπειρίας στο φως της ιστορικής αποτίμησης των μορφών που πήρε κατά τον 20ό αιώνα.

Ιστορία και Επιμονή - στα υπόγεια της εμπειρίας

Με το *Ιστορία και Επιμονή (Geschichte und Eigensinn)*,³⁰ το εγχείρημα των Negt και Kluge αποκτά μια έκταση που υπερβαίνει όχι μόνο τα όρια μιας θεωρητικής πραγματείας, αλλά και τα ίδια τα όρια της έννοιας ως μέσου κατανόησης. Αν το *Δημοσιότητα και Εμπειρία* λειτουργούσε ως μια προπαρασκευαστική τομή—ως η αποκάλυψη της αδυναμίας της αστικής δημόσιας σφαίρας να ενσωματώσει τις εμπειρίες που γεννιούνται μέσα από την εργασία—τότε το *Ιστορία και Επιμονή* προχωρά σε μια ριζική διεύρυνση των αντικειμένων του και των εργαλείων της θεωρητικής αποτύπωσής του: επιχειρεί να καταστήσει ορατό εκείνο το στρώμα της εμπειρίας που διαφεύγει όχι μόνο από τις κυρίαρχες μορφές δημοσιότητας, αλλά και από την ίδια την εννοιολογική σύλληψη.

Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τις κατηγορίες της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας προκειμένου να προσεγγίσουν τους όρους εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης, ενώ ανατρέχουν στον Freud προκειμένου να αναλύσουν τους μηχανισμούς λειτουργίας της ψυχικής οικονομίας στους προλεταριους του ύστερου καπιταλισμού. Ζητούμενο είναι να αναδείξουν την λιβιδινική ενέργεια ως την πηγή της εργασιακής δύναμης, την οποία το κεφάλαιο

³⁰ Oscar Negt, Alexander Kluge, *Geschichte und Eigensinn*. Zweitaudendeins, 1981 και στη συνέχεια σε τρεις τόμους υπό τον ίδιο γενικό τίτλο στις εκδόσεις Suhrkamp, 1993.

προσπαθεί διαρκώς να εγκλωβίσει προκειμένου να την υπάγει στους μηχανισμούς της παραγωγής διαμορφώνοντάς την σε εμπορεύσιμη ικανότητα, θεμέλιο της παραγωγής υπεραξίας.

Το πρώτο μέρος «Η ιστορική οργάνωση των εργασιακών ικανοτήτων» (Geschichtliche Organisation der Arbeitsvermögen) πραγματεύεται τη γένεση της βιομηχανικής πειθαρχίας μέσα από τον «διαχωρισμό και την απαλλοτρίωση». Δεν πρόκειται για μια αφηρημένη ιστορία, αλλά μια «πολιτική οικονομία του σώματος και της εργατικής δύναμης». Οι Kluge και Negt αναλύουν πώς ο καπιταλισμός προσπάθησε ιστορικά να υποτάξει όχι μόνο τον χρόνο του εργάτη, αλλά ολόκληρη την ανθρώπινη φύση του. Στην αρχή οι συγγραφείς εξετάζουν το σώμα ως αρχείο ιστορίας ανατέμνοντας την ιστορική συγκρότηση των εργασιακών ικανοτήτων (Arbeitsvermögen) που είναι απαραίτητες για τη σύγχρονη βιομηχανική παραγωγή. Αναλύουν συγκεκριμένες σωματικές λειτουργίες: τις κινήσεις των χεριών (λαβές ισχύος και ακριβείας - *Kraft- und Feingriffe*), τη λειτουργία του εγκεφάλου, την ανθρώπινη πανουργία (*List*) και την ανάγκη του δέρματος για εγγύτητα (*Hautnähe*), για να δείξουν ότι αυτές οι αισθήσεις έχουν τη δική τους αυτόνομη ιστορία και τροφοδοτούν αδιάκοπα ένα δυναμικό αντίστασης. Στη συνέχεια («Η Απαλλοτρίωση και ο Διαχωρισμός», *Trennung und Enteignung*) Αναλύεται ιστορικά πώς η βιομηχανική επανάσταση απέκοψε βίαια τους ανθρώπους από τα παραδοσιακά τους περιβάλλοντα - τη και την κοινότητα. Για να λειτουργήσουν τα εργοστάσια, έπρεπε οι ανθρώπινες αισθήσεις να πειθαρχήσουν και να μετατραπούν σε μεμονωμένα γρανάζια της παραγωγικής διαδικασίας που αφορά όχι μόνον την αξιοποίηση του κεφαλαίου, αλλά και την ψυχική οικονομία. Με την έννοια της επιμονής (*Eigensinn*), εισάγεται ουσιαστικά η κεντρική θέση του βιβλίου, που αποδίδει και τον τίτλο του. Η θέση των συγγραφέων είναι ότι η ανθρώπινη ψυχή και το σώμα δεν υποτάσσονται ποτέ ολοκληρωτικά στην καπιταλιστική πειθαρχία. Η επιμονή, που θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, είναι η αυθόρμητη, συχνά ασυνείδητη άμυνα του εργαζόμενου. Εκδηλώνεται όταν ο εργάτης «αφαιρείται» στο εργοστάσιο, όταν κάνει σκόπιμα λάθη, όταν αναπτύσσει χιούμορ, ή όταν το σώμα του αντιδρά με κόπωση και ασθένεια ως άρνηση στην εκμετάλλευση. Στη δεύτερη έκδοση του έργου μάλιστα αυτή η θεματολογία θα δηλωθεί ως το κεντρικό ζήτημα, όπως δηλώνει ο νέος τίτλος του πρώτου μέρους «Φωλιές της Εμπειρίας» (*Nester der Erfahrung*), διότι, ακριβώς, αντικείμενο είναι η χαρτογράφηση των κρυφών χώρων - της καθημερινότητας, της οικογένειας, των αναμνήσεων ή των προσωπικών σχέσεων -, στους οποίους οι άνθρωποι καταφέρνουν να διασώσουν την υποκειμενικότητά τους. Αυτές οι φωλιές προστατεύουν την ανθρώπινη εμπειρία από το να μετατραπεί ολοκληρωτικά σε εμπόρευμα.

Με αφετηρία τις πολιτικές κρίσεις της Δυτικής Γερμανίας κατά τη δεκαετία του 1970, (όπως το «Γερμανικό Φθινόπωρο» του 1977), το δεύτερο μέρος, που επιγράφεται « Η Γερμανία ως δημοσιότητα της παραγωγής», είναι αφιε-

ρωμένο στην ιδιαίτερη ιστορική πορεία της Γερμανίας. Οι συγγραφείς αναφέρονται σε ιστορικές περιόδους, όπως η φεουδαρχία, οι Πόλεμοι των Χωρικών και ο Εθνικοσοσιαλισμός, μέσα από ιστορικά τεκμήρια της καθημερινότητας, αλλά και των μεγάλων γεγονότων, οπτικό υλικό, θεωρητικές αναλύσεις Περιγράφουν τη Γερμανία ως μια συγκεκριμένη δημοσιότητα της παραγωγής (*Produktionsöffentlichkeit*), όπου η κρατική βία, η κοινωνική οργάνωση και η πεισματική επιμονή των καθημερινών ανθρώπων συνυπάρχουν, διαπλέκονται, συγκρούονται, και μετασχηματίζονται με έναν ιστορικά μοναδικό τρόπο. Στο τρίτο τμήμα του έργου με τίτλο «Η βία της συνάφειας» εξετάζονται οι καθολικοί, συχνά αόρατοι, και, ως εκ τούτου, δραστικότεροι καταναγκασμοί της σύγχρονης πραγματικότητας. Πρόκειται για τη διαλεκτική της καταστροφής και της παραγωγικότητας, τους μηχανισμούς του κεφαλαίου, του χρήματος και των γραφειοκρατικών συστημάτων. Οι συγγραφείς αναλύουν το πώς αυτές οι κοινωνικές συνάφειες ασκούν μια αναπόδραστη βία στο άτομο και πώς η ανθρώπινη συνείδηση προσπαθεί να διεκδικήσει τους δικούς της χώρους δημιουργίας εμπειρίας μέσα σε αυτό το πλαίσιο, καθώς αντιδρά / επεξεργάζεται, εν πολλοίς ασυνείδητα, με τη μορφή αυτόματων αντιδράσεων.

Το έργο δεν αναπτύσσεται γραμμικά ούτε οργανώνεται γύρω από ένα ενιαίο επιχείρημα. Αντίθετα, εκτείνεται σαν ένα πολυεπίπεδο αρχείο—ένα θεωρητικό πεδίο στο οποίο η σκέψη δεν προχωρά με τη μορφή της απόδειξης, αλλά με τη μορφή της συσσώρευσης, της επανάληψης, της μετατόπισης. Πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει ότι η ανάγνωσή του θυμίζει λιγότερο φιλοσοφικό έργο και περισσότερο διαδικασία περιήγησης: ένα «λαβυρινθώδες σύστημα» όπου η έννοια δεν προηγείται της εμπειρίας, αλλά αναδύεται από τη συνάντηση θραυσμάτων.³¹ Αυτή η μορφή δεν είναι αισθητική ιδιοτροπία. Ανταποκρίνεται σε μια βασική θεωρητική υπόθεση: ότι η εμπειρία, όπως τη συλλαμβάνουν οι Negt και Kluge, δεν μπορεί να αναπαρασταθεί με επάρκεια μέσω μιας συνεκτικής, αφηγηματικής ή εννοιολογικής δομής. Αντίθετα, απαιτεί μορφές που διατηρούν την ασυνέχεια, που επιτρέπουν στο μη-ταυτόσημο να παραμείνει ενεργό.

Στο επίκεντρο αυτής της θεωρητικής κατασκευής αναδύεται το *Eigensinn* ως μια έννοια-κόμβος, όπου διασταυρώνονται η ψυχολογική εμπειρία, η κοινωνική δομή και η ιστορική διεργασία. όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί στη βιβλιογραφία. Η απόδοσή του στα ελληνικά ως «επιμονή» αποτυπώνει μόνο τη δεσπίζουσα, και ίσως πιο άμεσα αναγνωρίσιμη, πτυχή του, αφήνοντας ω-

³¹ Βλ. σχετικά Winfried Menninghaus, «Geschichte und Eigensinn. Zu Hermeneutik-Kritik und Poetik Alexander Kluges», στο Hartmut Eggert, Ulrich Profitlich, Klaus R. Scherpe (επ.), *Geschichte als Literatur. Formen und Grenzen der Repräsentation von Vergangenheit*. Metzler, σ. 258–272.

στόσο στο περιθώριο το πλήθος των εντάσεων που συγκροτούν τη σημασιολογική του πυκνότητα. Το *Eigensinn* δεν εξαντλείται σε μια μονοσήμαντη σημασία, αλλά εκτείνεται σε ένα πεδίο αποκλίσεων και αντιστάσεων: δηλώνει την ιδιοσυγκρασιακή ιδιαιτερότητα ως απόσταση του μερικού από το καθολικό, το πείσμα ως άρνηση προσαρμογής, έναν εσωτερικό, ιδιάζοντα προσανατολισμό—μια κατεύθυνση που δεν υπακούει σε εξωτερικές επιταγές—και ταυτόχρονα μια μορφή αυτονομίας που διαφεύγει από την πλήρη ενσωμάτωση. Μέσα σε αυτή την πολλαπλότητα, το *Eigensinn* δεν περιγράφει απλώς μια στάση, αλλά έναν τρόπο ύπαρξης που επιμένει να διατηρεί την ετερότητά του ακόμη και εκεί όπου οι δυνάμεις της αφομοίωσης και προσαρμογής φαίνονται κυρίαρχες.

Η συγγενείά του με το *Eigenschaft* (ιδιότητα, χαρακτηριστικό γνώρισμα) και το *Eigentum* (ιδιοκτησία, κυριότητα) δεν είναι απλώς ετυμολογική. Υποδεικνύει ότι το υποκείμενο δεν συγκροτείται ως ενιαία ολότητα, αλλά ως σύνολο ιδιοτήτων που δεν ταυτίζονται πλήρως με αυτό, ως ένα πεδίο όπου η «ιδιοκτησία του εαυτού» παραμένει ασταθής και υπό διαπραγμάτευση. Σε αυτή την προοπτική, το *Eigensinn* μπορεί να κατανοηθεί ως μια μορφή υποκειμενικής περιπέτειας: κάτι που δεν απορροφάται ολοκληρωτικά από τις κοινωνικές δομές και που επιμένει ακόμη και όταν οι διαδικασίες ενσωμάτωσης φαίνονται να έχουν κυριαρχήσει. Πρόκειται για την ανθεκτικότητα του ιδιαίτερου απέναντι στις δυνάμεις της ομογενοποίησης, μια επιμονή του μη-ταυτόσημου που δεν παύει να διαφεύγει.

Ένα από τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία του έργου είναι η μετατόπιση της ανάλυσης προς το σώμα. Η εμπειρία δεν εντοπίζεται μόνο στο επίπεδο της συνείδησης ή της γλώσσας, αλλά στη λειτουργία των ίδιων των οργανικών διεργασιών. Η «αυτοοργάνωση των νεύρων, της καρδιάς και του αίματος», η αυτορυθμιζόμενη οικονομία των ορμών» εισάγουν μια διάσταση που υπερβαίνει τις κλασικές μορφές που θεματοποιεί η κοινωνική θεωρία. Εδώ, η ιστορία γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως αλληλουχία γεγονότων, αλλά ως καταγραφή εντάσεων που διαπερνούν το σώμα. Η εργασία, η εξουσία, η αλλοτρίωση δεν είναι απλώς εξωτερικές συνθήκες· εγγράφονται ως ρυθμοί, ως αντιδράσεις, ως μορφές εσωτερικής οργάνωσης. Με αυτήν την προσέγγιση το έργο πλησιάζει υλική φαινομενολογία της εμπειρίας—μια προσπάθεια να σκεφτεί κανείς το πώς η κοινωνία βιώνεται πριν ακόμη γίνει αντικείμενο σκέψης, δηλαδή το πρωταρχικό στάδιο διαμεσολάβησης του μερικού από το καθολικό που αφορά ήδη το νήπιο.

Η ιστορική θεώρηση που επιχειρεί το *Ιστορία και Επιμονή* δεν εκκινεί από μια απλή διαφοροποίηση μεθοδολογίας, αλλά από μια βαθύτερη μετατόπιση στο ίδιο το καθεστώς του ιστορικού νοήματος. Η ιστορία παύει να νοείται ως γραμμική ανάπτυξη ή ως διαδοχή αιτίων και αποτελεσμάτων που οδηγούν σε

μια υποτιθέμενη ολοκλήρωση, παρά εμφανίζεται ως πεδίο ασυνεχειών, ως σύμπλεγμα χρονικοτήτων που δεν συγχρονίζονται, ως ένα πλέγμα όπου το παρελθόν δεν παρέρχεται αλλά επιμένει—όχι με τη μορφή της συνέχειας, αλλά ως ρήξη που διακόπτει το παρόν. Σε αυτή τη σύλληψη, η έννοια του περιθωριακού μετασχηματίζεται ριζικά: ό,τι δεν ενσωματώθηκε, ό,τι έμεινε ακατέργαστο ή αποσιωπημένο, δεν αντιμετωπίζεται ως ανενεργό κατάλοιπο, αλλά ως ενεργός τόπος κριτικής ενέργειας. Εκεί όπου η επίσημη ιστορία ολοκληρώνει, το υπόλειμμα διακόπτει· εκεί όπου η αφήγηση εξομαλύνει, το περιθώριο επιμένει να προκαλεί τριβή. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Negt και Kluge τονίζουν πως «αυτό που έχει μείνει πίσω [...] επικρίνει αυτό που έχει ήδη γίνει αντικείμενο επεξεργασίας».³² Η ιστορική κατανόηση δεν ξεκινά από ό,τι έχει ολοκληρωθεί, αλλά από το ρήγμα και τα κατάλοιπά του. Σε αυτή την προοπτική, η ιστορία δεν ολοκληρώνεται ποτέ, αλλά παραμένει ανοιχτή σε επανενεργοποιήσεις—μια θέση που βρίσκεται σε προφανή συνάφεια με το ζητούμενο του Walter Benjamin: το παρελθόν οφείλει να θεωρηθεί ως μη τετελεσμένο και ανοικτό, ώστε να διατηρεί το δυναμικό του φορτίο, έτοιμο να αναδυθεί εκ νέου μέσα από την πράξη της ανάμνησης και της κριτικής. που συνιστούν την επανενεργοποίηση αυτού του δυναμικού κατά την έκθεση των συναφειών με το σήμερα στις οποίες παραμένει πάντοτε εγγεγραμμένο ως υποθήκη ανάστασης, δηλαδή της δικαίωσης όσων απορρίφθηκαν κατά την επιβολή μιας ψευδεπίγραφης ιστορικής συνέχειας.

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι η μορφή του έργου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της θεωρητικής του πρότασης, καθώς το μοντάζ αποτελεί την οργανωτική αρχή της έκθεσης - τον πυρήνα της θεωρητικής πρακτικής. Το *Geschichte und Eigensinn* συνδυάζει κείμενο, εικόνες, διαγράμματα, τυπογραφικές παρεμβολές σε μια διάταξη που θυμίζει κινηματογραφικό μοντάζ. Οι εικόνες δεν λειτουργούν ως εικονογράφηση, αλλά ως στοιχεία ισότιμα με το λόγο. Δημιουργούν παράλληλες ακολουθίες, εισάγουν ασυνέχειες, ανοίγουν νέες σημασιολογικές διαδρομές. Εδώ διακρίνεται καθαρά, ότι η χρήση του μοντάζ αποτελεί μεταφορά της κινηματογραφικής πρακτικής του Kluge στο επίπεδο της θεωρίας: το βιβλίο γίνεται ένα εργαστήριο μορφών, όπου η σκέψη δεν αναπτύσσεται γραμμικά, αλλά μέσω συγκρούσεων και μετατοπίσεων.³³

³² Oscar Negt, Alexander Kluge, *Geschichte und Eigensinn*, ό.π., σ. 491.

³³ Βλ. Rainer Stollmann, «Die Poetik des Eigensinns. Zur Methode des philosophischen Erzählens bei Kluge und Negt», στο Christian Schulte (επ.), *Der unterschätzte Mensch. Alexander Kluge / Oskar Negt*. Vorwerk 8, 2001, σ.112–135. Βερολίνο 2001, για τον ποιητικό χαρακτήρα της μορφής του βιβλίου. Επισημαίνει ότι το έργο *Ιστορία και Ιδιοτροπία* δεν είναι γραμμένο σαν ένα κλασικό, γραμμικό βιβλίο κοινωνικής θεωρίας, αλλά λειτουργεί με παραδείγματα, μελέτες περιπτώσεων, ιστορικά ανέκδοτα, εικόνες και αποσπάσματα αφηγήσεων, προκειμένου να καταστήσει τη θεωρία εμπειρικό υλικό για τον αναγνώστη.

Η έννοια της άρνησης διατρέχει το έργο ως καταστατική στάση. Από αυτήν την άποψη, το μεθοδολογικό νήμα συνεχίζει να εκτυλίσσεται στην κατεύθυνση της αρνητικής διαλεκτικής, εφόσον τα αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία δεν αναιρούνται, αλλά διατηρούνται σε ένταση, ενώ παραμένει ιστορικά απροσδιόριστη η συνέχεια της κίνησής τους. Δεν πρόκειται για απλή λογική λειτουργία, αλλά για τρόπο σχέσης με τον κόσμο—μια επιμονή στη μη-συμφιλίωση, στη διατήρηση της έντασης. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναφορά στον Nietzsche αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η προφάνεια που έχουν οι καταβολές αυτής της στάσης στον Adorno δεν πρέπει όμως να συγκαλύψει τη δραστικότητα που έχει η σκέψη του Νίτσε για τους Negt και Kluge, ενώ είναι συζητήσιμη η ακριβής λειτουργία της, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην περίπτωση του Adorno. Η στρατηγική διαφέρει ριζικά από αυτήν του Habermas που αντιμετωπίζει τον Nietzsche ως απειλή για τον ορθό λόγο, εφόσον θεωρεί ότι η σκέψη του οδηγεί την κριτική σε συνηγορία του ανορθολογισμού. Οι Negt και Kluge εντάσσουν τη νιτσεική κριτική στην άμυνα έναντι της εργαλειοποίησης που επιβάλλει όχι μόνον ο ορθολογισμός της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης, αλλά συνολικά η πολιτισμική βιομηχανία που έχει πλέον εισχωρήσει στις πιο μύχιες πτυχές της υποκειμενικότητας.

Το έργο συνειδητά δεν συγκροτεί ένα αυτόνομο, κλειστό θεωρητικό οικοδόμημα, αλλά επιδιώκει να ανοίξει έναν χώρο, όπου η ίδια η εμπειρία τίθεται υπό διαρκή αμφισβήτηση, ως πρόβλημα που δεν επιλύεται αλλά επιμένει. Η ιστορία δεν εκτυλίσσεται ως συνεκτική αφήγηση, αλλά διαρρηγνύεται σε ασυνέχειες· το υποκείμενο δεν εμφανίζεται ως ενότητα, αλλά ως πεδίο αντιτιθέμενων δυνάμεων. Η μορφή, μακριά από κάθε σταθεροποίηση, λειτουργεί ως πράξη διάρρηξης που αποτρέπει τη συμφιλίωση. Μέσα σε αυτό το πεδίο ρωγμών—εκεί όπου το νόημα αναβάλλεται και η κατανόηση δεν προσφέρεται ως δεδομένο—διατηρείται μια εύθραυστη, όσο και επίμονη δυνατότητα: η δυνατότητα μιας εμπειρίας που δεν έχει ακόμη απορροφηθεί, που δεν προσφέρεται ως έτοιμο αποτέλεσμα, αλλά απαιτεί να κατακτηθεί μέσα από την ίδια την επιμονή.

Αν επιχειρήσει κανείς να συλλάβει συνολικά το εγχείρημα των Negt και Kluge, δεν αρκεί να το προσεγγίσει ως θεωρία. Πρόκειται μάλλον για μια σύνθεση μορφολογικών πειραμάτων - μια επιμονή στη διατήρηση της εμπειρίας ως ανοιχτού προβλήματος. Διότι αυτό που διακυβεύεται δεν είναι απλώς η κατανόηση της εμπειρίας, αλλά η ίδια η δυνατότητά της. Η εμπειρία, στον ορίζοντα που ανοίγει το εγχείρημα του *Ιστορία και επιμονή*, δεν είναι πλέον κάτι που μπορεί να μεταδοθεί ή να αναπαρασταθεί άμεσα. Δεν ταυτίζεται με τη γνώση ούτε με την πληροφορία. Επιμένει να εμφανίζεται ως κάτι εύθραυστο, ασυνεχές, συχνά απρόσιτο—κάτι που πρέπει να κατακτηθεί μέσα από ρήξεις, καθυστερήσεις, επιστροφές. Σε έναν κόσμο όπου η πληροφορία ρέει αδιάκοπα και η επικοινωνία επιταχύνεται, η εμπειρία δεν οδηγείται κατά αόριστο τρόπο σε

μαρασμό, αλλά αποσυνδέεται από τις μορφές που θα μπορούσαν να της επιτρέψουν να συγκροτηθεί.

Εδώ ακριβώς αναδεικνύεται η σημασία της μορφής. Η μορφή δεν είναι διακοσμητική ούτε οργανωτική με την παραδοσιακή έννοια. Δεν επιδιώκει να ενοποιήσει, αλλά να διατηρήσει την ένταση. Να συγκρατήσει το ασύμβατο χωρίς να το συμφιλιώσει. Να δημιουργήσει διαστήματα—παύσεις, ρήξεις, καθυστερήσεις—μέσα στα οποία η εμπειρία μπορεί να αναδυθεί ως ενδεχόμενο. Η σκέψη μέσω μοντάζ, η ετερογένεια των υλικών, η αποσπασματικότητα της αφήγησης δεν αποτελούν απλώς αισθητικές επιλογές. Συνιστούν μια ηθική της μορφής: μια άρνηση της άμεσης κατανάλωσης, μια αντίσταση στην ευκολία της κατανόησης. Τα έργα των Negt και Kluge διασώζουν τη δυνατότητα της εμπειρίας ακριβώς επειδή αρνούνται να την ολοκληρώσουν».

Και όμως, αυτή η άρνηση δεν οδηγεί σε αδυναμία. Αντίθετα, ανοίγει έναν χώρο—έναν χώρο όπου η σκέψη δεν κλείνει, αλλά παραμένει ενεργή. Όπου το υποκείμενο δεν ταυτίζεται με αυτό που κατανοεί, αλλά μετασχηματίζεται μέσα από την αδυναμία του να κατανοήσει πλήρως. Η εμπειρία δεν είναι αποτέλεσμα· είναι διαδικασία. Σε αυτό το σημείο, το *Eigensinn* αποκτά μια ακόμη διάσταση. Δεν είναι μόνο επιμονή του υποκειμένου απέναντι στον κόσμο, αλλά και επιμονή της ίδιας της εμπειρίας απέναντι στις μορφές που επιχειρούν να την απορροφήσουν. Κάτι επιμένει—κάτι που δεν ενσωματώνεται, που δεν μεταφράζεται πλήρως, που αντιστέκεται στη σύνοψη και, τελικά, αναστέλλει τη συμφιλίωση.

Η κριτική, επομένως, δεν μπορεί να καταλήξει ή να ολοκληρωθεί. Παραμένει ανοιχτή, όπως και η μορφή που τη συνέχει. Δεν απολήγει σε συμπεράσματα, παρά εγκαθιδρύει μια στάση: μια εγρήγορση απέναντι σε ό,τι διαφεύγει. Και ίσως ακριβώς σε αυτή την ανοιχτότητα—σε αυτή τη μορφή που αρνείται να κλείσει, να συμφιλιώσει, να ολοκληρώσει—να διασώζεται ακόμη η δυνατότητα μιας εμπειρίας που δεν έχει πλήρως απορροφηθεί από τις κυρίαρχες μορφές ορθολογικότητας. Μια εμπειρία που δεν προσφέρεται, αλλά πρέπει να διεκδικηθεί. Που δεν εγγυάται τίποτα, αλλά ακριβώς γι' αυτό διατηρεί ενεργό το κριτικό δυναμικό της.

Τα μέτρα του πολιτικού

Το τρίτο βιβλίο *Τα μέτρα του πολιτικού* (*Maßverhältnisse des Politischen*) εγγράφεται στην ύστερη φάση της μακρόχρονης συνεργασίας των Negt και Kluge, λειτουργώντας ως συνέχεια αλλά και μετατόπιση σε σχέση με το *Ιστορία και Επιμονή*. Αν εκεί οι συγγραφείς επιχειρούν να χαρτογραφήσουν τα υπόγεια αποθέματα της εμπειρίας και της ιστορίας μέσα από την έννοια της *επιμονής*, εδώ το ενδιαφέρον μεταφέρεται σε μια πιο άμεση αναμέτρηση με το πολιτικό ως

πεδίο μορφών, αναλογιών και διαταράξεων. Το έργο αποτελεί «μια στροφή από την αρχαιολογία της εμπειρίας προς μια τοπολογία του πολιτικού», χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπει το υπόστρωμα της Κριτικής Θεωρίας. Επιχειρεί να σκεφτεί εκ νέου τις προϋποθέσεις της πολιτικής εμπειρίας σε έναν κόσμο όπου οι παραδοσιακές κατηγορίες έχουν αποδειχθεί ανεπαρκείς να συλλάβουν τις πραγματικότητες που διαμορφώνονται αμέσως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Από την αρχή καθίσταται σαφές ότι η πολιτική δεν αντιμετωπίζεται ως ένας αυτοτελής τομέας ή ένα προκαθορισμένο αντικείμενο. Αντίθετα, εμφανίζεται ως μορφή που διαπερνά την καθημερινότητα, ως σχέση που, πέρα και έξω από τους θεσμούς, μπορεί να αναδυθεί μέσα από κάθε πτυχή του λεγόμενου βιόκοσμου. Ένα συναίσθημα, μια εμπειρία, μια φαινομενικά ιδιωτική κατάσταση μπορεί, υπό ορισμένες συνθήκες, να καταστεί πολιτική. Η πολιτική δεν είναι δεδομένη - προκύπτει. Δεν ενοικεί σε θεσμούς - αναδύεται μέσα από σχέσεις. Η πολιτική για τους Negt και Kluge δεν είναι χώρος που μπορεί να οριοθετηθεί, αλλά συνθήκη πολλαπλής έντασης.

Η έννοια των *μέτρων* (*Maßverhältnisse*), που δίνει τον τίτλο στο βιβλίο, λειτουργεί ως κεντρικός άξονας αυτής της σκέψης. Η πολιτική δυνατότητα εξαρτάται από τη σύναψη κατάλληλων συσχετισμών ανάμεσα σε ετερογενή στοιχεία: ανάμεσα σε μορφές εμπειρίας, σε δομές εργασίας, σε τρόπους αντίληψης. Εκεί όπου αυτοί οι συσχετισμοί παύουν να υφίστανται, η πολιτική καθίσταται αδιαφανής, αποσυνδεδεμένη από την εμπειρία, και τελικά βίαιη. Η βία, σε αυτή την προοπτική, δεν είναι μόνο αποτέλεσμα σύγκρουσης, είναι και σύμπτωμα της απώλειας μέτρου. Η διαπίστωση ότι πρόκειται για μια κριτική της απορρύθμισης των σχέσεων ανάμεσα σε υποκειμενικότητα και κοινωνική οργάνωση αποδίδει σωστά το άνυσμα αυτής της καταληκτικής μελέτης, συμπυκνώνοντας ταυτόχρονα το κατεξοχήν πολιτικό διακύβευμα της συνεργασίας των Negt και Kluge.

Η συγκρότηση του έργου αντανακλά, όπως είναι αναμενόμενο, αυτή τη λογική. Το βιβλίο διαρθρώνεται σε δεκαπέντε ενότητες, με τη μορφή προτάσεων περισσότερο, παρά κεφαλαίων, που διατρέχουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων: από τον πρώτο Πόλεμο του Κόλπου μέχρι τον λαϊκισμό, από την Κίνα μέχρι την επιτάχυνση του χρόνου και ό,τι οι συγγραφείς αποκαλούν «κρυπτογραφήματα» του αιώνα. Δεν πρόκειται για συστηματικές αναλύσεις, αλλά για μια σειρά τομών στην εικόνα της πραγματικότητας – σημεία όπου το πολιτικό καθίσταται ορατό μέσα από τη διάρρηξη της μέχρι τότε κανονικότητας και την αποκατάσταση μιας νέας – ένα δοκιμαϊκό μοντάζ πολιτικής σκέψης. Ήδη στο πρώτο, ομώνυμο με τον τίτλο του βιβλίου, κείμενο, αυτή η διάρρηξη προσδιορίζεται με ιδιαίτερη ενάργεια: η συντριπτική ομογενοποίηση δυνάμεων και γεγονότων δεν εμφανίζεται ως σταθεροποίηση, αλλά ως διαταραχή των *μέτρων*, ως σύμπτωμα κρίσης του πολιτικού πεδίου. Και μέσα σε αυτή τη ρωγμή, όπου

κάθε υπόσχεση δύναμης αποδεικνύεται έωλη, διατυπώνεται με λακωνική ακρίβεια το όριο: «Κανένας δρόμος δεν οδηγεί στην παντοδυναμία».

Σε αυτόν τον ορίζοντα η επιμονή επανεμφανίζεται ως κρίσιμος όρος για την κατανόηση της πολιτικής. Η ιδιότροπη, πεισματική, ιδιοσυγκρασιακή αυτοοργάνωση της ανθρώπινης εμπειρίας—αυτή η εσωτερική λογική που ποτέ δεν υποτάσσεται πλήρως σε εξωτερικές επιταγές—αποτελεί τη βάση κάθε εν δυνάμει χειραφετητικής πρακτικής. Ωστόσο, αυτή η δυνατότητα δεν τίθεται ποτέ με σαφείς όρους ή ανοιχτό ορίζοντα. Οι νέες συνθήκες κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης σε παγκόσμιο πια επίπεδο, μέσω της κατανάλωσης και της διαμεσολάβησης των κάθε είδους επικοινωνιακών διαύλων, διαβρώνουν τις μεταξύ των ανθρώπων και άρα και το πολιτικό πεδίο, καθιστώντας δυσδιάκριτες τις δυνατότητες και τους όρους της πολιτικής δράσης. Αν η επιμονή επιβιώνει ως υπόλειμμα αντίστασης μέσα σε ένα σύστημα που την απορροφά ή τη συντρίβει, τότε οι αναλύσεις των Negt και Kluge μπορούν να ρίξουν φως στις νέες θεματολογίες πολιτικής ανάλυσης που έκτοτε έχουν, και σωστά, γίνει επίκαιρες, όπως η μεταπολιτική συνθήκη ή η σημασία που έχουν τα συναισθήματα στην πολιτική συμπεριφορά.

Οι συγγραφείς δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη καλλιέργειας ενός διαφοροποιημένου βλέμματος, το οποίο πρέπει να είναι σε θέση να κάνει διακρίσεις εκεί που τα πράγματα εμφανίζονται ομογενοποιημένα.. Οι συγγραφείς επιμένουν ότι πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε διαφορετικά επίπεδα πραγματικότητας: τις παραγωγικές σχέσεις, τη διαμεσολαβημένη πραγματικότητα της επικοινωνίας, και τις αυθόρμητες αντιδράσεις. Σε μια εποχή όπου η πληροφορία πολλαπλασιάζεται ανεξέλεγκτα και η επικοινωνία επιταχύνεται, η δυνατότητα αυτής της διάκρισης καθίσταται όλο και πιο επισφαλής. Και όμως, ακριβώς εκεί εντοπίζεται το πεδίο ανάπτυξης αυθεντικών κριτηρίων—ενός μέτρου που δεν επιβάλλεται εξωτερικά αλλά συγκροτείται μέσα από την εμπειρία. Αυτή η επιδίωξη επαναθεμελίωσης της κριτικής δύναμης (Urteilskraft) σε συνθήκες πληροφοριακού κορεσμού κινητοποιεί και μεταγενέστερες, χωριστές εργασίες των συγγραφέων – στη θεωρία από τον Negt και στην τέχνη από τον Kluge, ενώ αποτελεί πολύ συχνά και αντικείμενο των τηλεοπτικών συζητήσεων που συνεχίζει με αμείωτη ένταση να διοργανώνει.

Η κριτική της απώλειας του μέτρου διατρέχει υπόγεια όλο το έργο. Το έρωτημα, γιατί οι παραδοσιακοί συσχετισμοί οικονομίας, κοινωνίας και πολιτικής έχουν καταρρεύσει επανέρχεται με διαφορετικές εστιασεις: η επιτάχυνση της καινοτομίας, η εκμετάλλευση της φύσης, η σύζευξη των μέσων δημιουργούν ένα περιβάλλον όπου η εμπειρία αποσυντίθεται πριν προλάβει να συγκροτηθεί. Αυτό που περιγράφεται είναι μια μορφή μεταμοντέρνας χαλάρωσης, μια εξασθένιση των δεσμών που καθιστούν δυνατή τη συλλογική δράση. Σε αυτήν

τη συνθήκη, η επιστροφή στη θεματοποίηση της εργασίας – όχι μόνον ως οικονομικής κατηγορίας, αλλά ως μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας και αξιοπρέπειας—επανερχεται ως η κρίσιμη αφετηρία επανεκκίνησης.

Σημείο φυγής των επί μέρους αναλύσεων είναι η μορφή του «υποτιμημένου ανθρώπου». Πρόκειται για το υποκείμενο του οποίου οι εμπειρίες, οι αντιστάσεις, η επιμονή παραμένουν αόρατα μέσα στις μεγάλες αφηγήσεις της πολιτικής και της βιομηχανίας της συνείδησης. Και αυτό το έργο των Negt και Kluge επιχειρεί να επαναφέρει αυτή τη διάσταση στο προσκήνιο, όχι ως ρομαντική αποκατάσταση, αλλά ως αναγκαία προϋπόθεση κάθε κριτικής θεωρίας που θέλει να παραμείνει συνδεδεμένη με την εμπειρία. Γι' αυτό και τόσο αυτό το βιβλίο, όσο και η συνεργασία των Negt και Kluge συνολικά αποτελεί μια πολιτική ανθρωπολογία της ανθεκτικότητας. Επιστέγασμα της συνεργασίας τους είναι η έκδοση *Λέξεις κλειδιά (Suchbegriffe)*,³⁴ η οποία συγκεντρώνει σε 200 σελίδες 26 συνομιλίες και τηλεοπτικές παρεμβάσεις. Σε αυτές, σε άμεση επαφή με την τρέχουσα κάθε φορά συγκυρία, αναστοχάζονται τους όρους με τους οποίους μπορεί συγκροτηθεί μια εμπειρία ικανή να αντισταθεί στην αποδιάρθρωσή της – όχι για να ενοποιήσει την πραγματικότητα, αλλά να αναδείξει συνάψεις και συσχετισμούς εκεί όπου αυτοί έχουν διαλυθεί και να τους αποκαταστήσει σε νέες ενότητες χωρίς να συμφιλιώσει τις αντιφάσεις που λανθάνουν στις ιστορικές τους καταβολές. Σε έναν κόσμο που τείνει προς τον κατακερματισμό της εμπειρίας, η κριτική δεν μπορεί παρά να κινηθεί αντίστροφα: όχι για να αποκαταστήσει μια χαμένη ολότητα, αλλά για να καταστήσει ορατές τις συνδέσεις που καθιστούν ακόμη δυνατή τη σκέψη.

5. Χρονικό των αισθημάτων – ανοιχτός, μα όχι οριστικός απολογισμός της διαδρομής

Η απόπειρα να γραφεί ένα *Χρονικό των συναισθημάτων*³⁵ φέρει εξαρχής την ένταση μιας ειδολογικής αντίφασης και, ακριβώς μέσα από την αναμέτρηση με αυτήν, διαμορφώνει το πρόγραμμά της: προϋποθέτει μια μορφή που γνωρίζει το όριό της και, μέσα από αυτή τη γνώση, στρέφει το βλέμμα προς ό,τι συνήθως μένει εκτός ιστορίας—προς εκείνο που δεν εγγράφεται στα γεγονότα, αλλά επιμένει ως άρρητο υπόστρωμά τους. Αν το συναίσθημα δεν οργανώνεται αφηγηματικά, τότε και η μορφή που επιχειρεί να το προσεγγίσει οφείλει να απομακρυνθεί από κάθε ψευδαίσθηση συνοχής. Το λογοτεχνικό *opus magnum* του Kluge φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ιστορία της ανθρώπινης εσωτερικότητας στον 20ό αιώνα. Ο πρώτος τόμος, υπό τον τίτλο *Βασικές Ιστορίες*

³⁴ Oscar Negt, Alexander Kluge, *Suchbegriffe*. TV-Gespräche. Steidl, 2016.

³⁵ Alexander Kluge, *Chronik der Gefühle*, 2 τόμοι, Suhrkamp, 2000.

(*Basisgeschichten*), περιλαμβάνει εκτενείς, επικούς και τεκμηριωτικούς κειμενικούς κύκλους, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και κάποια από τα διασημότερα αυτόνομα λογοτεχνικά του έργα, όπως η *Περιγραφή Μάχης* (*Schlachtbeschreibung*) για την καταστροφή του Στάλινγκραντ, καθώς και το έργο *Η Αεροπορική Επιδρομή στο Χάλμπερστατ την 8η Απριλίου 1945* (*Der Luftangriff auf Halberstadt am 8. April 1945*), τα οποία είχαν ήδη αποτελέσει τη βάση για τα σενάρια των ομότιτλων κινηματογραφικών έργων. Αντίστοιχα, ο δεύτερος τόμος, με τίτλο *Διαδρομές Ζωής* (*Lebensläufe*), συγκεντρώνει εκατοντάδες από τις χαρακτηριστικές, λακωνικές και συχνά έκτασης λίγων μόλις σελίδων σύντομες βιογραφίες του, ενσωματώνοντας παράλληλα και τα κείμενα από το ομότιτλο λογοτεχνικό του ντεμπούτο που κυκλοφόρησε το 1962.

Η σύνθεση δεν επιδιώκει να ενώσει, αλλά να φέρει σε γειννίαση ετερογενή στοιχεία χωρίς να τα συμφιλιώνει. Έτσι, το ερώτημα της ιστορίας μετασηματίζεται σε ερώτημα διάταξης: δεν αφορά πρωτίστως το τι αφηγούμαστε, αλλά τον τρόπο με τον οποίο τα θραύσματα τοποθετούνται το ένα δίπλα στο άλλο, ώστε να καταστεί αντιληπτό αυτό που εξοβελίζεται από την κατάφαση της πραγματικότητας. Πίσω από τους αριθμούς και τις καταγραφές—πίσω από τα στατιστικά των επιδημιών και τα αρχειακά τεκμήρια—παραμένει ένα επίπεδο που δεν αποδίδεται άμεσα. Εκεί εγγράφεται ο πόνος που δεν μετρείται, η απώλεια που δεν εντάσσεται σε καμία ταξινόμηση, η εσωτερική κατάρρευση που δεν αφήνει ορατά ίχνη. Το μοντάζ, ακριβώς μέσα από τη διακοπή και την παράθεση, δεν αναπαριστά αυτό το υπόλειμμα, αλλά δημιουργεί τις συνθήκες ώστε να καταστεί, έστω και στιγμιαία, αισθητό. Το στοίχημα του μοντάζ δεν είναι κάποια ερμηνευτική πρόταση, αλλά, μέσω των ρωγμών στη συνέχεια, η ανάδυση του αφανούς, του λησμονημένου, του ασυνείδητου.³⁶

Κατά μήκος αυτών των εντάσεων εκτείνεται το *Χρονικό των συναισθημάτων*: επανάσταση και βία, πόλεμος και καταστροφή, ιδεολογικές διαδρομές, η επιμονή της ατομικής ιδιοσυγκρασίας, η εμπειρία του χρόνου ως ρήγμα. Ωστόσο, οι άξονες αυτοί δεν συγκροτούν ένα σταθερό σύστημα. Εκείνο που τους συνδέει είναι μια εύθραυστη αξίωση αλήθειας—όχι ως πιστή αποτύπωση, αλλά ως εγγύτητα προς κάτι που διαφεύγει. Το μοντάζ γίνεται εδώ η κατεξοχήν μορφή αυτής της εγγύτητας: δεν αποκαθιστά τη συνοχή, αλλά αφήνει τα στοιχεία να συνυπάρχουν μέσα στην ασυμφωνία τους.

Μέσα σε αυτή τη συνθήκη, τα μέρη, από τα οποία απαρτίζεται το έργο δεν λειτουργούν ως αυτόνομες και κλειστές αφηγηματικές ενότητες, αλλά ως κινητά στοιχεία ενός ευρύτερου πεδίου πειραματισμού, που διέπεται από μια

³⁶ Βλ. τη σχετική συζήτηση στο Hans Vandevoorde, Christophe Van Gerrewey (επ.), *The Chronicle of Feelings: Myth, Memory, and Media in Alexander Kluge*, *German Life and Letters*, Special Issue, 2014. με κέντρο τους όρους μιας εναλλακτικής ιστοριογραφίας των συναισθημάτων.

κοινή αρχή: τη διαρκή δοκιμή των δυνατοτήτων του μοντάζ ως όρου εμπειρίας. Το *Chronik der Gefühle* του Alexander Kluge συγκροτείται ακριβώς ως μια τέτοια συνάθροιση ετερογενών υλικών: ένα εκτεταμένο σώμα όπου παλαιότερα και νεότερα κείμενα—τα *Lebensläufe* (1962), το *Schlachtbeschreibung* (1964), τα *Lernprozesse mit tödlichem Ausgang* (1973), η *Unheimlichkeit der Zeit* (1977), αλλά και διάσπαρτες δημοσιεύσεις—δεν παρατίθενται απλώς, αλλά τίθενται εκ νέου σε κυκλοφορία. Το εκδοτικό εγχείρημα αποβλέπει, με όρους σχεδόν «φυσιογνωμικούς», να αποδώσει το σύνολο της διαδρομής του συγγραφέα, όχι ως ενότητα, αλλά ως πολλαπλότητα που εκτείνεται στον χρόνο της ζωής του, ενώ ταυτόχρονα επιχειρεί να συλλάβει και τα «προγράμματα ζωής» των συγχρόνων του—ατομικά και συλλογικά—όπως αυτά διαμορφώνονται μέσα στην ιστορία.

Κι όμως, αυτή η συγκέντρωση δεν οδηγεί σε σύνθεση. Τα έργα δεν επανεμφανίζονται ως σταθερά σημεία αναφοράς, αλλά ως υλικά σε διαρκή μετατόπιση: αποσπώνται από το αρχικό τους πλαίσιο, επανασυνδέονται, διασταυρώνονται με άλλα θραύσματα, δημιουργώντας κάθε φορά νέες ακολουθίες. Η γραφή δεν εξελίσσεται γραμμικά, αλλά λειτουργεί ως διαδικασία συναρμολόγησης και αποσυναρμολόγησης, όπου το μοντάζ καθίσταται η ίδια η αρχή οργάνωσης. Δεν πρόκειται για σύνδεση που εξομαλύνει, αλλά για παράθεση που διατηρεί τις αποστάσεις, που επιτρέπει στα στοιχεία να συνυπάρχουν χωρίς να συμφιλιώνονται. Μέσα από αυτή τη λογική, καθίσταται σαφές ότι το ζητούμενο δεν είναι η κατασκευή μιας ενιαίας αφήγησης, αλλά η δημιουργία ενός πεδίου όπου η εμπειρία μπορεί να τεθεί υπό δοκιμή. Οι ατομικές περιπτώσεις, μέσα από τις οποίες καθίστανται αισθητά τα συναισθήματα, δεν συντίθενται σε μια καθολική ιστορία· αντίθετα, οι μεγάλες ιστορικές μεταβολές που τις διαπερνούν παραμένουν σε απόσταση—εμφανίζονται ως εικόνα, ως σύμβολο, ως ίχνος που δεν ενσωματώνεται πλήρως.³⁷ Εκεί όπου θα αναμενόταν μια συνεκτική μορφή, αναδύεται ένα πεδίο διασταυρώσεων: μια μορφολογία σκέψης που επιμένει στην αποσύνθεση, όχι ως έλλειμμα, αλλά ως προϋπόθεση για κάθε ενδεχόμενη εμπειρία.

Η ατομική εμπειρία αναδεικνύεται έτσι ως ο τόπος όπου εγγράφονται οι ευρύτερες ιστορικές κινήσεις, χωρίς ποτέ να εξαντλούνται σε αυτές. Οι επαναστάσεις, οι πόλεμοι, οι ιδεολογικές ρήξεις δεν εμφανίζονται ως ολοκληρωμένες αφηγήσεις, αλλά ως αποσπασματικές εικόνες, ως θραύσματα που εισβάλλουν στον βίο χωρίς να τον ερμηνεύουν πλήρως. Το γενικό δεν προηγείται του ιδιαίτερου· αναδύεται μέσα από αυτό, και ταυτόχρονα το υπερβαίνει χωρίς να το ενοποιεί. Η αφήγηση, κατά συνέπεια, εγκαθίσταται σε μια ενδιάμεση ζώνη όπου διασταυρώνονται δύο ετερογενή μέσα: ο λόγος και η εικόνα. Το γραπτό ίχνος και το οπτικό τεκμήριο δεν λειτουργούν ως απλά συμπληρώματα το ένα

³⁷ Βλ. τη συζήτηση περί ίχνους στο Christian Schulte, Piero Spila (επ.): *Alexander Kluge: Die Macht der Gefühle. Vorwerk 8*, 2002.

του άλλου· συνθέτουν ένα πεδίο έντασης όπου η σημασία δεν σταθεροποιείται. Το τεκμήριο και η επινόηση δεν αντιπαρατίθενται, αλλά συμπλέκονται μέσα από αυτή τη διπλή υλικότητα: φωτογραφίες, αρχειακά κατάλοιπα, έγγραφα, αποσπάσματα λόγου, όλα ενεργούν ταυτόχρονα ως φορείς επιβεβαίωσης και ως εστίες αμφιβολίας. Η εικόνα δεν «αποδεικνύει» τον λόγο, ούτε ο λόγος ερμηνεύει πλήρως την εικόνα· αντίθετα, το ένα διακόπτει το άλλο, το εκθέτει, το μετατοπίζει.

Το ίδιο το βιβλίο λειτουργεί ως μια μορφή μοντάζ ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα αναπαράστασης. Η ανάγνωση δεν ακολουθεί μια γραμμική πορεία, αλλά διασχίζει συνεχώς αυτά τα ρήγματα, όπου το ορατό και το λεγόμενο δεν συμπύκνουν. Ο αναγνώστης δεν καλείται να επιλύσει αυτή την ένταση, να αποφανθεί τι είναι «πραγματικό» και τι «κατασκευασμένο», αλλά να παραμείνει εντός της. Σε αυτό το ανοιχτό όριο—εκεί όπου λόγος και εικόνα αλληλοϋπονομεύονται και αλληλοενισχύονται—η ιστορία παύει να προσφέρεται ως δεδομένο και μετατρέπεται σε διαδικασία: ένα πεδίο όπου η κατανόηση δεν προηγείται, αλλά μπορεί, ενδεχομένως, να αναδυθεί μέσα από τη σύγκρουση των θραυσμάτων.³⁸

Η ήδη ασταθής συνάρθρωση λόγου και εικόνας επεκτείνεται, κατ' ανάγκη, και στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται το ίδιο το έργο. Η ανάγνωση δεν εκτυλίσσεται ως συνεχής ροή, αλλά ως διακεκομμένη πορεία μέσα σε ένα πεδίο που δεν προσφέρει προσανατολισμούς εκ των προτέρων. Ο αναγνώστης κινείται δοκιμαστικά: επιλέγει σημεία εισόδου, εγκαταλείπει διαδρομές, επιστρέφει σε ό,τι έμεινε ανολοκλήρωτο. Δεν «ακολουθεί» το έργο· το διασχίζει, αφήνοντας κάθε φορά να διαμορφωθεί μια προσωρινή διαδρομή που δεν αξιώνει καθολικότητα. Σε αυτή τη διαδικασία, το *Eigensinn*—και πάλι: ως επιμονή, πείσμα, ιδιορρυθμία, εσωτερική κατεύθυνση που δεν υπακούει σε εξωτερικές επιταγές—μετατρέπεται σε ενεργό αρχή της πρόσληψης. Δεν περιορίζεται στους χαρακτήρες ή στα αφηγηματικά θραύσματα, αλλά μετατοπίζεται στον ίδιο τον αναγνώστη, ο οποίος καλείται να διατηρήσει την ιδιαιτερότητα της δικής του διαδρομής απέναντι σε κάθε τάση εξομάλυνσης. Η ανάγνωση γίνεται έτσι μια μορφή αντίστασης απέναντι στη συνοχή: μια πρακτική που δεν επιδιώκει να λύσει τις αντιφάσεις, αλλά να τις συγκρατήσει.³⁹

³⁸ Βλ. Michael Rohrwasser, «Der Chirurg als Chronist. Alexander Kluges monumentales Werk», στο *Perlentaucher* (Λογοτεχνικό Παράρτημα), 2000 για την ανάλυση της αρχαιολογικής και συνάμα χειρουργικής ματιάς του Kluge πάνω στην ιστορία.

³⁹ Βλ. τη συνοπτική αναφορά στο Christian Schulte, «Die Lust aufs Unwahrscheinliche. Alexander Kluges »Chronik der Gefühle«», στο *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 55, τχ. 4 2001, σ. 344–349.

Οι εικόνες, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δεν υπηρετούν την αφήγηση· τη διακόπτουν. Δεν επεξηγούν το λεγόμενο, αλλά το μετατοπίζουν, το καθιστούν ασταθές. Εμφανίζονται ως σημεία τομής μέσα στο σώμα του κειμένου, εισάγοντας παύσεις που δεν είναι απλώς διαλείμματα, αλλά ενεργές ρωγμές. Κάθε οπτικό στοιχείο ανοίγει ένα νέο πεδίο σχέσεων χωρίς να το ολοκληρώνει, εγκαθιστώντας μια κίνηση που δεν καταλήγει σε σύνθεση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το λεκτικό και το οπτικό δεν συνενώνονται σε μια ενιαία μορφή· παραμένουν σε μια κατάσταση μόνιμης ασυμφωνίας. Η μεταξύ τους σχέση δεν είναι συμπληρωματική αλλά ανταγωνιστική, και ακριβώς αυτή η ένταση καθιστά αδύνατη κάθε τελική συμφιλίωση. Η μορφή, επομένως, δεν λειτουργεί ως μηχανισμός ενοποίησης, αλλά ως διάταξη που διατηρεί ανοιχτό το χάσμα. Σε αυτή την επιμονή της ρήξης, το έργο προσεγγίζει μια κινηματογραφική λογική όχι στη σφαίρα της αναπαράστασης, αλλά στο πεδίο της σκέψης. Η τομή, η παράθεση, η ασυνέχεια δεν είναι απλώς τεχνικές· αποτελούν τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται το νόημα—ένα νόημα που δεν ολοκληρώνεται, αλλά παραμένει εκκρεμές. Και ίσως ακριβώς αυτή η εκκρεμότητα, αυτή η άρνηση συμφιλίωσης, να είναι εκείνη που διατηρεί ζωντανή τη δυνατότητα της εμπειρίας.

Μέσα σε αυτό το πεδίο μετασχηματίζεται, ωστόσο, και η φωνή του αφηγητή. Οι ιστορίες δεν παρουσιάζονται ως ολοκληρωμένες ενότητες, αλλά ως δοχεία—μορφές που μπορούν να υποδεχθούν το συναίσθημα χωρίς να το εξαντλούν. Το συναίσθημα δεν περιγράφεται· καθίσταται αισθητό μέσα από τη διάταξη των στοιχείων που το περιβάλλουν. Η αφήγηση δεν αποδίδει άμεσα, αλλά δημιουργεί τις συνθήκες μέσα στις οποίες κάτι μπορεί να αναδυθεί. Ό,τι δεν αφήνει ίχνος προϋποθέτει μια ριζική μετατόπιση της ίδιας της μορφής προκειμένου να αναπαρασταθεί. Ό,τι διαφεύγει της καταγραφής και αντιστέκεται στη χρονολόγηση δεν μπορεί να αποδοθεί μέσω μιας συνεχούς αφήγησης, ούτε να ενταχθεί σε μια γραμμική διάταξη γεγονότων.

Το *Χρονικό των αισθημάτων* είναι, ίσως, το κατ' εξοχήν έργο του Kluge, το οποίο αναδεικνύει το μοντάζ όχι απλώς ως τεχνική, αλλά ως κατεξοχήν αρχή συγκρότησης: μια πρακτική σύνθεσης που στηρίζεται στη ρήξη, την τομή και την ασυνέχεια. Το έργο παραμένει ανοιχτό: ένα πεδίο θραυσμάτων, μια διαδικασία αναδιάταξης, μια επίμονη δοκιμή των ορίων της μορφής—ο τρόπος με τον οποίο το άρρητο μπορεί να πλησιάσει την έκφραση χωρίς να παγιδευτεί από τα διαθέσιμα προς τούτο μέσα. Και ίσως ακριβώς σε αυτή τη διαρκή εκκρεμότητα—σε αυτή τη μορφή που παραμένει ανοιχτή—να διασώζεται κάτι από την εμπειρία που επιχειρεί να αγγίξει.

Δεν υπάρχει χώρος εδώ για να αναφερθούμε στα τόσα άλλα σημαντικά εγχειρήματα του Kluge. Ας αρκεστούμε μόνον στην επισήμανση του υλικού της

διερεύνησης του εγχειρήματος να γυριστεί το *Κεφάλαιο* σε ταινία – μια προσπάθεια, στην οποία ο Kluge επανέρχεται στο σχετικό σχέδιο του Eisenstein.⁴⁰

6. Coda - τι μένει

Η επικράτεια του Alexander Kluge δεν υπήρξε μόνον ή παραθετικά η αισθητική αναζήτηση, η θεωρητική ανάλυση, η αφήγηση ή η καταγραφή γεγονότων, αλλά ένα ενιαίο ζωντανό εργαστήριο όπου η πρωτογενής ύλη της ιστορίας - παγκόσμιας και προσωπικής καθημερινής - μεταβολίζεται σε τέχνη και κριτική σκέψη. Σε όλη τη διάρκεια του βίου του, το κεντρικό ερώτημα που στοίχειωνε το έργο του παρέμεινε αμετάβλητο: τι απογίνεται το άτομο, η μοναδική και ανεπανάληπτη αυτή μονάδα ύπαρξης, μέσα στη δίνη του πολεμικού χάους; Ο Kluge ανατέμνει με χειρουργική ακρίβεια το πώς οι αποφάσεις που λαμβάνονται σε υψηλά κλιμάκια –αποφάσεις ποτισμένες από την τύφλωση της φιλοδοξίας, την παθητικότητα της υποταγής και τον ίλιγγο του μεγαλοϊδεατισμού– μεταφράζονται με μαθηματική βεβαιότητα σε εκατόμβες νεκρών. Για εκείνον, το μέτωπο δεν είναι μόνο στρατιωτικό αλλά και πολιτικό, μια γραμμή πυρός όπου η ανθρώπινη ζωή θυσιάζεται στο βωμό παράλογων σκοπιμοτήτων, αφήνοντας πίσω της τραύματα που δεν επουλώνονται, αλλά επιβιώνουν μέσα στον χρόνο, μεταμφιεσμένα στις πιο παράδοξες και παράλογες μορφές της καθημερινότητας.

Αν και το ευρύ κοινό τον γνώρισε μέσα από την κινούμενη εικόνα, ο ίδιος ο Kluge επέμενε με μια σχεδόν πεισματική συνέπεια στην ταυτότητα του συγγραφέα. «Είμαι και παραμένω πρωτίστως συγγραφέας βιβλίων», συνήθιζε να λέει, μια δήλωση που αποτελεί το ερμηνευτικό κλειδί για ολόκληρο το οικοδόμημά του. Αυτή η αυτοπεποίθηση δεν αφορούσε μια επαγγελματική προτίμηση, αλλά μια βαθιά υπαρξιακή στάση: ακόμα και όταν χειριζόταν την κάμερα ή την τηλεοπτική παραγωγή, ο Kluge λειτουργούσε ως αφηγητής. Το έργο του βασίζεται στη δύναμη της λέξης, στη στρατηγική του μοντάζ και στη διαρκή εναλλαγή προοπτικών. Είναι μια τέχνη συμπύκνωσης, όπου το φαινομενικά απόμακρο –ένα ιστορικό έγγραφο του 18ου αιώνα ή μια επιστημονική θεωρία– έρχεται ξαφνικά σε μια επώδυνη, αποκαλυπτική εγγύτητα με το παρόν.

Στην καρδιά της μεθοδολογίας του Kluge βρίσκεται η «ποιητική δύναμη της θεωρίας». Η άσκησή της σε διαφορετικά μέσα προκειμένου να εκφράσει μια τεράστια θεματολογία συνιστά την αισθητική πρόταση που αποδίδει στον Kluge την ιδιαίτερη θέση και την παρακαταθήκη με την οποία μας καλεί να αναμετρηθούμε. Για τον Kluge, η θεωρία δεν είναι μια αφηρημένη διδασκαλία,

⁴⁰ Alexander Kluge, *Nachrichten aus der ideologischen Antike. Marx - Eisenstein - Das Kapital*. filmedition Suhrkamp, 2008 (που περιλαμβάνει 3 DVD με συνοδευτικά κείμενα).

ένας κλειστός κώδικας για λίγους μνημένους, αλλά μια παραγωγική, ζωτική ενέργεια. Είναι η ικανότητα της σκέψης να μην αποδέχεται το «δεδομένο» της πραγματικότητας, αλλά να το αποδιρθώνει και να το αναδιατάσσει. Μέσω της ποίησης της θεωρίας, ο κόσμος ανασυντίθεται· η εμπειρία σμίγει με τη φιλοσοφία και η αφήγηση γίνεται το όχημα για να αντισταθεί κανείς στην ισοπεδωτική δύναμη της κυρίαρχης ιδεολογίας. Σε έναν κόσμο που τείνει να διαχωρίζει την ορθολογική ανάλυση από τη δημιουργική φαντασία, ο Kluge προτείνει μια τολμηρή σύζευξη: η θεωρία παύει να είναι μια στατική, αφηρημένη διδασκαλία που παρατηρεί τον κόσμο από απόσταση ασφαλείας και μετατρέπεται σε μια ζωντανή, παραγωγική δύναμη που παρεμβαίνει στην πραγματικότητα.

Η «ποίηση» εδώ επιστρέφει στην αριστοτελική της ρίζα: είναι η ποίησης, η πράξη του δημιουργείν. Η θεωρία αποκτά ποιητική δύναμη όταν αρνείται να υποταχθεί στη δικτατορία των γεγονότων, ενώ η ωμή πραγματικότητα είναι συχνά ένας «εχθρός» που επιβάλλεται μέσω της επανάληψης και του μοιραίου. Η ποιητική θεωρία είναι το εργαλείο εκείνο που επιτρέπει στο υποκείμενο να αποσυναρμολογήσει αυτό που παρουσιάζεται ως «φυσικό» ή «αναπόφευκτο» και να το ανασυνθέσει σε νέους, απρόσμενους συνδυασμούς. Είναι η ικανότητα να βλέπει κανείς τις δυνατότητες που ακυρώθηκαν από την ιστορία, τα όνειρα που έμειναν μισά και τις εναλλακτικές διαδρομές που θάφτηκαν κάτω από το βάρος των καταστροφών.

Αυτή η προσέγγιση συγγενεύει άμεσα με την τεχνική του μοντάζ. Όπως στον κινηματογράφο η παράθεση δύο άσχετων πλάνων γεννά μια νέα έννοια στο μυαλό του θεατή, έτσι και η ποιητική θεωρία λειτουργεί μέσω της «σύγκρουσης» ετερόκλητων στοιχείων. Ο Kluge φέρνει σε επαφή τη φιλοσοφία με την προσωπική μαρτυρία, την αστροφυσική με την πολιτική οικονομία, και τον μύθο με την καθημερινή εμπειρία. Σε αυτή τη διαδικασία, η θεωρία δεν επιδιώκει να δώσει οριστικές απαντήσεις ή να κατασκευάσει ένα κλειστό σύστημα αλήθειας. Αντίθετα, επιδιώκει να «ανοίξει» την πραγματικότητα, να δημιουργήσει ρωγμές στον τοίχο του αυτονόητου.

Η ποιητική δύναμη της θεωρίας είναι, εν τέλει, μια πράξη αντίστασης. Είναι η άρνηση του πνεύματος να ιδιωτεύσει ή να περιοριστεί σε μια στεία ακαδημαϊκή περιγραφή. Στο έργο που παράγεται με αυτό το ζητούμενο, η θεωρία «αισθάνεται» και το συναίσθημα «σκέφτεται». Δεν υπάρχει γνώση χωρίς πάθος, ούτε εμπειρία χωρίς την αναστοχαστική δύναμη που τη μετατρέπει σε συνείδηση. Πρόκειται για μια αρχαιολογία του μέλλοντος: ανασκάπτουμε το παρελθόν όχι για να το αρχαιοθετήσουμε, αλλά για να απελευθερώσουμε τις ουτοπικές ενέργειες που παραμένουν εγκλωβισμένες μέσα του.

Είναι μια θεωρία που δεν φοβάται το παράδοξο, το αποσπασματικό ή το υποκειμενικό. Αναγνωρίζει ότι η αλήθεια της ανθρώπινης κατάστασης δεν βρίσκεται στις μεγάλες αφαιρέσεις, αλλά στη λεπτομέρεια, στο θραύσμα και στη διαρκή προσπάθεια του ανθρώπου να νοηματοδοτήσει το χάος. Η ποιητική αυτή δύναμη μετατρέπει τον στοχαστή σε έναν «μοντέρ πρωτογενών υλικών», ο οποίος, μέσα από τη νέα οργάνωση της πραγματικότητας, αναζητά επίμονα τη δυνατότητα μιας άλλης, δικαιότερης και πιο ανθρώπινης εκδοχής του κόσμου.

Πρόκειται για μια «εκρηκτική αρχαιολογία» που ανασκάπτει τα θεμέλια του ύστερου καπιταλισμού, επαναπροσδιορίζοντας τη σχέση μεταξύ του ανθρώπινου σώματος, της εργασίας και των συστημάτων ελέγχου. Στο επίκεντρο βρίσκεται η «πρωτογενής διαδικασία της ζωής», μια ουτοπική ορμή που, παρά τις καταστροφές, εξακολουθεί να αναζητά τη δυνατότητα ενός «ευτυχισμένου τέλους».

Η παρουσία του στα μέσα μαζικής ενημέρωσης υπήρξε μια πράξη διανοητικού ανταρτοπόλεμου. Ο Kluge επιχείρησε –και εν πολλοίς πέτυχε– να δημιουργήσει μια αντι-δημοσιότητα. Στόχος του ήταν να αγγίξει τον θεατή ταυτόχρονα στο μυαλό και στην ψυχή, στη λογική και στο συναίσθημα. Αν και το έργο του δεν μετατράπηκε ποτέ σε προϊόν μαζικής κατανάλωσης, κατάφερε κάτι ίσως πιο σημαντικό: να εγκαθιδρύσει μέσα στον ωκεανό της τηλεοπτικής κοινοτοπίας μια νησίδα για μια ποιοτική δημόσια σφαίρα. Εκεί, με μια δόση λεπτής ειρωνείας και υπό το πρόσχημα του συναρπαστικού και ενημερωτικού, παρουσίασε όλα όσα τον συγκλονίζουν, ποντάροντας στο συναίσθημα ως μέσο πρόσβασης στη σκέψη. Χρησιμοποίησε την τηλεόραση γιατί κατάλαβε ότι εκεί χτυπά η καρδιά της κοινωνίας, επιδιώκοντας να μετατρέψει τον παθητικό δέκτη σε ενεργό συμμετόχο που σκέφτεται επειδή αισθάνεται.

Αυτό που απομένει τελικά από τον Alexander Kluge δεν είναι μόνο ο τεράστιος όγκος του έργου του, αλλά ένας τρόπος να βλέπουμε τον κόσμο. Υπήρξε ο εχθρός του λείου, του θορυβώδους και του οριστικού. Στράφηκε με ευλάβεια προς τις ρωγμές, τα δευτερεύοντα, τις ζώνες του περιθωρίου και τα ασήμαντα σωματίδια της πραγματικότητας. Γνώριζε καλά ότι η αλήθεια σπανίως κραυγάζει· αντιθέτως, κρύβεται εκεί όπου τα μεγάλα συνθήματα και οι επίσημες ιστορίες έχουν επιβάλει τη σιωπή τους. Υπό αυτή την έννοια, ο Kluge υπήρξε ένας διαφωτιστής μιας σπάνιας, ιδιότυπης κοπής. Δεν υπήρξε ποτέ ένας στεγνός ορθολογιστής ή ένας αυθεντικός δάσκαλος από καθέδρας, αλλά ένας οδοιπόρος που αναγνώρισε στην ανθρώπινη μνήμη, στη φαντασία και στην ικανότητα για αντίσταση - μια ανεξάντλητη δυνατότητα ελευθερίας.

Alexander Kluge - Oscar Negt

Συνέντευξη του Rainer Stollmann με τον Alexander Kluge, Glossen 18 - 2003

Η διανόηση μεταξύ έρευνας του διαβόλου και νόμου της αξίας

Τον Οκτώβριο του 2003, ο Alexander Kluge παραλαμβάνει το Βραβείο Büchner. Για το έργο του Χρονικό των αισθημάτων είχε λάβει το 2001 το διάσημο Βραβείο Λογοτεχνίας της Βρέμης. Τον Σεπτέμβριο του τρέχοντος έτους θα κυκλοφορήσει ένας νέος τόμος με 500 αφηγήματα από τις εκδόσεις Suhrkamp: Το κενό που αφήνει ο διάβολος. Το περιοδικό Glossen συνομίλησε με τον συγγραφέα (...)

Stollmann:

Για τον «διάβολο», για το «Κακό», για τον «Θεό» δεν έχετε μιλήσει μέχρι σήμερα. Γιατί τώρα ένα βιβλίο με τον «διάβολο» στον τίτλο;

Kluge:

Όταν αφηγείται κανείς ιστορίες, δεν πρόκειται, όπως σε ένα επιστημονικό ή φιλοσοφικό βιβλίο, για το να λέει αυτό που θεωρεί αληθινό κατά την καλύτερη γνώση και συνείδησή του, αλλά να δοκιμάζει ποιες σκέψεις θα προτιμούσε λιβιδινικά. Αυτή είναι μάλλον η δραστηριότητα μιας νυχτερίδας. Ο Benjamin συγκρίνει την λογοτεχνική παραγωγή με την εκπομπή υπερηχητικών κυμάτων. Αυτά που έχουν συνέπεια, δηλαδή αυτά που ανακλώνται από τραχείς τοίχους, ασκούν τότε μια έλξη στον δικό μας ηχοβολισμό. Πρόκειται για μια δοκιμαστική συμπεριφορά, για το ποιες λέξεις, ποιες μεταφορές, ποιες ιστορίες βρίσκουμε πιο συναρπαστικές, πιο ελκυστικές από άλλες.

S: Τώρα, στη γραμμή «Το κενό που αφήνει ο διάβολος» μπορεί κανείς να διακρίνει μια παραλλαγή του γνωστού συνθήματος: «Πάντα υπάρχει μια διέξοδος».

K: Αυτό είναι από το 1917.

S: Από τον Λένιν, ναι. Και τώρα πρόκειται για τη μεσαιωνική εκδοχή του προβλήματος;

K: Αυτό για το οποίο μιλάμε εδώ, δεν είναι απλά ο Μεσαίωνας, αλλά η πρώιμη νεωτερικότητα· είναι αυτό που γέννησε τον Τριακονταετή Πόλεμο, την εποχή των διώξεων των μαγισσών, την Ιερά Εξέταση. Σ' αυτή τη συνέχεια ανήκουν επίσης, τουλάχιστον, οι πόλεμοι των χωρικών εκατό χρόνια πριν από τον Τριακονταετή Πόλεμο.

Στον Άγιο Θωμά [Ακινάτη] ή στον Duns Scotus τον 13ο αιώνα παρατηρείται μια απίστευτη λογική ικανότητα, μια ικανότητα διάκρισης, την οποία δεν θα είχαμε σήμερα. Πάντα με συγκινούσε βαθιά το γεγονός ότι ο Αβελάρδος, με βάση 33 αράδες ενός σπαράγματος του Αριστοτέλη, συγκεκριμένα του προλόγου στην Ηθική, που έφτασαν στα χέρια του από τα αραβικά, έγραψε ένα μεγάλο σχολιαστικό έργο 12 τόμων. Και το γεγονός ότι ο Όθωνας του Φράιζινγκ, ο αδελφός του Μπαρμπαρόσα, πηγαίνει με 200 ιππότες στη Γαλλία και μελετά για δύο χρόνια ακριβώς αυτά τα κείμενα, μαθαίνοντας έτσι το σχολιασμό, την μέθοδο *sic et non*, δηλαδή την παλαιότερη διαλεκτική μέθοδο, που εφαρμόζεται εκεί. Με αυτό εξάλλου δεν είναι άσχετο το ξέσπασμα της μεσαιωνικής μουσικής στις περιοχές μας, και περίπου την ίδια εποχή ο Μπαρμπαρόσα συγκεντρώνει στρατό μπροστά από τη Μπολόνια, αλλά μόνο για σκοπούς απονομής δικαιοσύνης. Αυτό που κάνει ως αυτοκράτορας είναι να απονέμει δικαιοσύνη σύμφωνα με τις Επιτελέσεις, δηλαδή τις αρχαίες ρωμαϊκές πηγές, μαζικά, μια μαζική εκδήλωση απονομής δικαιοσύνης. Αυτό είναι ουσιαστικά η ίδρυση του Πανεπιστημίου της Μπολόνια. Αυτά τα διόλου διαβολικά στοιχεία του όψιμου μεσαίωνα με ενδιέφεραν πάντα.

S: Και τώρα το ξεπερνούν αυτό η Μεταρρύθμιση και η εκκοσμίκευση.

K: Όταν ακούω την ομιλία του Habermas για το Βραβείο Ειρήνης και την παρουσίαση του Reemtsma, εκεί αναφέρεται ότι η εκκοσμίκευση στις περιοχές μας πραγματοποιήθηκε επιφανειακά. Έχουμε μια ψευδο-εκκοσμίκευση, ο Διαφωτισμός πραγματοποιήθηκε, για να το πούμε έτσι, μόνο κατ' επίφαση, ο διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας, κοινοπολιτείας και πίστης, πραγματοποιήθηκε μόνο εν μέρει, οι άπληστοι ηγεμόνες ήθελαν τα εκκλησιαστικά κτήματα. Οι μάχες των θρησκευτικών πολέμων γέννησαν τόσες πολλές οξύνσεις, ώστε ακόμη και οι ειρηνευτικές συμφωνίες της περίφημης Ειρήνης της Βεστφαλίας του 1648 αντανακλούν αυτές τις ουλές. Έτσι, στη Δύση έχουμε δημιουργήσει μια αποτυχημένη εκκοσμίκευση και μια ακατανοησία απέναντι σ' αυτό που σε άλλες χώρες ονομάζουμε θρησκεία. Ωστόσο, η θρησκεία, όπως το διατυπώνει ο Habermas, είναι η άρνηση της συζήτησης: έχω μέσα μου μια βεβαιότητα και δεν την θέτω υπό συζήτηση. Παραδόξως, αυτή η στάση γίνεται αποδεκτή από εμάς σήμερα, δηλαδή μετά τον ρομαντισμό, για παράδειγμα στον έρωτα, και λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Ουσιαστικά, όλα τα δολοφονικά δράματα και οι όπερες προκύπτουν από το γεγονός ότι ένας ερωτευμένος λέει: δεν συζητώ γι' αυτό που αισθάνομαι, αλλά το νοιώθω: αυτόν ή αυτήν ή κανέναν άλλο. Γιατί δεν μπορούμε να το δεχτούμε αυτό στη θρησκεία, αλλά το θεωρούμε μισαλλόδοξο, θεμελιοκρατικό, διαβολικό;

Και όταν, για παράδειγμα, στον Λευκό Οίκο κυβερνά ένας Πρόεδρος που προσανατολίζει την πολιτική του στον αγώνα κατά του Κακού, τότε αυτά και άλλα υπερηχητικά κύματα αγγίζουν το μικρό μου ανθρωπάκι στο αυτί, με αποτέλεσμα, αντί να διαβάσω ξανά τον Kant, να στραφώ στη λογοτεχνική

έρευνα για τον διάβολο. Πρέπει να εξετάσουμε ξανά τις μεταφορές του μεσαιώνα, που μπορούν να χειριστούν κάτι τέτοιο, που μπορούν να εκφράσουν καλύτερα το ανοίκειο. Φυσικά, δεν θέλω να μιμηθώ τα θεολογικά συστήματα, αλλά θα ήθελα να μιμηθώ ξανά την ικανότητα διαφοροποίησης που υπάρχει εκεί, όταν πρόκειται να εκτοπίσουμε το ανοίκειο και ταυτόχρονα να μάθουμε από αυτό. Όταν αυτή η δεισιδαιμονία, η γοητεία του παράλογου, το «credo quia absurdum» μας συναντά στο Λευκό Οίκο ως «πολιτική του αδύνατου», θα θέλαμε να την αναγνωρίσουμε ξανά σε κάποια παράδοση. Εκεί ίσως γνώριζαν τα αντίδοτα, ενώ στο παρόν δεν τα γνωρίζουμε.

S: Δηλώσατε προσφάτως, πως οι ιστορίες σας κατασκευάζονται γύρω από μια φράση. Ισχύει αυτό;

K: Ναι. Δεν είναι πάντα έτσι, αλλά συνήθως υπάρχει μια πρόταση, μια φράση ή ένα τμήμα πρότασης, ένα απόσπασμα. Και εδώ, σ' αυτή την περίπτωση, σ' αυτό το τεράστιο έργο με αποσπάσματα για τις εμπορικές στοές, ο Benjamin περιλαμβάνει ένα μυθιστόρημα ενός Γάλλου, το οποίο ονομάζεται «Le Peril Bleu».

S: Αυτή είναι η εισαγωγική ιστορία του τελευταίου κεφαλαίου του βιβλίου σας, το οποίο φέρει ακριβώς αυτόν τον τίτλο: «Ο γαλάζιος κίνδυνος». Η προτελευταία ιστορία είναι «Ο διάβολος στον Λευκό Οίκο». Εδώ, οι εξωγήινοι, που διαθέτουν μια μη ανθρώπινη νοημοσύνη, την οποία θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει «ανώτερη», στο βαθμό που έχουν μια συνολική εικόνα για μεγάλες χρονικές περιόδους, αιώνες, και έτσι μπορούν να αντιληφθούν μακροπρόθεσμες ιστορικές κινήσεις, αποφεύγουν να επισκεφθούν τον γαλάζιο πλανήτη μας.

K: ... προς το παρόν.

S: ... ναι, γιατί η γαλάζια, δηλαδή η ανθρώπινη νόηση, τους φαίνεται πολύ επικίνδυνη, πολύ ασυγκράτητη.

K: Ναι, έλλειψη σταθερότητας. Οι κάτοικοι του γαλάζιου πλανήτη είναι απύθμενα άπληστοι. Αλλά αυτά είναι απλώς μετρήσεις. Μπορεί επίσης να κάνουν λάθος αυτοί οι εξωγήινοι, καθώς δίνουν κύρια σημασία στο γαλάζιο χρώμα που έχει ο πλανήτης μόνο εξωτερικά, χαρακτηρίζοντας έτσι τους κατοίκους που ζουν στον πυθμένα αυτής της θάλασσας από αέρα.

S: Αυτό είναι μια θεία, αποστασιοποιημένη οπτική για ολόκληρο τον πλανήτη. Η ιστορία που ακολουθεί έχει τίτλο «Κοινωνικότητα των διαγενετικών ποντικών»· αυτή αποτελεί μια αντίθετη οπτική γωνία, από το κατώτατο επίπεδο, και ασχολείται με το πώς αυτή η ασυγκράτητη γαλάζια νόηση χειρίζεται τον εαυτό της μέσω του εργαλείου της γενετικής μηχανικής.

K: Σε ένα ερευνητικό ινστιτούτο, το οποίο χρειάζεται χρήματα από έναν μεγάλο όμιλο επιχειρήσεων, ο οποίος έχει συμφέροντα διαφήμισης.

S: Και αυτά τα ποντίκια είναι μεμονωμένα τρωκτικά ...

K: Υπάρχουν δύο είδη, τα ποντίκια του βουνού και τα ποντίκια του αγρού.

S: Από τα οποία, με μια γενετική επέμβαση, τους αφαιρείται η μοριακή κεραία για τα οιστρογόνα, δηλαδή για τη σεξουαλικότητα.

K: Ή τους χορηγούνται. Τα ποντίκια του βουνού δεν έχουν κάτι τέτοιο, σ' αυτά μπορείς να τα προσθέσεις. Συνήθως στα ζώα χορηγούνται ενέσεις, φάρμακα, ορμόνες. Εδώ πρόκειται για κάτι άλλο, για μια αλλαγή στην παραγωγικότητα, σαν να ενισχύεις σε έναν άνθρωπο την ικανότητα να παράγει μελατονίνη στον εγκέφαλο, δηλαδή μια φυσική ουσία, κάτι που το σώμα μας και κυρίως ο εγκέφαλός μας κάνουν ασταμάτητα.

S: Ποια είναι η λειτουργία της μελατονίνης;

K: Μας επιφέρει, για παράδειγμα, ηρεμία, βοηθά στον ύπνο, ηρεμεί. Άλλα, συνηθισμένα ναρκωτικά έχουν επίσης αυτές τις επιδράσεις, επειδή ο εγκέφαλος και το σώμα έχουν προσαρμοστεί σ' αυτές εδώ και χιλιετίες. Τώρα μπορείτε να τις ενισχύσετε ή να τις μειώσετε, αλλά αυτό μπορεί να γίνει μόνο γενετικά.

S: Και αυτό τώρα είναι ο «γαλάζιος κίνδυνος, δηλαδή η ασυγκράτητη διανόηση τρόπον τινά, έσωθεν, από τη σκοπιά των ποντικών»;

K: Στην πραγματικότητα, είναι απλώς ένα από τα πολλά παραδείγματα του πώς ασκείται η κερδοσκοπική επιστήμη [spekulative Wissenschaft], αλλά διηγείται με φιλικό τρόπο, όπως ο Lafontaine διηγείται τους μύθους του. Κάποτε υπήρχαν το κοράκι και η αλεπού, και εδώ τώρα έχουμε δύο είδη τρωκτικών, επιστήμονες ενός ινστιτούτου, ειδικούς που ξέρουν από χορηγίες και χαίρονται πολύ στο τέλος, όταν υπάρχει η προοπτική ότι ίσως αργότερα θα μπορούν να φτιάξουν τους πελάτες, όπως τα ποντίκια της πεδιάδας, έτσι ώστε να αγοράζουν καλύτερα. Το να βελτιωθεί η κεραία για τη διαφήμιση, θα ήταν πολύ καλύτερο από το να βελτιώσουμε τη διαφήμιση.

S: Κατά πρώτον, όμως, υπάρχει ένα ενδιαφέρον για βασική έρευνα, η οποία χάριν του χρήματος συνδυάζεται με ένα άμεσο αγοραίο συμφέρον.

K: Δεν μπορεί να διατυπωθεί διαφορετικά. Είναι το ίδιο ενδιαφέρον που είχε ο Galileo Galilei, ή ο Leuwenhoek, ο οποίος εξετάζοντας το σάλιο του είδε για

πρώτη φορά βακτήρια, επειδή είχε εφεύρει το μικροσκόπιο με τα μέσα της ολλανδικής οπτικής. Αυτά είναι στην πραγματικότητα τα μεγάλα επιτεύγματα από τα οποία αποτελείται η επιστήμη μας. Ή οι ανατόμοι, που, ας πούμε, ψάχνουν κρυφά στα σώματα των νεκρών μέσα στη νύχτα και ανακαλύπτουν έτσι πολλά πράγματα, τα οποία αργότερα χρησιμοποιούν οι χειρουργοί για θεραπευτικούς σκοπούς.

S: Τώρα, οι χορηγοί ενδιαφέρονται άραγε για την αξιοπρέπεια της έρευνας και θέλουν να διακοσμήσουν την επιχείρησή τους με αυτήν ή ενδιαφέρονται ουσιαστικά μόνο γι' αυτή την γελοία αξιοποίηση;

K: Υπάρχει ένα κεφάλαιο που είναι σχεδόν ανεκτίμητο και δεν μπορεί να αποκτηθεί μόνο με χρήματα: είναι το κεφάλαιο της εμπιστοσύνης, ένα κεφάλαιο που ονομάζεται εμπιστοσύνη, το οποίο ο Marx δεν περιέγραψε επαρκώς, αλλά το προϋπέθετε πάντα, διότι μια κοινοπολιτεία βασίζεται σ' αυτό το κεφάλαιο, και δεν θα υποτιμούσα την ευφυΐα της διαφημιστικής βιομηχανίας.

S: Και το ζήτημα είναι, ποιος μπορεί να συσσωρεύσει, να ιδιοποιηθεί αυτό το κεφάλαιο;

K: Ναι, αλλά αυτή η ιδιοποίηση δεν είναι τόσο απλή όσο εκείνη του χρήματος. Το 93 τοις εκατό της πνευματικής εργασίας, όπως υπολογίζει ένας μετρητής εργασιμου χρόνου σε ένα άλλο σημείο του βιβλίου μου, επενδύεται σε υπηρεσίες, η νοημοσύνη συνεχώς, δεν δρα πλέον με τη μορφή κριτικής διάνοησης, όπως, ας πούμε, ο Hegel, ο Kant, που κάθονται στα γραφεία τους, ή όπως ο Lichtenberg που διαδίδει τις σάτιρές του στον κόσμο. Αντίθετα, πρόκειται για παρουσιαστές, διοργανωτές, λομπίστες, που δραστηριοποιούνται κυρίως στη διαφήμιση. Αυτή η νοημοσύνη είναι όμως επίσης ακαταδάμαστη, πεισματάρα, δηλαδή, είναι ανεξέλεγκτη για τον φορέα και τον παραγγελιοδότη αυτής της νοημοσύνης. Δεν θα παράγει πάντα μόνο αυτό που της έχει παραγγελθεί, αλλά θα παρέχει ένα πλεόνασμα, διότι κοπιάζει. Αυτή η προσπάθεια οδηγεί ακολούθως σε μια δευτερεύουσα νοημοσύνη, ειδικά σε ανώνυμους τομείς εφαρμογής, όπως για παράδειγμα στη διαφήμιση, όπως οργανώνεται σε μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους. Είναι ακούσια και χωρίς να της το ζητήσουν είναι πιο έξυπνη απ' ό,τι χρειάζεται.

S: Εξετάζετε εδώ αυτό που πριν από 30 χρόνια ονομαζόταν «πραγματική υπαγωγή της διάνοησης στο κεφάλαιο». Αυτό που υποδηλώνουν οι ιστορίες σας, είναι ότι αυτό έχει ήδη γίνει, δεν μπορεί πλέον κανείς να του αντισταθεί, μάλλον πρέπει κανείς να αναλύσει νηφάλια τι πραγματικά σημαίνει.

K: Συμφωνώ εδώ με τον Hans-Jürgen Krahl, τον εκπρόσωπο των Ριζοσπαστών της Φραγκφούρτης [επί του Μάιν] εντός του SDS [Σοσιαλιστική

Ένωση Γερμανών Φοιτητών], ο οποίος, προς το τέλος της ζωής του, πριν πεθάνει με τραγικό τρόπο σε ένα δυστύχημα, έθεσε αυτό το ερώτημα εμπνευσμένος από τα τελευταία έργα του Adorno.* Εάν η διανοήση είναι ένα αστικό επίτευγμα, γιατί προσδοκούμε από αυτήν τη χειραφέτηση του προλεταριάτου; Είχε ήδη παρατηρήσει τους ανταγωνισμούς μεταξύ των συντρόφων του, είχε παρατηρήσει ότι σε όλα συμπεριφέρονται ουσιαστικά ως αστικές χαρακτηρισολογικές μάσκες και ταυτόχρονα ως αφοσιωμένοι σοσιαλιστές. Και δεν μπορούσε κανείς να πει ποια πλευρά σε τούτο τον αγώνα θα επικρατούσε αυτή ή την άλλη βραδιά. Όταν όμως τώρα σε μια υπερεκβιομηχανισμένη κοινωνία αναμειγνύεται ο εργοδότης, τότε ο διανοούμενος βρίσκεται ουσιαστικά σαν σε μια γραμμή παραγωγής – απλώς δεν μπορεί κανείς να το δει. Αυτά τα αόρατα τραπέζια εργασίας της οργάνωσης των επιχειρηματικών ομίλων, της πραγματικότητας του χρηματιστηρίου κ.λπ., στα οποία απομονώνεται η διανοήση, οδηγούν σε μια πραγματική υπαγωγή, έτσι ώστε πλέον ο διανοούμενος δεν διαφέρει πια από τον εργάτη στο εργοστάσιο. Ναι, μπορεί να ισχύει ότι ορισμένες διαδικασίες, στις οποίες ο εργάτης δεν υπόκειται πλέον καθόλου, επειδή τα εργοστάσια αποκεντρώνονται, η τηλεργασία με υπολογιστή κερδίζει έδαφος και οι εργασιακές διαδικασίες αλλάζουν, αυτά αρχίζουν μόλις τώρα για τον διανοούμενο. Πρέπει να βασανίζεται στον ελεύθερο χρόνο του, πρέπει να προσφέρει παιδική εργασία, καταλαβαίνετε; Δηλαδή, όλα τα φαινόμενα της βιομηχανικής εργασίας, όπως τα περιέγραψε ο Marx για την πρώιμη Αγγλία του 19ου αιώνα, θα εισχωρούσαν τώρα στα μυαλά και θα αποφάσιζαν αν κάποιος θα επικρατήσει ή αν θα μείνει άνεργος ως διανοούμενος. Αυτό, λέει ο Krahl, δεν οδηγεί όμως στο να αναπτύξει η διανοήση λιγότερο πνεύμα αντίστασης, αλλά ένα μέρος θα υποταχθεί, ενώ τόσο πιο έντονα θα αντισταθεί το άλλο μέρος. Δημιουργείται λοιπόν, κατά κάποιον τρόπο χωρίς τη θέληση του διανοούμενου, μια αντίσταση, θα την αποκαλούσα ιδιοτροπία, μια αντίσταση, μια ανταρσία του πνεύματος. Θα εφευρίσκει ξανά και πάλι κάτι που δεν παρήγγειλε ο επιχειρηματικός όμιλος, και αυτό που τώρα πυροδοτεί αυτή την ιδιόμορφη διαλεκτική, την οποία περιγράφει ο Adam Smith στον Πλούτο των Εθνών, ότι οι προθέσεις χιλίων εγωιστικών διαβόλων εργάζονται εντούτοις με υπόγειο τρόπο για τη δημιουργία μιας κοινοπολιτείας.

S: Τότε, εμείς οι κοινωνικοί επιστήμονες [Geisteswissenschaftler] στα πανεπιστήμια θα ήμασταν τρόπον τινά κατάλοιπα των μέσων του 19ου αιώνα.

K: Ο Krahl θα το επιβεβαίωνε αυτό· θα έλεγε ότι μόλις φτάσατε στη βιοτεχνία, ότι εργάζεστε ακόμη σε φυτείες, αν θέλετε, και ότι σας περιμένει είτε η υποδούλωση είτε, εναλλακτικά, η βιομηχανική εποχή της νοημοσύνης, και με

* Πρβλ. Hans-Jürgen Krahl, «Θέσεις για τη γενική σχέση μεταξύ επιστημονικής διανοήσης και προλεταριακής ταξικής συνείδησης» (1969), στον συλλογικό τόμο *Χειραφέτηση και πολιτική ιστορία*, επιμ. Θ. Γκιούρας / Ν. Παπαδάτος, Καστανιώτης, Αθήνα 2023.

τη βοήθεια αυτών των μεγάλων μηχανημάτων, όπως το διαδίκτυο στο σύνολό του, θα έχετε ακόμη τη διάθεση, ως απλοί υφαντές, να συμμετάσχετε εδώ στη μεγάλη εκβιομηχάνιση της συνείδησης.

S: Ωστε η «εκβιομηχάνιση της συνείδησης» είναι μια αυστηρά αναλυτική έκφραση, και δεν έχει κανένα νόημα να αποπειραθεί κανείς μια εξέγερση των υφαντουργών του πνεύματος;

K: Όχι. Αυτό θα το έλεγε ο Karl Marx, εάν είχε μελετήσει αυτό το ζήτημα, και αυτό το υποψιάστηκε ο Krahl, οδηγούμενος προπάντων από την Αρνητική Διαλεκτική του Adorno.

.....

S: Η κεντρική ιδέα στο Κεφάλαιο του Marx είναι ο νόμος της αξίας. Αυτή η ιστορία* υποδηλώνει πως ο νόμος της αξίας, και συνεπώς ο πραγματικός πυρήνας της κοινωνίας μας, έχει γίνει κάτι πλασματικό.

K: Το ερώτημα «τι είναι η αλήθεια» δεν μπορεί να απαντηθεί γραμμικά, δηλαδή άμεσα, ούτε σε μιάμιση σελίδα ούτε σε επτά χιλιάδες σελίδες. Υπάρχει όμως ένα άλλο ερώτημα που μπορεί να απαντηθεί: τι είναι πραγματικό, αν δεν ισχύει ο νόμος της αξίας; Και αυτό μου φαίνεται ένα πολύ επίκαιρο και σημαντικό ερώτημα – αν η κεφαλαιοκρατία δεν δεσμεύεται από τον ίδιο το νόμο της, τι είναι τότε η κεφαλαιοκρατία; Αυτό όμως γίνεται πραγματικά ενδιαφέρον όταν δεν εξοργιζόμαστε μόνο για τις αρπακτικές, εκμεταλλευτικές εταιρείες, αλλά όταν εξετάζουμε την υποκειμενική πλευρά του νόμου της αξίας. Διότι πρέπει να έχει διαμορφωθεί ιστορικά μαζική συναίνεση, ώστε αυτός ο νόμος της αξίας να μπορεί να εφαρμόζεται μόνιμα και να καθορίζει ιστορικές διαδικασίες. Ακόμη και αν δεν μπορώ να τα περιλάβω όλα αυτά σε μια ιστορία, μπορεί κανείς να πει ότι η κεφαλαιοκρατία αντλεί, ας πούμε, τη φλόγα της ζωής της από το φετίχ του εμπορεύματος. Το φετίχ του εμπορεύματος όμως, έχει ανάψει στην καρδιά κάθε θρησκευόμενου ανθρώπου του 16ου ή του 15ου αιώνα με τη σπίθα: δεν πιστεύω σε τούτο τον κόσμο. Και για να φτάσω σε έναν άλλο, αναπτύσσω εργατικότητα, λιτότητα και ικανότητα αφοσίωσης, δηλαδή όλες τις αρετές που ανήκουν σε μια βιομηχανία που δεν γνωρίζω ακόμη. Με αυτόν τον τρόπο ξεφεύγω από την αγροτική σκέψη και αναπτύσσω έναν νέο άνθρωπο. Αυτή είναι η μόνη περίπτωση που γνωρίζω, όπου κάτι τέτοιο συμβαίνει μπροστά στα μάτια μας. Και αυτό συμβαίνει με μια μικρή φλόγα στην καρδιά, που λαχταρά το επέκεινα· είναι μια πολύ εύθραυστη φλόγα, διότι τροφοδοτείται εξίσου από την ενόρμηση για ζωή όσο και από την ενόρμηση για θάνατο. Αυτή η μικρή φλόγα που προκύπτει εκεί, γεννά στους Πουριτανούς, για παράδειγμα, ψυκαμίνους ολοθρευτικής δύναμης, με την

* Εννοείται η ιστορία *Τι είναι η αλήθεια*; που περιλαμβάνεται εδώ στο τέλος του κειμένου.

οποία κερδίζονται μάχες, γίνονται εφευρέσεις όπως η ατμομηχανή, αναπτύσσονται αποικιακές αυτοκρατορίες και μπορεί ακόμη και να χρηματοδοτηθεί η αποκεντρωμένη διοίκηση της Ινδίας. Πρόκειται λοιπόν για τεράστιες δυνάμεις της ψυχής, και είναι οι μόνες που μπορούν να διασπαστούν και να αποκτήσουν ακόμη περισσότερες δυνάμεις κατά τη διάσπαση, όπως το περιγράφει ο Marx. Και στις δυνάμεις αυτές υπάρχει τώρα μια ισορροπία, τρόπον τινά το ιδανικό του Ricardo και του Adam Smith, δηλαδή ότι ένας νόμος της αξίας μόλις που συνάδει με αυτό. Μπορώ να το αναλύσω ως φιλαργυρία και ως αφηρημένη φιληδονία, όπως το κάνει ο Marx, δηλαδή δύο ιδιότητες που χρειάζομαι για να μπορώ να αγοράζω και να πουλάω. Μπορώ να πουλήσω τον εαυτό μου και το πιο αγαπημένο μου πράγμα μέχρι και την «Εγώ Α.Ε.», αλλά τότε έχω ακόμη κάτι αγαπημένο, όπως φέρ' ειπείν την οικογένειά μου ή τον Θεό, για το οποίο κάνω όλα αυτά. Αυτό είναι το σύστημα ισορροπίας στην εσωτερική οικονομία αντιστάθμισης του σύγχρονου ανθρώπου. Αυτό έχει αναπτυχθεί στον αστικό χαρακτήρα σε μια πολύ επισφαλή και πολύ ριζοσπαστική και πολύ «γόνιμη» ενόρμηση ενός συστήματος, ένα είδος κινητήρα, ένα κοινωνικό ον. Αυτό παίρνει διαφορετικές μορφές στις κυριαρχικές δυνάμεις της δεκαετίας του '30 του 20ού αιώνα, δηλαδή διαφορετική μορφή στον Τσιάνγκ Κάι-σεκ απ' ό,τι στην Ιταλία υπό τον Mussolini ή στον Hitler. Αλλά και στον Roosevelt διαμορφώνεται, για να το πούμε έτσι, μια νέα εικόνα των δυνατοτήτων προόδου της ανθρώπινης κοινότητας. Όλα αυτά πρέπει να εξεταστούν, δεν τα έχουμε κατανοήσει όλα αυτά ακόμη σωστά. Εν τω μεταξύ όμως, από την πλευρά του πνευματικού κόσμου των αντικειμενικών γεγονότων, οι εσωτερικές εξελίξεις έχουν σχεδόν ξεπεράσει την κεφαλαιοκρατία, η οποία έχει χάσει τα σημεία αναφοράς της.

S: Όπως, για παράδειγμα, το περιγράφει εμπειρικά η Naomi Klein – όταν ένα ζευγάρι αθλητικά παπούτσια πληρώνεται στις Ζώνες Ελεύθερου Εμπορίου του Τρίτου Κόσμου με 2 δολάρια, αλλά στο Μανχάταν πωλούνται για 200 δολάρια, τότε θα πρέπει κανείς να αμφιβάλλει για το νόμο της αξίας, ότι δηλαδή η εργασία πληρώνεται στην αξία της.

K: Ναι. Αλλά τώρα θα πρέπει να έχει κανείς υπόψη του τι είναι ο νόμος της αξίας, είναι ένα πολύ περίπλοκο ποιητικό μόρφωμα, θα έλεγα.

S: Η βασική αρχή είναι πως τα εμπορεύματα πωλούνται στην αξία τους, επίσης το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη πωλείται στην αξία του.

K: Και η τελευταία αξία είναι η ώρα εργασίας, η ώρα ζωής που εντάσσεται σε ένα προϊόν, ο θεμελιώδης κανόνας, όπου η ποιότητα των λεπτών δεν αλλάζει, είτε είμαι αυτοκράτορας είτε ζητιάνος. Όταν, για παράδειγμα, έχω μετακινήσει μια πέτρα, έχω γεμίσει έναν κουβά, έχω σφίξει μια βίδα, τότε όλα αυτά είναι συγκεκριμένος χρόνος ζωής, μεταξύ γέννησης και θανάτου, δηλαδή ο χρόνος κατά τον οποίο επίσης αγαπώ ή μισώ. Μία ώρα ζωής ισούται με μία ώρα ζωής,

σ' αυτόν τον νόμο αξίας επιστρέφουν όλα μετά από λίγο. Στο ενδιάμεσο υπάρχουν φαντασιώσεις, ότι κάποιος είναι δισεκατομμυριούχος, ή ότι κάποιος, όπως το περιγράφει τόσο όμορφα ο Goethe, έχει τη δύναμη 60 αλόγων, κάτι που φυσικά ισχύει για ορισμένα αυτοκίνητα - το ελέγχει προσωρινά. Αλλά τελικά είναι πάλι μόνο η ώρα που χρησιμοποιεί. Αυτό είναι κάτι που κάθε θεολόγος θα μπορούσε να εξηγήσει ακριβώς έτσι: ο Θεός έχει εμπιστευτεί στον άνθρωπο μια διάρκεια ζωής, και αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί για εργασία. Και τα αθλητικά παπούτσια που αναφέρετε, έχουν ξεφύγει τόσο πολύ από αυτό, ώστε να μπορεί κανείς να πει ότι μπορεί μεν να ισχύει ο νόμος της αξίας, αλλά δεν εμφανίζεται πλέον στην πραγματικότητα.

Η άποψή μου όμως είναι κατά βάση, ότι ο νόμος της αξίας εξακολουθεί να ισχύει όπως και πριν, αυτό δεν μπορεί να αλλάξει διόλου, γιατί τελικά σε έναν εντελώς φανταστικό, πλασματικό κόσμο δεν θα μπορούσατε πλέον να παρακινήσετε τους ανθρώπους να εργαστούν.

S: Υπάρχουν παραδείγματα γι' αυτό;

K: Όταν, για παράδειγμα, έχετε τον πυρετό του χρυσού στο Σαν Φρανσίσκο, τότε ο νόμος της αξίας αναιρείται για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα εβδομάδων, μηνών, εξαμήνων. Διότι εγώ μπορώ να ξεκινήσω νωρίτερα, να δολοφονήσω άλλους χρυσοθήρες και να ιδιοποιηθώ τον χρυσό, ή να βρω εγώ ο ίδιος χρυσό, παρά να επεξεργαστώ με οποιονδήποτε τρόπο κάτι σε οποιοδήποτε αριθμό ωρών. Για μια στιγμή, όπως το περιγράφει ο Brecht στην όπερα Μαχαγκόνι, ο νόμος της αξίας φαίνεται να έχει καταργηθεί. Αυτό υποχωρεί μετά από ένα εξάμηνο, και θα υποχωρούσε ακόμη και αν βρισκόταν χρυσός διαρκώς, διότι τότε η αξία του χρυσού θα έπεφτε κάποια στιγμή.

S: Τότε θα είχε απώλειες το φετίχ του χρυσού ή του χρήματος.

K: Ένα αντίθετο παράδειγμα είναι τα ερωτικά θέματα ή, για παράδειγμα, η εγκυμοσύνη, δηλαδή ο νόμος της αξίας είναι εδραιωμένος στη φύση ως μέτρο χρόνου για την εξέλιξη. Μια εγκυμοσύνη διαρκεί αμετάβλητα εννέα μήνες, και η αμοιβαία αγάπη δεν μπορεί να γεννηθεί με διαταγή, αλλά χρειάζεται το χρόνο της. Αυτό δεν μπορείτε ποτέ να το αλλάξετε. Περιέγραφα εδώ μια σκηνή όπου ο μέγας ανήρ Ναπολέον αποσπάται από τους στρατιωτικούς χάρτες του, οδηγείται σε ένα παρακείμενο δωμάτιο, όπου μια γυναίκα τον περιμένει ήδη, και προσπαθεί να την διεισδύσει. Μπορεί να το κάνει, είναι ένας πολύ δυναμικός άνδρας, έχει πολύ γρήγορη φαντασία. Αλλά τραυματίζει τη γυναίκα, η φύση χρειάζεται πολύ χρόνο για να γίνει τρυφερή, για να εκκρίνει, για να το πούμε έτσι, χυμούς.

Η πίεση του χρόνου που βαραίνει τους ισχυρούς. Η δύναμη, είτε του κεφαλαίου είτε η πολιτική, προσπαθεί συνεχώς να παρακάμψει για τους ανθρώπους αυτόν το νόμο της αξίας που είναι εγγεγραμμένος και στη φύση.

Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να απαιτήσει σοβαρά από τον άνθρωπο, μακροπρόθεσμα, να κάνει περισσότερα από όσα μπορούν να καταφέρουν οι ανθρώπινες δυνάμεις σε μία ώρα, το λιγότερο που θα συμβεί είναι να καταρρεύσει η επικοινωνία, ενώ στη χειρότερη περίπτωση, κάποια στιγμή θα δημιουργηθεί ένα τέρας. Αυτός ο φυσικός περιορισμός, δηλαδή η πραγματοποίηση του νόμου της αξίας, ισχύει μόνο όταν οι άνθρωποι και οι οικονομικές συνθήκες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Όσο λιγότερο συμβαίνει αυτό, τόσο μεγαλύτερη είναι η πραγματική μη πραγματικότητα, ο φαντασματώδης κόσμος των γεγονότων.

(Μετάφραση Θ.Γ.)

Alexander Kluge

Τι θα πει αλήθεια*;

- Αυτό καθεαυτό, το συνολικό μεικτό κοινωνικό προϊόν δεν έχει κάποια μεγάλη σημασία.
- Τι σημαίνει αυτό;
- Το φυσικό προϊόν.
- Τι σημαίνει 'φυσικό προϊόν';
- Εκατομμύρια αγρότες παράγουν το προϊόν τους. Πέντε εκατομμύρια εργοστασιακοί εργάτες εργάζονται. Το προϊόν των εργοστασιακών εργατών εμφανίζεται ενδεχομένως μικρό απέναντι στο μαζικό προϊόν των αγρωτών, καθώς όμως αυτοί οι τελευταίοι καταναλώνουν αμέσως οι ίδιοι ένα μεγάλο τμήμα του προϊόντος τους, το προϊόν τους δεν καταλήγει σχεδόν διόλου σε υπεραξία ή σε στρατιωτική δύναμη.
- Και 17 χρηματιστές;
- Δεν καταλήγουν σε κανένα προϊόν.
- Και προς τι χρειάζεται κανείς υπεραξία και στρατιωτική δύναμη;
- Αυτό δεν μπορώ να σας το περιγράψω.
- Είστε μέλος της Royal Society. Αν δεν το γνωρίζετε εσείς, ποιος μπορεί να γνωρίζει κάτι τέτοιο;
- Δεν θέλω να στραφώ σε υπεκφυγές πως κάτι τέτοιο θα ήταν περίπλοκο. Κατά βάση είναι απλό. Ανά ώρα εργασιακής δύναμης, πολλαπλασιασμένη με δισεκατομμύρια ώρες και ανθρώπους, γεννιέται ένα προϊόν. Σ' αυτό δεν έχει αλλάξει τίποτε από την εποχή της εξέτασης του Adam Smith. Το πώς όμως στην παγκόσμια κοινότητα αποφασίζεται για την αξία του προϊόντος (και εδώ δεν μπορώ να σας πω ως αρχιδικαστής, ποιος αποφασίζει γι' αυτή την αποτίμηση, σίγουρα όμως δεν είναι κάποιος ισχυρός αυτός που αποφασίζει), αυτό το γνωρίζουμε μόνο κατά προσέγγιση. Σε τελική ανάλυση αποφασίζει το χρηματιστήριο.
- Και αυτό είναι αδιάψευστο;
- Όχι αδιάψευστο, αλλά ανεπηρέαστο.
- Τότε τι το εσφαλμένο έχει η θέση: «κάθε ανάπτυξη αποφασίζεται στην παραγωγή» (Karl Marx);
- Ενδεχομένως δεν είναι απολύτως τίποτε εσφαλμένο σ' αυτή τη θέση, αλλά δεν αποδεικνύεται στην πραγματικότητα.
- Τότε, τι είναι πραγματικό στην πραγματικότητα;
- Αυτό δεν μπορείτε να μου το ρωτάτε. Δεν το γνωρίζω.

(Μετάφραση Θ.Γ.)

* Από τη συλλογή του ίδιου *Το κενό που αφήνει ο διάβολος. Στο πεδίο του νέου αιώνα* (Die Lücke, die der Teufel läßt. Im Umfeld des neuen Jahrhunderts), Suhrkamp, Φραγκφούρτη/Μάιν, 2003, σ. 866.

Σελιδοποίηση: Πελαγία Τσακίρακη

